

REVISTA DE ISTORIE

DIN SUMAR:

ISTORIA ROMÂNIEI

SIMBIOZĂ. DACO-ROMÂNĂ ȘI ROMANITATE CARPATO-DUNĂREANĂ

CONSTANTIN C. PETOLESCU

FORMAȚIA, CULTURA ȘI ÎNCEPUTUL DOMNIEI LUI PETRU RAREȘ

NICOLAE GRIGORAȘ

BÎLCIURILE DIN DOBROGEA ÎNAINTE DE 1877

TUDOR MATEESCU

IMAGINEA ANGLIEI LA CĂLĂTORII ROMÂNI PÎNĂ LA 1860 (II)

PAUL CERNOVODEANU

ÎN ÎNȚIMPINAREA CELUI DE AL XVI-LEA CONGRES INTERNATIONAL DE ȘTIINȚE ISTORICE

PROLEGOMENE LA O ISTORIE UTILITARĂ

EUGEN MEWES

CRONICA VIEȚII ȘTIINȚIFICE

CARTEA ROMÂNEASCĂ
ȘI STRĂINĂ DE ISTORIE

7

TOMUL 38

1985

IULIE

ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

SECȚIA DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE

COMITETUL DE REDACȚIE

ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU (*redactor șef*), ION APOSTOL (*redactor șef adjunct*); NICHITA ADĂNILOAIIE, LUDOVIC DEMÉNY, GHEORGHE I. IONIȚĂ, VASILE LIVEANU, AUREL LOGHIN, DAMASCHIN MIOC, ȘTEFAN OLTEANU, POMPILIU TECDOR (*membri*).

În țară revistele se pot procura prin poștă pe bază de abonamente. Prețul unui abonament este de 180 lei.

Cititorii din străinătate se pot abona prin „Rompresfilatelia”, Departamentul Export-împort presă, P. O. Box 12 — 201, Telex 10 376 prsfi r — București, Calea Griviței Nr. 64 — 66.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență se vor trimite pe adresa Comitetului de redacție al revistei „Revista de Istorie”. Apare de 12 ori pe an.

Adresa Redacției:

B-dul Aristoteliei, Nr. 1.
www.dacoromanica.ro
71247 — București, tel. 50.72.41

REVISTA DE ISTORIE

TOM 38, nr. 7
Iulie 1985

S U M A R

ISTORIA ROMÂNIEI

CONSTANTIN C. PETOLESCU, Simbioză daco-romană și romanitate carpato-dunăreană	635
NICOLAE GRIGORAȘ, Formația, cultura și începutul domniei lui Petru Rareș	650
TUDOR MATEESCU, Bîlciurile din Dobrogea înainte de 1877	659
PAUL CERNOVODEANU, Imaginea Angliei la călătoriile români pînă la 1860 (II) . . .	676

ÎN ÎNTÎMPINAREA CELUI DE AL XVI-LEA CONGRES INTERNAȚIONAL DE ȘTIINȚE ISTORICE

EUGEN MEWES, Prolegomene la o istorie utilitară	694
Metodele cantitative în istorie pe agenda unor reuniuni internaționale (V. Liveanu)	709

CRONICA VIEȚII ȘTIINȚIFICE

Sesiunea științifică națională cu tema „Lupta poporului român pentru unitate și independență națională. Contribuția României la înfrîngerea fascismului”; Sesiunea științifică a Facultății de istorie-filozofie, Institutului de istorie, „N. Iorga” și Institutului de studii sud-est europene consacrată zilei de 9 mai (<i>Ion Apostol</i>); Consfătuirea redactorilor șefi ai revistelor de istorie din unele țări socialiste europene.	712
--	-----

CARTEA ROMÂNEASCĂ ȘI STRĂINĂ DE ISTORIE

* * * <i>Călători străini despre Țările Române</i> , vol. VII, volum îngrijit de Maria Holban (redactor responsabil), M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Edit. Științifică și enciclopedică, București, 1980, 623 p. (<i>Paul Binder</i>)	716
VENIAMIN CIOBANU, <i>La granița a trei imperii</i> , Edit. Junimea, Iași, 1985, 203 p. (<i>Tahsin Gemil</i>)	718
GHEORGHE POPA, MARIA GEORGESCU, <i>Documente privind istoria orașului Alexandria 1883—1982</i> , București, 1984, 432 p. (<i>Paula Lupu</i>)	719

- ANTONIUS FEKETE-NAGY, VICTOR KENÉZ, LADISLAUS SOLYMOSI, GEISA
ÉRSZEGI, *Monumenta Rusticorum in Hungaria Rebellion Anno MDXIV* Akademiai
Kiadó, Budapest, 1979 (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II, Fontes, 12),
728 p. + 38 planşe + 1 hartă) (*Carol Vekov*) 720
- IAKIM ZAPASKO, IAROSLAV ISAEVICI, *Pamjatki knižkovogo mistetstva. Katalog
starodrukiv, vidanih na Ukraini* (Monumentele artei cărţilor. Catalogul tipăriturilor
vechi apărute în Ucraina), vol. I (1574—1700), Edit. Viša skola de pe lângă
Universitatea din Lvov, Lvov, 1981, 136 p. (*Paul Mihail*) 724
- EMANUELE GRECO, MARIO TORELLI, *Storia dell'urbanistica. Il mondo greco*, Editori
Laterza, Roma-Bari, 1983, 393 p. (*Alexandru Madgearu*) 727

REVISTA DE ISTORIE

TOME 38, no. 7
Juillet 1985

S O M M A I R E

L'HISTOIRE DES ROMANIE

CONSTANTIN C. PETOLESCU, Symbiose daco-romaine et romanité carpatodanubienne	635
NICOLAE GRIGORAŞ, La formation, la culture et le début du règne de Pierre Rareş	650
TUDOR MATEESCU, Les foires de Dobroudja avant 1877	659
PAUL CERNOVODEANU, L'image de l'Angleterre chez les voyageurs roumains jusqu'en 1860 (II)	676

EN L'HONNEUR DU XVIe CONGRES INTERNATIONAL DES SCIENCES HISTORIQUES

EUGEN MEWES, Prolégomènes à une histoire utilitaire	694
Méthodes quantitatives dans l'histoire à l'agenda de certaines réunions internationales (V. Liveanu)	709

CHRONIQUE DE LA VIE SCIENTIFIQUE

La session scientifique nationale sur le thème „La lutte du peuple roumain pour l'unité et l'indépendance nationale. L'apport de la Roumanie à la défaite du fascisme”; La session scientifique de la Faculté d'histoire-philosophie, de l'Institut d'histoire „N. Iorga” et de l'Institut d'études sud-est européennes consacrée au 9 mai (<i>Ion Apostol</i>); La conférence des rédacteur en chef des revues d'histoire de certains pays socialistes européens.	712
--	-----

LE LIVRE ROUMAINS ET ÉTRANGER D'HISTOIRE

* * * <i>Călători străini despre Țările Române</i> , (Impressions de voyageurs étrangers sur les Pays Roumains), vol. VII, volume paru par les soins de Maria Holban (rédacteur responsable), M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Edit. Ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1980, 623 p. (<i>Paul Binder</i>)	716
VENIAMIN CIOBANU, <i>La granițe a trei imperii</i> (A la frontière de trois empires), Edit. Junimea, Iași, 1985, 203 p. (<i>Tahsin Gemil</i>)	718
GHEORGHE POPA, MARIA GEORGESCU, <i>Documente privind istoria oraşului Alexandria 1883—1982</i> , (Documente de la la ville d'Alexandria, 1883—1982), Bucureşti, 1984, 432 p. (<i>Paula Lupu</i>)	719

ANTONIUS FEKETE-NAGY, VICTOR KENÉZ, LADISLAUS SOLYMOSI, GEISA ÉRSZEGI, <i>Monumenta Rusticorum in Hungaria Rebellionum Anno MDXIV</i> Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979 (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II, Fontes, 12), 728 p. + 38 planches + 1 carte) (<i>Carol Vekov</i>)	720
IAKIM ZAPASKO, IAROSLAV ISAEVICI, <i>Pamjatki knikovo mistetstva. Katalog staro- drukiv, vidanih na Ukraini</i> (Les monuments de l'art des livres. Le catalogue des livres anciens parus en Ukraines, vol. I (1574—1700), Edit. Visa skola près l'Université de Lvov, Lvov, 1981, 136 p. (<i>Paul Mihail</i>)	724
EMANUELE GRECO, MARIO TORELLI, <i>Storia de ll'urbanistica. Il mondo greco</i> , Editori Laterza, Roma-Bari, 1983, 393 p. (<i>Alexandru Madgearu</i>)	727

SIMBIOZĂ DACO-ROMÂNĂ ȘI ROMANITATE CARPATO-DUNĂREANĂ

CONSTANTIN C. PETOLESCU

Continuitatea populației geto-dace în vatra ei carpato-dunăreană după cucerirea Daciei și transformarea ei în provincie¹ este legată — și până la un moment ca problemă de cercetare științifică, se confundă — cu aceea a conviețuirii autohtonilor cu cuceritorii romani, (autorități, armată coloniști). Prima dintre problemele enunțate a fost subiect de dispută de două secole încoace ; fără a mai face istoricul ei,² propunem să ne întoarcem direct la izvoarele antice care au stat la baza ideii extravagante a „exterminării” dacilor de către împăratul Traian.

Primul izvor este Criton, medic militar care l-a însoțit pe Traian în Dacia. El a întocmit o scriere referitoare la războaiele dacice, acum pierdută. Unele informații, extrase mai târziu din opera acestuia, au ajuns până la noi, precum cele pe care le transcriem mai jos :

Ioannes Lydus, *De mag.*, II,28 : „După ce a cucerit-o pentru prima oară și l-a învins pe Decebal, conducătorul geților, puternicul Traian a adus romanilor cinci milioane de livre de aur, o cantitate dublă de argint, în afară de cupe și lucruri [scumpe] depășind orice prețuire, apoi turme și arme și peste cinci sute de mii de bărbați cât se poate de potriviți pentru luptă, împreună cu armele lor, așa cum a afirmat Criton, care a luat parte la război”³.

Scolii la *Icaromenipum* de Lucian : Geții, un neam puternic — „care s-a ridicat împotriva romanilor și i-a umilit până la plățirea tributului, mai târziu, când aveau rege pe Degebal — a fost până într-atîta zdrobit de către Traian, încît tot neamul ajunsese la vreo patruzeci de bărbați, după cum povestește Criton în *Getice*”⁴.

Împăratul Iulian, *Caesares*, 22 (cuvîntarea lui Traian în fața zeilor): „Eu, Jupiter și zeilor, după ce am luat conducerea imperiului amorțit și descompus din cauza tiraniei care dăinuise mult la noi în țară, și din cauza silniciei geților, singur am cutezat să merg împotriva neamurilor care locuiesc dincolo de Istru și am nimicit neamul geților, care au fost mai războinici decît oricare din oamenii care au trăit cîndva — și aceasta nu numai datorită tăriei trupului, dar și pentru că îi convinsese să fie astfel slăvitul lor Zamolxis”⁵.

Eutropius, VIII,6,2 (despre Hadrian) : „el a rechemat armatele din Asiria. . . A încercat să facă același lucru și în Dacia, dar l-au oprit de la aceasta prietenii săi, ca nu cumva să fie dați pe mîna barbarilor o mulțime de cetățeni romani ; deoarece Traian, după cucerirea Daciei, adusese mulțimi nesfîrșite de oameni din toată lumea romană pentru popularea orașelor și cultivarea ogoarelor ; căci Dacia fusese secătuită de bărbați în urma lungului război al lui Decebal (*Dacia enim diuturno bello Decibali viris fuerat exhausta*)”⁶.

Primul din textele citate consemnează prăzile imense luate din Dacia și numărul mare de prizonieri de război, cifre pe care J. Carcopino, considerându-le exagerate, le-a redus printr-un calcul ingenios la 165 500 kg aur, 331 000 kg argint și 50 000 de prizonieri⁷. Demn de remarcat este că Lydus (după Criton) afirmă că prizonierii erau *bărbați*, „apți pentru luptă, împreună cu armele lor” — folosiți unii poate în luptele de gladiatori de la Roma, alții înrolați în formațiuni auxiliare (*ala I Ulpia Dacorum, cohors I Ulpia Dacorum*).

Deosebit de drastică este afirmația medicului Criton (transmisă în scoliile la Lucian); anume că tot neamul geților ajunsese la 40 de bărbați, atât fusese de zdrobit de Traian⁸! Cifra este însă de la început suspectă tocmai prin exactitatea ei. Pe informația medicului-scriitor se bazează probabil și afirmația lui Eutropius că Dacia fusese secătuită de bărbați datorită îndelungatului război⁹.

În ceea ce privește pe împăratul Iulian, s-a subliniat de nenumărate ori că afirmația pe care o pune în gura lui Traian: „am nimicit neamul geților” are un caracter retoric⁴⁰. Dar nu este vorba numai de aceasta. Unele izvoare istorice din secolul al XV-lea înregistrează confuzia între goți și geți¹¹. Primul în ordine cronologică este Eusebius (a trăit între aproximativ 260—360), fost episcop al Caesareei din Palestina (începînd din anul 313); într-una din scrierile sale (*Constantin către sacra adunare*), se spune despre împăratul Decius că a căzut (anul 251) „conducînd mult lăudatele trupe ale romanilor ca să lupte împotriva geților”¹². În *Elogiul împăratului Constantin*, întocmit de Iulian Filozoful, se arată: „Mama ta... a fost mama nu a unuia, ci a multor împărați. Dintre aceștia, unul a ajutat pe tatăl tău în războiul împotriva tiranilor, altul învingînd cu armele pe geți, ne-a făcut rost de o pace trainică”¹³; referirea este la Constantin al II-lea (317—340), care a luat în 332 titlul de *Gothicus*¹⁴. În aceste izvoare, confuzia ni se pare deliberată: pentru a aureola și mai mult faptele casei domnitoare a lui Constantin cel Mare, prin transferarea victoriilor contra goților asupra unui popor (geții) despre care în altă scriere împăratul - scriitor amintit (Iulian) spune că „erau mai războinici decît oricare dintre oamenii care au trăit cîndva” (*Caesares*, 22). Astfel, afirmația pusă în gura lui Traian reflectă mai degrabă propaganda în jurul problemei gotice, preocuparea de a anihila primejdia reprezentată de acest popor.

Eutropius, cel de-al treilea izvor citat, ne dă o știre de valoare deosebită pentru istoria Daciei romane: colonizarea a numeroase elemente civile sosite din toată lumea romană. Pentru acest istoric, care avea în față tabloul contemporan (a doua jumătate a secolului al IV-lea): decăderea economică și urbanistică, precum și depopularea provinciilor ca urmare a epidemiilor și atacurilor barbare — nu exista însă decît o explicație a proporțiilor neobișnuite ale acestei colonizări: un gol demografic ca urmare a războaielor dacice, pe care totuși îl reducea doar la bărbați (*virii*). În realitate, colonizarea se explică în primul rînd prin nevoia suplimentară de forțe de muncă, în condițiile unei valorificări superioare a bogățiilor provinciilor¹⁵.

Este de subliniat iarăși că alți doi istorici contemporani cu Eutropius, referindu-se la războaiele dacice, nu se exprimă nicidecum despre o „nimicire” a dacilor; astfel, la Aurelius Victor citim doar *domitis in provinciam Dacorum pileatis* (2, 28). www.dacorumantica.ro Iustus Traianus Dacos *sub rege Decibalo vicit et Daciam... provinciam fecit*. Aceste texte ne aduc

în minte o inscripție onorifică ridicată de senatul roman, la propunerea lui Traian, unui înalt personaj, probabil lui D. Terentius Scaurianus, primul guvernator al Daciei, în care se spune că împăratul *gentem Dacor (um) et regem Decebalum bello supervit*¹⁶; în același fel se exprimă și o altă inscripție din Forum Claudii: *devictis Dacis*¹⁷.

În problema ce ne preocupă, nu trebuie însă uitat cel mai important monument referitor la războaiele dacice: Columna lui Traian¹⁸. Aceasta ne redă o serie de scene care pot fi cu toată certitudinea interpretate în favoarea continuității populației autohtone: grupuri de daci, cu nobilii lor, supunându-se lui Traian¹⁹, alții cu tot avutul lor în mișcare — fie că se întorc la casele lor după încetarea războiului, fie că sînt așezați de autoritățile romane în alte locuri²⁰. Nicăieri nu vedem soldați romani măcelărind populația civilă; mai mult, columna redă rezistența eroică a dacilor cu o admirație abia reținută²¹: nicăieri ura cuceritorului, a durului lui Traian care se laudă în fața zeilor că ar fi nimicit pe geți! Pe de altă parte, se poate remarca faptul că pe Columna lui Marcus Aurelius — împăratul care a lăsat o unanimă impresie despre înaltele sale calități umane — sînt redată o serie de scene de o duritate care nu se întîlnește în cronica în piatră a războaielor dacice: execuții ale captivilor, incendierea sateelor dușmane, uciderea fără milă a celor învinși²².

Critica izvoarelor antice infirmă deci teza preconcepută a exterminării dacilor²³. Pierderile în forțe umane (bărbați) în războaiele dacice au fost desigur considerabile, dar nu au fost de natură să compromită progresul economico-social al provinciei abia create. Îndată ce orice rezistență a învinșilor a devenit zadarnică, liniștea a revenit în Dacia, acum provincie a împăratului: *Dacia August(i) Provincia*, cum apare pe emisiunile monetare ale lui Traian, reproducînd Dacia personificată pe stîncă (simbol al cununei de munți) alături de doi copii ținînd spic și strugure (referire la bogățiile agricole ale provinciei)²⁴. În Dacia romană ființează o mulțime de așezări — cele mai multe cu nume autohtone; unele sînt ridicate la treapta de orașe sub împăratul Hadrian, urmașul cuceritorului Daciei: Drobeta, Napoca, Romula (Malva). Mai mult, capitala provinciei, Colonia Dacica (Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica) își adaugă numele capitalei regilor daci: Sarmizegetusa — care se afla la 30 km depărtare de ctitoria urbană a lui Traian²⁵. Adaosul este semnificativ; populația autohtonă stătuse liniștită în anii 117—118, cînd sarmații (atît iazygii din puszta panonică, cît și roxolanii de la răsărit de Dacia) au fost în conflict militar cu Roma. Noua atitudine a lui Hadrian se reflectă și în emisiunile sale monetare — care simbolizează acordul populației de aici la apărarea Imperiului²⁶. Mulți daci intră în legiunile și unitățile auxiliare — fiind trimiși, conform sistemului dislocării unităților militare (practicat și în imperiile multinaționale moderne) pe alte frontiere ale imperiului. Ni se pare semnificativ pentru atitudinea oficială față de popoarele aduse sub ascultarea Romei a reproduce cîteva cuvinte din cuvîntarea împăratului Claudius I în fața senatului, cînd propune să fie primiți în senat frunțașii cetățenilor din Gallia: „Romulus, întemeietorul nostru, a fost de o înțelepciune fără seamăn cînd pe foarte multe popoare le-a privit în aceeași zi ca pe vrăjmașii săi și apoi ca pe concetățenii săi”; discursul ne este păstrat de istoricul Tacitus (*Anale*, XI, 24), care și-a început redactarea acestei scrieri după anul 100.

S-a obiectat să geto-dacii nu sînt prezenți în inscripțiile provinciei. Dar autohtonii formau fără îndoială masa populației rurale²⁷, iar satul

este în general rar-prezent în inscripții²⁸ — și atunci fiind vorba de fruntașii săi, coloniști și veterani.

Această constatare mai veche trebuie completată cu observațiile cercetării actuale asupra onomasticii traco-dacice. Cum bine se știe, geto-dacii făceau parte din marele neam al tracilor; antroponimia tracă, destul de bogată și variată²⁹, prezintă în general uniformitate în întreg spațiul carpato-balcanic³⁰. Fără a se ține seama de această realitate, cele circa 60 de nume „tracce” atestate de inscripțiile Daciei romane au fost atribuite de învățații moderni aproape exclusiv coloniștilor veniți de la sud de Dunăre³¹.

Mai recent, s-a introdus în circuitul științific denumirea, mai nuanțată și corespunzând mai bine realităților etnice din acest spațiu geografic, de nume „traco-moeso-dace”; se poate susține, fără teamă de greșeală, că din lotul de asemenea nume atestate de inscripțiile Daciei romane cel puțin o parte aparțin localnicilor geto-daci³². În sprijinul acestei afirmații vine, indirect, și faptul că aceste nume nu sînt niciodată asociate cu închinări către divinități trace³³. Ele nu aparțin nici militarilor din cele trei *auxilia* de traci staționate în Dacia (cohortele *II Flavia Bessorum*, *I. Thracum sagittariorum* și *IV Thracum equitata*)³⁴.

Pe de altă parte, o serie de inscripții consemnează prezența geto-dacilor pe cuprinsul provinciei Moesia Inferior. Este de amintit astfel binecunoscuta inscripție privind conflictul de hotare dintre țărani daci și *civitas Ausdecensium*, pe timpul lui Marcus Aurelius³⁵. De asemenea, la Nicopolis-ad-Istrum apar, între membrii unui colegiu de închinători ai lui Dionysos, *Val(erius)* [*Buro*] *busta* și *Cresce(n)s Deceb(al)i*³⁶; numele Dikébalos apare și în alte trei inscripții grecești — de la Topraisar³⁷, Varna³⁸ și Tîrnovo³⁹. Tot din Moesia Inferior fuseseră probabil recrutați: *Flavius Decebalus*, veteran din legiunea I Italica (cu sediul la Novae)⁴⁰, Valerius Marcus, militar din legiunea XI Claudia (cu sediul la Durostorum) — al cărui fiu se numea *Valerius Decebalus*⁴¹; alt veteran, dintr-o inscripție de la Sacidava, era și el fiul lui *Decebalus*⁴². Alți geto-daci pot fi presupuși printre numeroșii purtători de nume tracice din această provincie⁴³; de altfel, prezența lor în Moesia Inferior se confirmă și din punct de vedere arheologic⁴⁴. Această constatare este deosebit de importantă, deoarece acest teritoriu, de substrat etnic daco-moesic⁴⁵, a făcut și el parte din spațiul de etnogeneză a românilor.

Numeroase informații ne dau inscripțiile despre prezența dacilor în unitățile militare romane, staționate în diferite colțuri ale imperiului.

Cele mai multe știri privesc unitățile auxiliare de daci⁴⁶: astfel, de pe timpul lui Traian sînt atestate *ala I Ulpia Dacorum* (în Cappadocia) și *cohors I Ulpia Dacorum* (în Syria); din timpul lui Hadrian, *cohors I Aelia Dacorum* (în Britannia); se mai cunosc cohortele *II Aurelia Dacorum* (Pannonia Superior) și *II Augusta Dacorum milliaria equitata* (Pannonia Inferior), precum și o *cohors Gemina Dacorum milliaria* (Moesia Inferior) (pe timpul lui Gordian al III-lea; epitetul „geamăna” arată că s-a născut prin contopirea a două cohorte). În total, poate fi vorba de cel puțin 12 unități de daci (numărul de ordine I presupune cel puțin pe cel de II și invers). Multă vreme, aceste unități și-au împropățat efectivele cu recruți din patria de origine⁴⁷.

Alți daci sînt atestați făcînd serviciul militar în legiuni. Astfel, pe timpul lui Hadrian, de la Napoca și teritoriul său se fac recrutări pentru legiunea III Augusta, al cărei sediu era la Lambaesis (Numidia)⁴⁸. Mai

menționăm prezența unui *Interprex Dacorum* în legiunea I Adiutrix Antoniniana (primul sfert al secolului al III-lea) de la Brigetio (Pannonia Superior)⁴⁹ — recrutat desigur dintre dacii din provincia noastră, pentru a servi ca translator în raporturile cu dacii liberi (de la nord-vest de Dacia romană).

Numeroase sînt știrile despre prezența dacilor la Roma în garda imperială. Unii sînt menționați în cohortele pretoriene⁵⁰. Ei își indică originea după numele provinciei de unde vin (*natus provincia Dacia, horiundus ex provincia Dacia*) sau după cel al orașului-capitală a teritoriului din care au fost recrutați (Apulum, Dierna, Drobeta, Malva, Napoca, Sarmizegetusa); dar alții afirmă deschis că sînt de neam dac — *natione Dacus*: indicația ni se pare prea clară pentru a mai fi pusă la îndoială. Alte inscripții de la Roma amintesc de militari recrutați din Dacia pentru garda imperială călare (*equites singulares*)⁵¹. Cei mai mulți dintre ei afirmă că sînt *natione Dacus*; semnificativ este că într-o inscripție dedicată împăratului Septimiu Sever de cîțiva călăreți din gardă, apare și un *Silvinus Decibalus*⁵².

Departe de a fi fost „secătuită de bărbați”, Dacia furniza recruți armatei romane și la începutul secolului al III-lea⁵³. După terminarea serviciului militar, unii reveneau probabil în patrie în calitate de cetățeni romani (*cives Romani*), ei reprezentînd un factor activ în procesul de romanizare.

Expunerea de pînă aici a avut ca scop să readucă în memorie datele izvoarelor scrise — cele mai multe aceleași discutate de peste un secol, dar adesea răstălmăcite de istoricii mai vechi și mai noi. Adevărat este că cele mai multe se pretează la întreprinderi echivoce. În schimb, există o categorie de izvoare — cele arheologice — infinit mai bogate ca informație în ceea ce privește supraviețuirea populației autohtone și mai semnificative pentru problema simbiozei daco-romane. Este un tablou destul de complex, rezultat al investigațiilor arheologice-deopotrivă în așezările urbane, în castrele romane și în special în așezările rurale ale provinciei⁵⁴. Criteriul general adoptat pentru identificarea pe cale arheologică a dacilor în epoca provinciei îl constituie persistența unor elemente de cultură materială și spirituală din vremea Daciei regale; el prezintă însă totodată dezavantajul de a ne lipsi de posibilitatea a recunoaște existența unor comunități de origine dacică în plin proces de romanizare.

Statisticile întocmite de arheologi arată că pe teritoriul provinciei au înființat circa 300 de așezări rurale⁵⁵ — ceea ce ne dă o imagine, fie și aproximativă, a situației demografice a Daciei romane. Investigarea lumii satelor — mult mai conservatoare, atît în ceea ce privește pe autohtoni, cît și pe coloniști — prezintă un interes deosebit pentru problema simbiozei daco-romane; înțelegerea acestui fenomen comportă cele mai multe dificultăți, deoarece continuitatea autohtonilor a fost cu prisosință demonstrată de descoperirile arheologice.

În cele ce urmează, vom urmări repartiția descoperirilor care reflectă aceste relații reciproce; este evident deci că nu va fi o enumerare a tuturor descoperirilor privind *continuitatea dacică* în epoca romană. Se cunosc numeroase așezări rurale de epocă romană în care apar asociate elemente de civilizație (în special ceramică) romană cu cele dacice⁵⁶. Se pot cita, la sud de munți: Amărăști, Apele Vii, Castranova, Cîrcea-, Viaduct” (com. Coșoveni), Leu și Locusteni (jud. Dolj), Ocnița (Ocnele Mari) (jud.

Vâlcea), Săcelu (jud. Gorj), Stoenеști și Dobrun (jud. Olt), iar în Transilvania : Boarta, Cașolț, Curciu (com. Dîrlos), Laslea, Ocna Sibiului, Roșia, Ruși, Săcădate, Slimnic, Șura Mică (jud. Sibiu), Cenade, Ciumbrud (Aiud), Ciunga (Ocna Mureș), Micoșlaca, Noșlac, Obreja, Rădești, Sebeș, și Spălnaca (jud. Alba), Feldioara, Gligorești, Sava, Sic (jud. Cluj), Cipău, Cristești, Gogan, Lechința de Mureș, Sf. Gheorghe (com. Iernut) (jud. Mureș), Filiaș, Medisoru Mare, Mugeni (jud. Harghita), Rîșnov și Vulcan jud. Brașov). Aproape că nu există vreo așezare dacică „pură”, în care să nu fi apărut materiale romane. Este o dovadă clară a conviețuirii elementului autohton dac cu coloniștii, fie că trăiesc în cadrul aceleiași comunității rurale, fie separat — dar împrumutînd reciproc elemente de cultură materială. Deocamdată, cel mai evident este împrumutul din partea autohtonilor, prin însușirea unor produse „de serie” (ceramică, piese de folosință personală etc.).

Dacă apar cei mai conservatori în perpetuarea riturilor funerare de tradiție autohtonă (incinerarea cu variantele ei de ritual). Este calea cea mai sigură de a-i identifica și a-i distinge de coloniștii care practică rituri funerare asemănătoare (cum este cazul necropolelor tumulare de incinerare de la Cașolț și Calbor aparținînd unor coloniști norico-pannonici, ori cele de la Zlatna și Ighiu ale unor coloniști dalmatini)⁵⁷. Totuși și aici își fac loc elemente de civilizație (ceramică romană alături de cea dacică, fibule, uneori sticlărie etc. : Locusteni, Obreja, Soporu de Cîmpie, Spălnaca etc.) și chiar de tradiție romană („obolul lui Charon”, inexistent la geto-daci în perioada de dinainte de cucerirea romană)⁵⁸. La Lechința de Mureș nu s-a găsit nici în morminte, nici pe suprafața necropolei, ceramică de factură dacică; totuși, se apreciază că necropola de aici aparține dacilor, fiind dependentă de așezarea dacică din apropiere, pentru aceasta pledînd și „analogia variantelor și amănuntelor rituale ale incinerății cu cele din cimitirele daco-romane de la Soporu de Cîmpie și Obreja, ambele din sec. II—III”⁵⁹. În acest caz, necropola de la Lechința este încă o dovadă a „contaminării” romanice a populației din așezarea civilă. În caz că totuși necropola aparține unei așezări a coloniștilor, încă neidentificată, înseamnă că o așezare de daci și alta de coloniști ființau una aproape de cealaltă, autohtonii fiind evident influențați de o serie de elemente ale civilizației materiale romane. Demnă de amintit este o statistică a repartizării materialului ceramic din necropola de la Obreja : olăria romană roșie este prezentă în 38 de morminte, cea romană cenușie de calitate superioară în 7, cea cenușie-negricioasă, zgrunțuroasă în 120, în timp ce olăria dacică modelată grosolan și avînd ornamente caracteristice (butoni, brîuri crestate sau alveolate etc.) s-a descoperit numai în 12 morminte⁶⁰.

De deosebit interes este însă și faptul că materiale arheologice de factură dacică au apărut în numeroase castre și în așezările civile ce s-au dezvoltat pe lîngă ele ; pînă acum se cunosc peste 20 de castre de trupe auxiliare de pe cuprinsul Daciei în care s-a descoperit olărie de factură dacică : Slăveni (jud. Olt), Simbotin și Stolniceni (jud. Vâlcea), Bumbеști și Cătune (jud. Gorj), Drobeta (Turnu Severin), Pojejena, Vărădia și Mehadia (jud. Caraș-Severin), Orăștioara de Sus și Micia (jud. Hunedoara), Bologa și Gilău (jud. Cluj), Buciumi (jud. Sălaj), Orheiul Bistriței (jud. Bistrița-Năsăud), Brîncovenеști și Sărățeni (jud. Mureș), Brețcu, Comalău și Olteni (jud. Covasna), Rîșnov (jud. Brașov). „Avem și în aceste cazuri dovezi materiale directe, legate de prezența autohto-

nilor sub romani”⁶¹, dar și a unei simbioze clare între trupa staționată în castru și comunitatea dacică din împrejurimi. Din punct de vedere al condiției sociale, fără îndoială că raportul era dezavantajos pentru autohtoni. Arheologic, este greu a întrevădea numai din această situație beneficiul pentru daci al raporturilor cu romanii; se subliniază astfel imitarea unor recipiente romane de către olarii daci⁶², dar se cunosc și numeroase alte cazuri când olarii romani au preluat unele motive de ornament tipic dacice (de exemplu briul alveolar, pe care l-au aplicat pe vase romane provinciale). Asemenea produse au ajuns în castre fie cu ocazia lucrărilor de fortificații, fie prin folosirea unor produse ale băștinașilor locuind în apropiere (în *territorium militare*) de către soldații romani⁶³; este posibil însă să fi ajuns și prin recruți daci încorporați în diferite unități auxiliare⁶⁴; în sfârșit, se pot explica prin prezența în așezările civile de pe lângă castre și în *canabae* a unor elemente autohtone (în special femei dace căsătorite cu soldați și veterani).

Dacii sînt cunoscuți — prin aflarea aceleiași fosile directoare (ceramica) — și în cadrul unor ferme agricole (*villae rusticae*) de pe teritoriul provinciei, cum ar fi cele de la Aiud și Rahău (jud. Alba), Deva, Cinciș și Mănerău (jud. Hunedoara), Chinteni și Bădeni (jud. Cluj)⁶⁵. Fără îndoială însă că cei mai mulți continuau să trăiască în comunitățile lor rurale, răspîndite uniform pe întreg cuprinsul provinciei.

Din păcate, gradul foarte înalt sau absolut de perisabilitate al majorității materialelor arheologice nu ne permite a urmări mai amplu raporturile reciproce între autohtoni și coloniștii veniți din diferite părți ale Imperiului. Sîntem reduși astfel aproape exclusiv la analiza materialului arheologic de uz curent⁶⁶ (îndeosebi ceramica și a unor elemente de viață spirituală (rituri funerare). În stadiul de față al cercetării ar fi important a urmări *cum* elementul autohton intră în contact cu cultura materială a cuceritorului, dar și în ce măsură viața sa cotidiană este stimulată de progresul net introdus de statul roman în raport cu perioada anterioară. Credem că descoperirile arheologice, deși nu pot încă răspunde multumitor la toate întrebările, sînt totuși elocvente pentru existența unui dialog între cuceritori și cucerii⁶⁷. Detaliile ne scapă încă, dar cunoaștem consecințele unui secol și jumătate de dominație romană: după retragerea autorității romane din Dacia, nu numai că se constată o unitate deplină de cultură materială a populației daco-romane, dar aceasta este în măsură să propage romanitatea dincolo de granițele provinciei⁶⁸.

În orașe și în așezările romane organizate după sistemul roman (*pagi, vici*) trăiau coloniștii. Veniți *ex toto Orbe Romană* (Eutropius), ei își găseau un element de unitate în atașamentul lor față de sistemul politic roman (care le asigura prosperitatea economică) și în folosirea limbii latine ca unic mijloc de comunicare — între ei și în relațiile cu autohtonii geto-daci. Este remarcabilă puritatea limbii inscripțiilor provinciei, ceea ce denotă progresele romanizării și dă măsura influenței pe care ea a exercitat-o asupra *camenilor pămîntului* în curs de asimilare.

Limba (latină) a avut un rol deosebit de important în uniformizarea etnică pe cuprinsul Daciei într-un secol și jumătate de stăpînire politico-militară efectivă de către Imperiul roman. În difuzarea acesteia, două elemente au avut un rol precumpănitor: urbanismul și armata.

Orașele au reprezentat focare active de romanizare. Numeroase așezări au purtat titlul de *municipium* (Drobeta, Romula, Dierna, Tibis-

cum, Apulum, Ampelum, Potaissa, Napoca, Porolissum), primit de la împărații Hadrian, Marcus Aurelius și Septimiu Sever; unele au ajuns chiar la rangul de *colonia* (Ulpia Traiana Augusta Dacia Sarmizegetusa, Drobeta, Romula-Malva, Apulum, Napoca, Potaissa). Numărul municipiilor și coloniilor din Dacia este comparabil cu cel din Moesia și Pannonia, unde romanitatea avea o vechime de aproape un secol la data cuceririi Daciei. În provincia nord-dunăreană, câteva orașe au primit chiar „dreptul italic” (*ius Italicum*), care nu a mai fost acordat niciunui oraș din provinciile vecine. Fără a fi deținut din punct de vedere juridic statutul municipal, au existat în Dacia numeroase alte așezări quasi-urbane (Sucidava, Aquae, Germisara, Micia, Alburnus Maior etc.).

Un rol important a avut în procesul de romanizare armata. În Dacia și-au avut garnizoana două legiuni (mai întâi *legio XIII Gemina*, iar de la Marcus Aurelius și *V. Macedonica*), precum și numeroase unități auxiliare. Prin eliberări succesive de veterani, care se stabileau în orașele și satele provinciei, romanizarea a făcut progrese. Unii daci, înrolați în unitățile din Dacia sau din alte provincii, reveneau după terminarea serviciului militar în mijlocul comunităților lor rurale, devenind factori activi în procesul de romanizare. Cu prestigiul ei (decurgând din aceasta și o serie de avantaje de ordin social), cetățenia romană (*civitas Romana*) a reprezentat un stimulent în procesul de romanizare.

Dar acestea sînt elemente de ordin subiectiv. Esențială în progresul romanizării a fost calitatea vieții romane: introducerea unor unelte de producție mai perfecționate, dezvoltarea unei producții de mărfuri locale și mai ales pătrunderea a numeroase produse realizate în mari *officinae* din imperiu, dezvoltarea unei bogate rețele de drumuri; toate acestea nu făceau decît să întărească prestigiul civilizației romane, deopotrivă în ochii populației autohtone și cei ai coloniștilor. Se poate spune că factorul economic a fost esențial în actul romanizării, în măsură să influențeze hotărîtor și viața celorlalți daci, necuprinși în granițele provinciei romane.

Asupra dacilor liberi, influența romană a fost diferită, variind după epocă și situație geografică. Astfel, Muntenia a aparținut în întregime imperiului în primele două decenii ale secolului al II-lea, pe timpul domniei lui Traian; pe timpul lui Antoninus Pius a fost probabil reanexată partea ei de vest (pînă la așa-zisul *limes transalutanus*). Descoperiri revelatoare de natură epigrafică (ștampile tegulare ale legiunii XI Claudia *Antoniniana*, datînd deci de la începutul secolului al III-lea)⁶⁹ în termele castrului de la Pietroasele (jud. Buzău), aproape de curbura Carpaților, pun problema dacă nu cumva Muntenia *întreagă* se afla iarăși, cel puțin în prima jumătate a secolului al III-lea, sub jurisdicția politică și autoritatea militară romană (în cazul de față, sub cea a guvernatorilor Moesiei Inferioare).

În prima jumătate a secolului al III-lea, se dezvoltă în Muntenia o serie de așezări ale populației dacice (cum sînt cele de pe teritoriul orașului București, de la Mătăsaru și altele), puternic influențate de civilizația romană⁷⁰. Ne gîndim chiar — în afară de explicația coborîrii unor grupuri de daci din zona colinară și de munte — dacă nu este vorba și de o colonizare din inițiativa particulară, de caracter agricol, dinspre sud — între altele prin revenirea în Cîmpia romană a altor grupuri de geto-daci, urmași ai celor strămutați în Moesia (inferior) de către guvernatorii romani în secolul I e.n. (Sex. Iulius Catus, Ti. Plautius Silvanus Aelianus). Este

semnificativ că numărul descoperirilor de obiecte romane din așezările dacice din Muntenia este întrucâtva comparabil cu cele din așezările autohtonilor din cuprinsul provinciei.

Situația geografică a Munteniei nu putea lăsa nepăsătoare autoritățile militare romane. Chiar dacă din motive tactice nu au anexat-o definitiv și nu au colonizat-o efectiv, ea prezenta interes strategic pentru apărarea provinciilor Dacia și Moesia Inferior. Era în interesul romanilor ca în acest teritoriu — care nu putea fi o *terra deserta* — să trăiască o populație de autohtoni sedentari și nu de turbulenți călăreți de stepă. Stabilirea unor grupuri sarmatice, în special în partea de est a cîmpiei, nu poate data mai devreme de epoca războaielor purtate cu neamurile de la Dunăre de împăratul Marcus Aurelius. Fără îndoială însă că ridicarea sistemului defensiv transalutan — începînd probabil sub Antoninus Pius, cel mai tirziu sub Commodus —, ca și atenția permanentă a romanilor asupra întregii Muntenii (vezi descoperirile de la Pietroasele) au anihilat din punct de vedere militar pe roxolanii pătrunși izolați în Cimpia română⁷¹

În Moldova, situația a fost diferită⁷². Partea ei de sud s-a aflat în cadrul teritorial-militar al Moesiei Inferioare. Pentru partea centrală și de nord, influențele trebuie privite gradat, pe măsura depărtării de *limes*-ul roman; ele au fost în primul rînd de natură economică. Situația este asemănătoare pentru dacii din nord și vest. Măsura influenței civilizației romane ne este dată de descoperirile din așezarea de la Medieșu Aurit⁷³. Totodată, trebuie menționate contactele dintre dacii din provincie și cei din afara ei, mai ales prin păstorii care își purtau turmele în zona pășunilor alpine de o parte și de alta a munților. De asemenea, este posibil ca în unele cazuri grupuri de daci mărginași să fi cerut autorităților romane permisiunea de a se așeza pe teritoriul provinciei (cum s-a întîmplat pe timpul împăratului Commodus)⁷⁴.

În anii 271—274, împăratul Aurelian renunța de drept a menține Dacia în sistemul administrativ și militar roman. Autoritățile și trupele retrase la sud de Dunăre au fost urmate desigur de toți cei cărora scutul Romei le asigurase prosperitatea.

Istoricul Eutropius (IX, 15, 1) afirmă că cetățenii romani au fost evacuați din Dacia Traiană și așezați în cele două Dacii sud-dunărene — *Ripensis* și *Meditarranea*; el voia să arate astfel că prestigiul roman fusese salvat, nefiind lăsați cetățeni romani în voia barbarilor. Că afirmația lui Eutropius nu conține adevărul pe de-a-ntregul, este destul a aminti cunoscutul pasaj din scrierea aceluiași istoric, cum că prietenii îl sfătuiseră pe împăratul Hadrian să renunțe la gîndul de a părăsi Dacia, pentru a nu cădea mulți cetățeni romani în mîna barbarilor (*ne multi cives Romani barbaris traderentur*; VIII, 6, 2). Sîntem îndreptățiți să afirmăm că acest lucru (adică: lăsarea a numeroși cetățeni în mîna barbarilor) s-a petrecut cu ocazia abandonării Daciei; ne-o confirmă descoperirile arheologice, numismatice și chiar epigrafice.

De altfel, daco-romanii neevacuați nu au rămas cu totul la voia barbarilor. Imperiul și-a asigurat permanent stăpînirea întregului mal de nord al fluviului; aici și-a păstrat o serie de „capete de pod”, cele mai importante fiind Drobeta și Sucidava. În momentele de expansiune din timpul tetrarhiei, dar îndeosebi pe timpul lui Constantin cel Mare, stăpînirea romană a redevenit efectivă pe o porțiune din sudul Daciei (Banat, Oltenia, Muntenia); în aceste condiții s-a construit (în 328) un nou pod

peste Dunăre, între Sucidava și Oescus, și s-a refăcut pe o porțiune încă necunoscută drumul ce ducea de la Sucidava la Romula.

Fără îndoială, continuitatea de viață și cultură materială pe teritoriul Daciei ⁷⁵ a fost asigurată în primul rînd de populația dacică romanizată. Granițele provinciei Dacia nu împiedicaseră niciodată legăturile dintre daco-romani și dacii liberi. După desființarea acestora, numeroase grupuri de daci s-au așezat în fosta Dacie traiană. „Golul” demografic creat prin retragerea aureliană a fost umplut cu dacii „liberi”. În perioada de relativă liniște dintre epoca tetrarhiei și invazia hunilor, a avut loc chiar o creștere demografică — fapt ilustrat de mulțimea descoperirilor arheologice care umplu harta vechii Dacii. Arheologii constată o uniformizare treptată a culturii materiale, de puternică tradiție romanică.

În secolul al IV-lea se dezvoltă pe un spațiu vast, în zona carpato-nord-pontică, o cultură materială cunoscută în literatura arheologică sub numele de Sîntana de Mureș — Cerneahov; cum s-a subliniat de diverși cercetători, primul nume indică aspectul vestic, dezvoltat pe cuprinsul Daciei, celălalt aspectul nord-pontic al acestei civilizații. Cu numeroase variante în aspectele ei regionale, această cultură conține un important și puternic element de unitate — componenta romanică. Aceasta este explicabilă prin stratul demografic roman în întreg spațiul acestei culturi: daco-roman pe teritoriul Daciei, roman în general în ținuturile de la nordul gurilor Dunării și nord-pontice. În adevăr, se cunoaște din relatările istoricilor antici, că în urma numeroaselor expediții de jaf în imperiu, pe lângă prăzi bogate, goții aduceau în teritoriile unde se așezaseră de curînd și numeroși prizonieri ⁷⁶; cifrele impresionante date de izvoare ne duc cu gîndul la proporțiile colonizării provinciei Dacia de către Traian. Printre aceștia erau și numeroși creștini, astfel încît biserica romană (profitînd desigur și de condițiile tratatelor dintre imperiu și goții deveniți federați) numește chiar episcopi ai *Gothiei* — ca Audius sau Ulfila.

Cu aceasta, am atins punctul hotărîtor al întregii probleme a desăvîrșirii romanizării: creștinismul. Numeroase descoperiri paleocreștine datează din secolele IV—V. Vechimea creștinismului daco-roman este confirmată de termenul *basilica*, păstrat în limba română pentru a desemna lăcașul de cult (biserica). Caracterul latin al creștinismului daco-roman este dovedit de terminologia creștină din limba română. Chiar izvoarele scrise vorbesc despre viața și pătimirile (*passiones*) primilor martiri din Dacia. Progresele credinței creștine au dus la estomparea deosebirilor etnice; credința fiind un factor de unitate spirituală, ea a contribuit la închegarea unei unități de ordin lingvistic.

În al treilea sfert al secolului al IV-lea, și-au făcut apariția în vecinătatea Daciei neamurile de călăreți de stepă (hunii). Acum se constată un fenomen interesant: agresivitatea unora dintre daci (în speță carpii), care se mai manifestase în cursul acestui secol (e drept, tot mai fără ecou, rolul lor militar în coaliția anti-romană fiind în scădere), încetează definitiv. În fața pericolului reprezentat de barbarii din stepe, deosebirile etnice trec pe plan secundar; toți (daco-romani, daci neromanizați, goți etc.) încep a privi la imperiu, tot mai mult, ca la un protector, semnificativ ni se pare că la războaiele de apărare contra hunilor, goții au avut un rol foarte important (vezi bătălia de la Cîmpiile Catalaunice, din 451). Asemenea schimbare de concepție a grăbit și ea procesul de romanizare.

În condițiile dominației hunice, alte contribuții demografice au putut veni și din sud, în primul rînd tot prin prizonieri de război și captivi.

Astfel, după prăbușirea dominației hunice (îndată după mijlocul secolului al V-lea), romanitatea carpato-dunăreană intră într-o nouă fază: contactul cu slavii — care se răspindeau lent, dar eficace, pe spații vaste, de la Vistula în vest pînă la Marea Egee în sud. Dar acesta dă nota intensității procesului de romanizare în Dacia; astfel, slavii au lăsat o serie de urme în toponimie și hidronimie, dar împrumuturile în limbă sînt minime la această epocă. Fără îndoială, dacă ar fi întîlnit o populație neomogenă (romanici, daci, goți etc.), slavii ar fi reușit s-o asimileze. Dimpotrivă, în Dacia, ca și în Grecia continentală, populația locală a asimilat etnic și cultural pe noii veniți.

Evoluția complexă a romanității carpato-ponto-dunărene în secolele ce au urmat (VII—VIII) a dus la apariția în această parte a Europei a *poporului român*, proces paralel și în multe privințe asemănător cu cel al încheșării celorlalte popoare romanice ⁷⁷.

N O T E

¹ Pentru această problemă, vezi acum, cu toate datele și bibliografia anterioară: D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, I, București, 1980; vezi încă, L. Bârză, *Continuitatea creației materiale și spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Dacii*, București, 1979, p. 35—47.

² Pentru aceasta, vezi D. Protase, *op. cit.*, p. 5 și urm.

³ Vezi *Izvoare privind istoria României (Fontes ad historiam Dacoromaniae pertinentes)*, I, București, 1964, p. 507.

⁴ Ibidem; vezi și p. 615 cu nota 24.

⁵ *Izvoarele istoriei României (Fontes historiae Dacoromanae)*, II, București, 1970, p. 29—31.

⁶ Ibidem, p. 37.

⁷ Dacia, I, 1924, p. 28—34.

⁸ Cum se arată în comentariul din *Izvoare*, I, p. 615, nota 24, știrea este total fantezistă. Scolia respectivă este, de altfel, foarte tîrzie, ea datorindu-se patriarhului Arethas din Caesarea, care a trăit aproximativ între 860—932; de asemenea, manuscrisele păstrate sînt și mai tîrzii, de prin secolul al XIII-lea, înct ar fi posibil să fie și o transcriere greșită a cifrei. În nota citată din *Izvoare*, I, se atrage atenția asupra unui pasaj din Geografia lui Strabo (VII, 3, 12): „Neamul geților, care se înălțase atît de mult sub Burebista, a decăzut [apoi] cu totul din pricina dezbinărilor lăuntrice și din pricina romanilor. Totuși, ei sînt încă în stare și astăzi să trimită la luptă patruzeci de mii de oameni”; dar într-un alt pasaj, știrea este metamorfozată astfel: „Cît despre geți, și daci, după ce numărul lor crescuse nelîncipuit de mult, într-atît înct puteau să trimită la luptă pînă la două sute de mii de oameni, ei s-au împușinat și au ajuns în zilele noastre cam la vreo patruzeci de mii și sînt acum pe cale de a se supune românilor” (VII, 3, 13). Așadar, ca și în pasajele din opera lui Strabo (unde cifra transmisă face confuzie între militari și populația civilă), este posibil ca știrea din *Geticele* lui Criton să fi consemnat alte realități eventual numărul de familii de *pileati* care nu pieriseră în lupte.

⁹ Oricum, această știre nu pare să sprijine afirmația din introducerea la Criton, în *Izvoare*, I, p. 507, anume că fragmentele păstrate dovedesc valoarea acestei scrieri. Despre acest izvor, vezi I. I. Russu, *Getica lui Statilius Criton*, în Studii clasice, XIV, 1972, p. 111—128.

¹⁰ Vezi iarăși discuția problemei, cu observații suplimentare, la D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, p. 13 și urm.

¹¹ Despre această problemă, vezi însemnările noastre din Thraco-Dacia, IV, 1983, p. 147—149.

¹² *Fontes*, II, p. 17.

¹³ *Fontes*, II, p. 31.

¹⁴ R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine* ⁴, Paris, 1914, p. 242.

¹⁵ C. C. Petolescu, Thraco-Dacia, II, 1981, p. 221.

¹⁶ CIL, VI, 1444 (=ILS, 1022; Année épigraphique, 1969—1970, nr. 7); cf. I. Piso⁷ în Tituli, 4, 1982, p. 395.

¹⁷ CIL, XII, 105 (=ILS, 289).

¹⁸ Despre aceasta, vezi C. Daicoviciu — H. Daicoviciu, *Columna lui Traian*, București, 1966; vezi și D. Protase, *op. cit.*, p. 17—23 (pentru discuții și bibliografie).

¹⁹ Scena CXXI (numerotarea lui Cichorius). Vezi C. Daicoviciu — H. Daicoviciu, *Columna*, p. 35.

²⁰ Scenele CLIV—CLV (Cichorius). Cf. C. Daicoviciu — H. Daicoviciu, *loc. cit.* Mutarea populației în alte zone, pentru a fi mai bine supravegheată de autoritățile militare și civile, dar mai ales pentru a-i utiliza forța de muncă, a fost sesizată arheologic; vezi D. Protase, *op. cit.*, p. 81—83, 125—126.

²¹ Vezi L. Rocchetti, în *Enciclopedia dell'arte antica* II, 1959, p. 759.

²² Vezi *ibidem*, p. 761, fig. 1000, 1010.

²³ Pentru această problemă, vezi și remarcile lui Jan Trynkowski, *Urmările demografice ale cuceririi Daciei de către romani*, în *Acta Musei Napocensis*, XIII, 1976, p. 81—88.

²⁴ I. Winkler, în *Studii clasice*, VII, 1965, p. 229.

²⁵ C. Daicoviciu, în *Real-Encyclopädie*, Suppl. XIV, 1974, col. 610—655.

²⁶ I. Winkler, *loc. cit.*, p. 229—230.

²⁷ Cf. Cassius Dio, *Istoria romană*, LXVIII, 14, 3: „Traian stabili în ea (Dacia) orașe de coloniști” (Izvoare, I, p. 695).

²⁸ Vezi I. Winkler, *Procesul romanizării în lumina monumentelor epigrafice și sculpturale din așezările rurale ale provinciei Dacia*, SCIVA, 25, 1974, 4, p. 497—513.

²⁹ I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*², București, 1967, p. 158—170.

³⁰ Este suficient a aminti o serie de nume „regale” dacice, care se întâlnesc și la tracii sud-dunăreni: *Daizus Comozi* (CIL, III, 14, 214, 12), *Dorpanas* (IGB, II, 771) și *Dyrpanais* (IOSPE², I, 106, de la Olbia), *Scoris* (*Scorinis*) (N. Gostar, D. Ciurea, Arh. Mold., VI, 1969, p. 113 = *Année épigr.*, 1972, 523; N. Gostar, Dacia, N. S., XXIV, 1980, p. 314 și nota 62); de asemenea numele *Pieporus*, purtat de regele costobocilor (ramura nord-estică, cea mai îndepărtată, a dacilor), ca și cel al lui *Natuporus* (CIL, VI, 1801), conțin elementul *por*, întâlnit într-o serie de nume trace sud-dunărene (I. I. Russu, *op. cit.*, p. 167).

³¹ Opinie combătută de I. I. Russu, *Anuarul Institutului de Studii Clasice* (Cluj), IV, 1941—1943 (1944), p. 207—208 și C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, București, 1945, p. 48—56, nota 5,

³² I. I. Russu, *loc. cit.*, p. 207—215 (vezi și vol. V, 1944—1947 (1948), p. 287—289); idem, *Acta Musei Napocensis*, IV, 1967, p. 89—93.

³³ Pentru repartizarea monumentelor Eroului trac în Dacia: C. C. Petolescu, SCIVA, 31, 1980, 4, p. 637—640.

³⁴ Despre aceste unități: I. I. Russu, *Acta Musei Nap.*, IV, p. 86—89 (cu bibliografie). Probabil că cei mai mulți dintre *dimissi honesta missione* ai acestor unități se întorceau în patria lor sud-dunăreană; așa se face că diplomele unor veterani traci (din alte unități decât cele menționate, dar aparținând armatei Daciei romane: IDR, I, nr. 13, 14, 16, 20) au fost descoperite la sud de Dunăre.

³⁵ CIL, III, 14 437,2; cf. G. C. Mateescu, BCMI, VIII, 1915, p. 38—42 și D. Tudor, AUB (istorie), 1956, p. 50—57 (completări).

³⁶ CIL, III, 7437 (= 6150).

³⁷ Inedită (Muzeul de istorie națională și arheologie, Constanța).

³⁸ M. Mircev, *Izvestija-Varna*, 14, 1963, p. 51, nr. 8.

³⁹ IGB, III, 709.

⁴⁰ Violeta Bozilova, în *Actes du VIIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine, Constantza, 9—15 septembre 1977*, București—Paris, 1979, p. 336.

⁴¹ CIL, III, 7477.

⁴² C. Scorpan, *Limes Scythiae. Topographical and stratigraphical Research on the late Roman Fortifications in the Lower Danube* (BAR, International Series, 88), Oxford, 1980, p. 212—213, nr. 3.

⁴³ La populația getică locuind deja acest teritoriu, s-au adăugat cei 50 000 de geți strămutați de Aelius Catul la sud de Dunăre; „și acum ei locuiesc acolo, iar numele lor este moesi” (Strabo, VII, 3, 10).

⁴⁴ M. Babeș, SCIV, 22, 1971, 1, p. 19—43 (permanența elementului autohton în Dobrogea de nord, de care se ocupă îndeosebi autorul studiului citat, este dovedită și epigrafic, prin inscripția de la Toprașar, citată mai sus, nota 37, precum și printr-o alta tîrzie, amintind un alt *Decibalus, bis exarchus*; vezi Em. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV—XIII descoperite în România*, București, 1976, nr. 272, cu bibliografia anterioară). Ceramica geto-dacică apare și în alte localități ale Moesiei Inferioare, ca de exemplu în centrul roman pentru producerea ceramicii de la Pavlikeni (B. Sultov, *Centre antique d'objets en céramique*, ghid, Sofia, 1977, fig. 2).

⁴⁵ Gh. Ștefan, Dacia, N. S., XII, 1968, p. 347—354.

⁴⁶ C. C. Petolescu, *Revista de istorie*, 33, 1980, 6, p. 1045—1052; I. I. Russu, *Dacii geții în Imperiul roman (în afara provinciei Dacia Traiana)*, București, 1980, p. 27—34.

⁴⁷ Astfel, într-o inscripție funerară de la Birdoswald (Camboglanna, Britannia) apare un *Decibal[us]*, iar la Aballava un anume *Iul(ius) Piu...tinus, cives Dacus* (CIL, VII, 866 și 944); deși nu se face nici o mențiune în textul inscripției, este probabil că eram militari sau veterani din *cohors I Aelia Dacorum* care staționa în această localitate.

⁴⁸ CIL, VIII, 18 085; cf. I. I. Russu, *op. cit.*, p. 38–39.

⁴⁹ Anné épigraphique, 1947, 35 și CIL, III, 10 988. Cf. I. I. Russu, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, XI, 1946–1947, p. 403–412; idem, *Daco-geții în Imperiul roman*, p. 44.

⁵⁰ Toate inscripțiile se găsesc adunate în culegerea lui A. Dobó, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*⁴, Budapesta, 1975, nr. 606–623. Cf. G. G. Mateescu, *Ephemeris Dacoromana*, I, 1923, p. 116–184; V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 223; C. C. Petolescu, *loc. cit.*, p. 1055–1056; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 39–40.

⁵¹ Pentru inscripții, A. Dobó, *op. cit.*, nr. 626–639. Cf. M. P. Speidel, *Die Equites Singulares Augusti. Die Begleittruppe der römischen Kaiser des zweiten und dritten Jahrhunderts*, Bonn, 1965 (passim); C. C. Petolescu, *loc. cit.*, p. 1056; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 41–42.

⁵² A. Ferrura, *Epigraphica*, XIII, 1951, p. 138–141, nr. 118.

⁵³ Cei mai mulți dintre pretorienii și *equites singulares* originari din Dacia apar în inscripții din prima jumătate a secolului al III-lea.

⁵⁴ Vezi D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, I, p. 164–165; „Elementul de continuitate sub romani, atita cit se poate surprinde pe cale arheologică, se dovedește a fi *saiul*, cu toate formele materializate ale vieții tradiționale, sărăcăcioase, dar intense și conservative. Ceca ce viața urbană a reușit să absoarbă din lumea satelor băștinașe este dificil astăzi de identificat și precizat, deoarece totul se ascunde sub haină și etichetă romană. Dar nu poate încăpea vreo îndoaială că în orașele romane s-au asimilat în proporții mari, încă necunoscute, elemente autohtone din lumea satelor de pe teritoriul provinciei”.

⁵⁵ D. Protase, *op. cit.*, I, p. 34.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 42–76.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 133–134.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 85 și urm.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 106.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 113.

⁶¹ *Ibidem*, p. 138.

⁶² *Ibidem*; vezi și p. 140.

⁶³ M. Macrea, *SCIV*, II, 1951, p. 292–295.

⁶⁴ C. Daicoviciu, în *Istoria României* (compendiu), București, 1969, p. 66; cf. D. Protase, *Autohtonii*, p. 152–153.

⁶⁵ D. Protase, *op. cit.*, p. 154–157.

⁶⁶ Vezi în această privință, idem, *op. cit.*, p. 157–165; vezi încă, *ibidem*, p. 165–167 (unelte de muncă), 167–169 (piese de podoabă), 169–170 (elemente de port).

⁶⁷ În această privință, trebuie reamintit faptul bine cunoscut că dacii luaseră larg contact cu civilizația romană încă înainte de cucerire; vezi în această privință I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj-Napoca, 1974 și, recent, idem, *L'intensité de l'influence romaine en Dacie pré-romaine*, Thraco-Dacica, V, 1984, p. 150–155; L. Bârzu, *op. cit.*, p. 15–34. Această realitate este de mare importanță în aprecierea atitudinii populației autohtone față de procesul de romanizare. Ideea unei perpetue rezistențe (M. Benabou, *La résistance africaine à la romanisation*, Paris, 1976; opinii divergente în *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien*, *Travaux du VIe Congrès International d'Études Classiques*, publicat de D. M. Pippidi, București–Paris, 1974; cf. M. P. Speidel, *Africa and Rome: continuous Resistance?*, în *The Proceeding of the African Classical Associations*, 13, 1975, p. 36–38), manifestată prin răcoale și alte forme de luptă contra opresiunii romane, nu se poate susține cu argumente demne de metodele de cercetare istorică modernă. Ea are — ca și aceea a negării continuității populației autohtone — un substrat cu totul străin spiritului științific.

⁶⁸ Despre fenomenul romanizării, cu explicații și opinii inegale și chiar divergente, vezi: C. Daicoviciu, *Apulum*, VII/1, 1968, p. 261–271; Gh. Ștefan, *Dacia*, N. S., XII, 1966, p. 348 și urm.; N. Gudea, *Apulum*, XIII, 1975, p. 95–109; H. Daicoviciu, în *Dicționar de istorie veche a României*, București, 1976; p. 509; L. Bârzu, *op. cit.*, p. 48 și urm.; D. Protase, *op. cit.*, p. 228–252; I. I. Russu, *Etnogeneza românilor*, București, 1981, p. 190–195.

⁶⁹ Vezi Gh. Diaconu, *RevIst*, 33, 1980, 6, p. 1063–1069.

⁷⁰ Despre locul Munteniei în procesul de romanizare, vezi Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București, 1984 (vezi p. 106); „Toate aceste argumente concrete ne fac să susținem că în Muntenia procesul de romanizare s-a petrecut paralel cu cel din Dacia romană”.

⁷¹ Vezi Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 97–98 (cu bibliografia problemei).

⁷² Pentru aceasta, vezi S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei* (sec. II î. e. n. — III e. n.), Iași, 1981; I. Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii în spațiul est-carpatic în secolele II—IV e. n.*, Iași, 1982 (recenzie: Gh. Bichir, *Thraco-Dacia*, V, 1984, p. 194—202).

⁷³ S. Dumitrașcu, T. Bader, *Așezarea dacilor liberi de la Medieșul Aurit*, Satu Mare, 1967.

⁷⁴ Dio Cassius, LXXII, 3, 3 (*Izvoare*, I, p. 705).

⁷⁵ Pentru continuitatea populației autohtone pe teritoriul Daciei, Gh. Ștefan, *Dacia*, N. S., XII, 1968, p. 347—3540 pentru problemele de arheologie a acestei perioade, L. Bârzu, *op. cit.* (cu toată bibliografia).

⁷⁶ Pentru această problemă, vezi N. Gostar, în *Era socialistă*, LIX, 6, 1979, p. 34—38; idem, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”*, Iași, XVII, 1980, p. 1—9.

⁷⁷ Pentru această problemă: Eugenia Zaharia, *Populația românească în Transilvania în secolele VII—VIII (Cimitirul nr. 2 de la Bratei)*, București, 1977, p. 100—121; L. Bârzu, *op. cit.*, p. 77—98.

SYMBIOSE DACO-ROMAINE ET ROMANITÉ CARPATO-DANUBIENNE

RÉSUMÉ

Après une présentation critique des sources narratives de l'antiquité (Criton, Iulianus Apostata, Eutropius) concernant la population de la Dacie par suite de la conquête roumaine, l'auteur de l'étude examine plus amplement deux autres catégories de sources, plus concluantes en ce qui concerne la continuité de la population autochtone : les inscriptions et les découvertes archéologiques. Le problème touchant la continuité des Géo-Daces dans la province roumaine de la Dacie a préoccupé de nombreux archéologues et historiens, étant démontré de façon convaincante par les découvertes archéologiques des trois-quatre derniers décennies.

L'auteur est préoccupé notamment de la symbiose daco-romaine (sur la base de l'étude des agglomérations humains, camps fortifiés, nécropoles), phénomène ayant de profondes implications sur la configuration démographique de l'espace carpato-danubien. Ce contact durable entre les autochtones et l'élément romain (colons et vétérans) a précédé l'acte de la romanisation-phénomène complexe, impliquant l'assimilation du mode de vie roumain et de la langue latine, ayant comme principaux éléments la colonisation, l'urbanisme, le système de communication et l'armée. La romanisation a porté sur les territoires ayant appartenu à la province romaine (l'Olténie, le Banat, la Transylvanie, partiellement la Valachie; la Dobroudja a appartenu à la province de Mésie Inférieure). Mais le contact avec la civilisation roumaine a stimulé également l'évolution des Géo-Daces des territoires limitrophes de la province romaine (Valachie, Moldavie, Crișana et Maramureș).

Après l'abandon de la province, la romanité carpato-danubienne a connu apparemment une diminution — comme suite de la retraite d'une partie de la population latinophone (en premier lieu les autorités et l'aristocratie municipale) et de l'armée au sud du Danube, ainsi que de l'infiltration, par groupes, sur le territoire de l'ancienne province de la population carpato-dacique. Mais à partir du IVe siècle, simultanément à l'époque de la nouvelle expansion militaire et du romanisme initié par Constantin le Grand, la romanité carpato-danubienne a acquis une nou-

velle vigueur; à cela a contribué amplement aussi la diffusion de la doctrine chrétienne en langue latine. C'est ainsi qu'aux Ve — VIe siècles, la romanisation a embrassé tous les territoires habités par les gétodaces depuis les temps les plus reculés.

L'évolution complexe de la romanité carpato-histro-pontique pendant les siècles suivants (VIIe — VIIIe) a conduit à l'apparition dans cette partie de l'Europe du peuple roumain, processus parallèle et en moindres égards similaire à celui de constitution des autres peuples d'origine romaine.

FORMAȚIA, CULTURA ȘI ÎNCEPUTUL DOMNIEI LUI PETRU RAREȘ

NICOLAE GRIGORAȘ

La începutul anului 1527 sănătatea lui Ștefan al IV-lea cel Tânăr, era grav zdruncinată, din care cauză a și decedat la 14 ianuarie, după o domnie scurtă, ce a durat doar ceva mai mult de nouă ani. Decesul lui atît de timpuriu fiind în floarea vîrstei, i-a impresionat pe contemporani, dintre care unii au răspîndit zvonul că l-ar fi otrăvit soția sa. Astfel Grigore Ureche a notat după unul din izvoarele sale următoarele : „Scrie la un letopiseț moldovenesc, de zice că pre acesta Ștefan Vodă l-au otrăvit doamnă sa”¹.

Ștefan al IV-lea nu avea copii care să-i poată urma la domnie și de aceea elementele păturii conducătoare a statului și-au pus imediat problema succesorului la tronul țării. În acest sens avem următoarea relatare foarte interesantă a lui Gr. Ureche : „și fiindu Ștefan Vodă bolnav la Hotin, au lăsat cuvîntu, că de să va săvîrși el să nu puie pre altul la domnie, ci pre Petru Măjariul, ce l-au poreclit Rareș, di pre numele muierii ce au fostu după alt bărbat . . . Așa pre Pătru aflîndu-l și adevărîndu-l că iese din osul lui Ștefan Vodă, cu toții l-au ridicatu domn”².

Alegerea și înscăunarea lui Petru Rareș s-a făcut în ziua de 20 ianuarie, deci după înmormîntarea lui Ștefan al IV-lea. Recomandarea făcută public de Ștefan al IV-lea ca Petru Rareș să fie ales domn în locul său indică relațiile bune și de rudenie care erau între ei³, cum o demonstrează și lespedea funerară pe care unchiul a pus-o pe mormîntul nepotului⁴.

Din izvoarele avute la dispoziție, Grigore Ureche s-a informat că boierii membri ai sfatului domnesc au cercetat cu grijă dacă acest Petru, mult mai în vîrstă decît domnul decedat, era un adevărat fiu al lui Ștefan cel Mare. Ei s-au consfățuit și au întreat „unul de altul” și „aflatu-s-au unul de au mărturisit că au înțeles din rostul mitropolitului, carile s-au fost săvîrșit mai nainte de Ștefan Vodă”, că este cu adevărat fiu al acestuia, născut din legătura avută cu soția unui tîrgoveț din Hîrlău, numit Rareș⁵. Mama lui Petru Rareș s-a numit Maria, cum este înscrisă în pomelnicul mănăstirii Bistrița⁶.

Probabil că Petru Rareș s-a născut în Hîrlău, iar mama sa a putut fi cunoscută de Ștefan cel Mare în timpul în care a rezidat în acest oraș, deci în jurul anului 1486, cînd s-au terminat lucrările de construire a curții domnești de aici⁷. Se poate prin urmare susține că în anul 1527 cînd s-a urcat pe tronul Moldovei Petru Rareș putea să aibă în jur de patruzeci de ani.

Pornindu-se de la legenda consemnată de Ioan Neculce în ale sale „O samă de cuvinte” s-a discutat și admis de unii istorici că Petru Rareș a preluat negoțul cu pește practicat de soțul mamei sale. Acestei legende i s-a conferit de unii cercetători valoare de izvor, deși credem că nu era

cazul ⁸. Ea ne relatează următoarele : „Cînd au pus țara întăi domn pe Petru Vodă Rareș el nu era acasă, ce să tîmplasă cu măjile lui la Gălați, la pește. Și au triimis boierii și mitropolitul haine scumpe domnești și carătă domnească cu slujitori, unde l-ar întîmpina să-l aducă mai în grabă la scaon, să-l puie domn. Deci el întorcîndu-să de la Gălați au fost agiunsu la Dacolina de au mas acolo cu dzece cară, cîte cu șase boi carul, pline cu pește. Și piste noapte au visat în vis precum dealul cel di cee parte de Bîrlad și dealul cel di-ncoace era de aur, cu dumbrăvi cu totul. Și tot sălta, giuca și să pleca, să închina lui Rareș. Și deșteptîndu-să din somn dimineăța, au spus visul argaților săi, celor ce era la cară. Iar argații au dzis : „Bun vis ai visat, giupîne, că cum om sosi la Iași și la Suceava, cum om vinde peștele tot”. Și au și îngiugat carăle dimineăța, și au purces Petru-Vodă înaintea carălor. Și cînd s-au pogorît în vadul Dacolinii, l-au și întîmpinat gloata. Și au început a i să închina și a-l îmbrăca cu haine domnești. Iar el au zîmbit a ride și au dzis că „de mult așteptam eu una ca aceasta să vie”. Și au purces de acolo, argații lui au dzis : „dar noi ce-om face, doamne, cu carăle cu pește”? Iar el au dzis : „Să hie carăle cu pește, cu boi cu tot, a voastre. Și veniți după mine să vă fac cărți de scuteală, să nu dați nemică în zilele mele” ⁹.

Dar aceasta este o legendă și nimic mai mult ! Nu putem ști cît adevăr cuprinde ! Cel mult s-ar putea accepta că mama lui Petru Rareș era din Hîrlău și că el s-a născut în perioada de timp în care Ștefan cel Mare a construit curțile domnești de aici.

Ce se poate spune despre formația și cultura lui Petru Rareș ?

Pentru a se răspunde la o asemenea întrebare trebuie reamintite evenimentele legate de succesiunea la tronul Moldovei după moartea lui Ștefan cel Mare cînd, cu toată opoziția înaltului cler și a unui grup de boieri, tronul a fost preluat de Bogdan al III-lea. Pe lîngă acesta tronul a mai fost pretins de Ștefan Lăcustă ce se găsea ostatec la Constantinopol, de Petru Pribeagul aflat în Polonia și de un alt frate al lui Bogdan al III-lea neindicat cu numele, care după noi a putut fi Petru Rareș ¹⁰, aflat în anul 1516 la Roma unde urma cursurile gimnaziului grecesc condus de un Ianis Lascaris. Acest pretendent afirma că în urmă cu cîțiva ani fusese alungat din țară de către fratele său ¹¹. S-a afirmat însă, greșit credem, că acest pretendent a putut fi un frate al lui Ștefan Lăcustă, deci un nepot de fiu al lui Ștefan cel Mare ¹². Noi însă credem că era Petru Rareș, a cărui cultură, activitate diplomatică, sensibilitate artistică, ca și titlul de doctor ce i s-a atribuit de un călător străin în trecere prin Moldova, cu care a discutat, îl arată ca un om al Renașterii ¹³, cum o dovedesc și operele de artă create în timpul cît a domnit.

Despre cultura lui Petru Rareș și a consilierilor săi ne informează cărturarul lituanian Ivan Semenovici Peresvetov, care i-a și consemnat concepția despre atribuțiile și funcțiile domnești, dar și ale dregătorilor, în materie de apărare a țării, de justiție și administrație publică. Potrivit părerii lui Petru Rareș domnul trebuia să fie investit cu dreptul de a conduce nemijlocit trebile publice și să numească în funcțiile de stat oameni cu pregătire dar și cu purtări corespunzătoare care-s oricînd gata să apere interesele locuitorilor și teritoriul țării. Peresvetov a mai consemnat că Petru Rareș „era un filosof și un doctor înțelept”. Față de această relatare a unui contemporan, care a stat de vorbă cu Petru Rareș, credem că ar trebui să nu se mai acorde prezare legendei în care se spune că a fost

un negustor de pește sau chiar pescar. De asemenea credem că nu este nici o legătură între acest negoț, presupus a fi fost practicat de Petru Rareș și intervențiile lui pentru doi negustori de pește din Suceava, nedreptățiți de conducerea orașului Bistrița¹⁴, deoarece asemenea intervenții domnitorii le făceau pentru orice negustor moldovean aflat în străinătate. De asemenea credem iarăși că nu poate exista nici o legătură între negoțul de pește pe care l-ar fi practicat Petru Rareș cu faptul că mama sa ar fi fost din neamul boierilor Cernătești, care dețineau în proprietate zona lacului Brateș, unde existau multe iezere și gîrle¹⁵. Nu se poate face nici o legătură între numele satului Măjești din ținutul Covurlui, cu neamul Măgești, care ar fi venit de la un proprietar numit majă — neamintit în nici un document, care să menționeze că se înrudea cu familia după mamă a lui Petru Rareș și care se putea ocupa „cu comercializarea peștelui”¹⁶. Toate aceste presupuneri nu se bazează pe nici un izvor. Totodată apreciem că este foarte greu să se facă vreo legătură între presupusa ocupație de fost negustor de pește a lui Petru Rareș și cu faptul că în timpul rătăcirii lui prin munți, în septembrie 1538, ca să ajungă la Ciceu a fost „ospătat și ajutat de niște pescari, adică „felul în care a fost tratat, ajutorul pe care i l-au dat acești oameni se poate explica prin vechile lui legături cu pescarii, prin faptul că Petru Rareș se bucura de o deosebită prețuire în rîndul acestora”¹⁷.

Pentru noi este mai sigur că Petru Rareș, recunoscut de Ștefan cel Mare ca fiu, a putut fi trimis mai întîi într-o mănăstire ca Putna sau Neamț, unde a primit învățătura de carte, ce se da obișnuit odraslelor domnești, după care nu este exclus ca tot marele său tată, pentru a-l ține în afara luptelor pentru tron, ce puteau izbucni după moartea sa, să-l fi trimis să-și continue învățătura în străinătate, chiar în Italia cu care Moldova avea legături strînse. De altfel din informațiile păstrate s-ar părea că Petru Rareș cunoștea limba latină pe care o și vorbea. Astfel în lucrarea lui Sarnicki (*Descriptio veteris et novae Poloniae*, Cracovia 1585), se menționează că Petru Rareș ar fi spus următoarele: Aut tu Cameniec Chotinum Cameniciam deglutiet (Sau tu Cameniță vei înghiți Hotinul nostru sau Hotinul Camenița)¹⁸. Pentru demonstrarea nivelului cultural ridicat de la curtea domnească din Suceava în timpul primei domnii a lui Petru Rareș vine și informația dintre 1537—1538, care se referă la spectacole de teatru date în Suceava și chiar în alte centre din Moldova¹⁹, care bineînțeles că nu puteau fi gustate de un fost negustor de pește.

Nu ar fi exclus ca Ștefan cel Mare să-l fi trimis pe fiul său neligitim Petru ca ostatec la Poartă²⁰ împreună cu Ștefan Lăcustă, care-i era frate după tată, deoarece se știe că Petru Rareș cunoștea și limba turcă²¹. Din Constantinopol probabil că a plecat ceva mai tîrziu, înainte de moartea lui Bogdan al III-lea. S-ar părea că în timpul domniei lui Bogdan al III-lea, Petru Rareș nu a putut trăi în țară, dar a fost chemat de nepotul său, Ștefan cel Tânăr, care se resimțea din cauza unei boli, mai sigur după decesul fratelui său Petru întîmplat la 20 septembrie 1520²². Este sigur că Petru Rareș și-a făcut relații și a fost apreciat de consilierii și colaboratorii nepotului său dovadă fiind faptul că l-au ales domn fără ca să-i facă opoziție. Toți consilierii și dregătorii lui Ștefan al IV-lea și mai ales marii dregători au acceptat sfatul tînărului domn, dat pe patul de moarte ca să-l aleagă domn pe unchiul său Petru²³.

Pe lângă Gr. Ureche și cronicarul muntean Radu Popescu a scris că după moartea lui Ștefan al IV-lea cel Tânăr boierii moldoveni, căutând să aleagă domn o persoană din „sămînță domnească”, unul dintre ei a declarat că „a auzit din gura mitropolitului, ce se pristăvise mai înainte, că Petru Măjariul de la Hirleu iaste fecior lui Ștefan Vodă”²⁴. Nici unul din acești cronicari, deși Gr. Ureche avusese la dispoziție cel mai vechi și complet letopisesc moldovenesc, nu dă vreo relatare despre pretensele preocupări de pescar sau negustor de pește ale lui Petru Rareș.

Dovada culturii lui Petru Rareș, care depășea nivelul comun o o demonstrează și scrisorile trimise de el acestora, dar și cele șefilor de state cu care Moldova întreținea relații politice, dar și cele adresate conducătorilor unor orașe din Transilvania²⁵. Nu trebuie apoi uitat că apogeul creației artistice din Moldova, de influență renașteristă, care în pictură a întrecut tot ce se crease pînă la el, depășind ca realizare artistică chiar compoziții ale unor maeștri italieni, sînt picturile din bisericile construite între anii 1527–1538²⁶.

În timpul discuțiilor pe care le-a avut cu Ivan Peresvetov, Petru Rareș s-a referit și la conducerea Imperiului bizantin al cărui trecut îl cunoștea foarte bine, demonstrînd interlocutorului său, că acest stat s-a prăbușit din cauza incapacității, abuzurilor și corupției clasei conducătoare, a judecătorilor care împărțeau dreptatea pentru bani și-și încălcau jurămintele, a dregătorilor publici ce se îmbogățeau exploatarea muncii claselor de jos²⁷.

Din complexul său de manifestări Petru Rareș s-a impus ca un om al Renașterii, ca un „prînz luminat”, nu ca un negustor de pește. În toate împrejurările de politică internă în care a urmat drumul trasat de înaintașii săi, dar mai ales în materie de politică externă s-a comportat cu multă îndrăzneală, dar nu cu destulă grijă, neobservînd cu atenția cuvenită situația politică generală, care să-l poată duce la țelurile urmărite. Astfel, neconsiderînd — cum au făcut fratele și nepotul său — forța colosală a imperiului otoman, frămîntările interne din Imperiul romano-germanic, neînțelegerile și confruntările dintre statele Europei occidentale, oportunitatea politică dubioasă, meschin, îngust și fără nici un orizont sau perspectivă al regelui Poloniei Sigismund I, soțul milanezei Bona Sforza, a cărei fiică se va căsători cu Ioan Zapolya, primul rege al Ungariei, vasal Porții și ca atare în competiție cu Ferdinand de Habsburg și el încoronat rege al aceluiași regat, a fost pînă la urmă înfrînt și obligat să renunțe la planurile sale.

Petru Rareș s-a urcat pe tronul Moldovei într-un context politic extrem de nefavorabil, de competiții, amenințări și tratative diplomatice dintre cele mai puternice state ale Europei contemporane, cărora Ștefan al IV-lea a știut să le facă față magistral. Se știe că urcarea pe tron a lui Petru Rareș, otomanii se aflau în plină expansiune spre centrul Europei, cu toate acestea și el, ca și înaintașii săi a urmărit să apere independența și integritatea teritorială a țării. Principalul exponent al luptei antiotomane era acum Ferdinand de Austria căruia Petru Rareș a încercat să i se alieze, în schimb Soliman al II-lea susținea pe Ioan Zapolya încercînd astfel să împiedice o uniune habsburgi-maghiară, care i-ar fi blocat planurile de înaintare spre centrul Europei. În politica internă, urmînd fidel poziția trasată de nepotul său, Petru Rareș s-a sprijinit pe cei mai mulți „pe țară”, cu ajutorul cărora înaintașul său lichidase forța unei puternice boierimi turbulente. Cunoșcînd această atitudine în politica internă a

noului domn, un diplomat polon aflat în 1541 în trecere prin Moldova a observat că Petru Rareș îi „apăra pe cei de jos”, adică pe țărani de abuzurile celor puternici. Acest diplomat a mai consemnat în raportul său că „plebea” i-a trădat „pe cei mai mari” pentru Petru Rareș, revenit ca domn, fiindcă țărănimea forma puterea²⁸, elementul principal al forței armate a Moldovei. Urmărind față de boierime o politică similară cu a înaintașilor săi, Petru Rareș a făcut foarte puține danii din proprietățile funciare confiscate de nepotul său și aflate la dispoziția domniei²⁹.

La urcarea pe tron a lui Rareș, cum a consemnat sasul Georg. Reicherstorffer, Moldova era o țară „îndeajuns de frumoasă, plină de orașe și felurite sate”³⁰. Ca și Ștefan al IV-lea și Petru Rareș a acordat atenție deosebită relațiilor comerciale cu orașele transilvănene, invitând pe negustorii lor să vină fără teamă în Moldova³¹.

Încă de la începutul domniei, Petru Rareș a fost confruntat cu situația tulbură, nesigură, din Transilvania al cărei voievod Ioan Zapolya fusese ales la 10 noiembrie 1526 rege al Ungariei, care intrase astfel în conflict cu Ferdinand de Habsburg, susținut și el pentru aceeași coroană, în special de populația săsească din orașele transilvănene și de o parte a marii nobilimi maghiare. Pus în situația de a susține pe unul din cei doi „regi”, fostul domn al Moldovei, Ștefan al IV-lea cel tânăr, nu a avut posibilitatea să-și facă cunoscută atitudinea lui Laurentius Mislinger³², trimisul lui Ferdinand de Habsburg, pentru că a decedat înainte ca acesta să fi ajuns în Moldova, din care cauză s-a și întors din drum, cel care de acum urma să se pronunțe fiind Petru Rareș. Laurentius Mislinger, informat că în Moldova se urcase pe tron un alt domn, ca să-și poată îndeplini misiunea avea nevoie de noi instrucțiuni.

Petru Rareș a fost recunoscut ca domn al Moldovei de Ioan Zapolya, de conducerea statului polon, care în această vreme era foarte îngrijorată, chiar neliniștită de prăbușirea regatului maghiar și de moartea regelui Ludovic al II-lea. În scrisoarea prin care Petru Rareș a fost recunoscut de poloni, ca domn al Moldovei, regele Sigismund I s-a referit și la Ștefan al IV-lea cel tânăr, care — după el — ca domn avusese o comportare nu numai necorespunzătoare ci chiar „obraznică”. Același rege a recunoscut că Petru Rareș avea drept la tronul Moldovei ca urmaș al lui Ștefan cel Mare și că spera să fie mai corespunzător de cât predecesorul său, care nu ar fi „fost bun de nimic”, ba mai mult încă, săvîrșise „crime și tulburări” care puteau aduce țării mari „nenorociri”³³. Se înțelege că regele Sigismund I se referea la pedeapsirea de către Ștefan al IV-lea a boierilor participanți la răscoala armată din toamna anului 1523, dintre care unii ca să scape de pedeapsă se refugiaseră în Polonia.

Nu este sigur, nefiind atestată documentar, dacă alegerea ca domn a lui Petru Rareș a fost confirmată de Poarta otomană cum s-a presupus că s-a făcut la urcarea pe tron a lui Ștefan al IV-lea³⁴. De altfel la înscăunarea lui Petru Rareș nu sînt indicații despre activitatea dușmănoasă a vreunor pretendenți, în afară poate de o posibilă încercare a lui Ștefan Lăcustă, aflat însă la Constantinopol și pe care turcii se pare că nu s-au gîndit să-l susțină. Un alt posibil pretendent a putut fi Petru Pribeagul, care trăia în Polonia, dar nici despre o încercare a acestuia nu sînt informații. Aceasta fiind situația de la începutul domniei lui și Petru Rareș, el nu a trebuit să facă — cum s-a scris — nici un efort „considerabil” ca să reducă „posibilitățile de izbîndă ale pretendenților la domnie”³⁵.

Moartea neașteptată a lui Ștefan al IV-lea și alegerea imediată ca domn a lui Petru Rareș de către boierimea din țară, nu a dat posibili-

tate pribegilor din Polonia și Transilvania — cei din Țara Românească fuseseră făcuți inofensivi prin înțelegerea dintre Ștefan al IV-lea și Radu de la Afumați — să se înțeleagă și împreună să susțină un candidat cu șanse de a fi unanim recunoscut ca domn. S-ar părea că încă de la începutul domniei, urmărind să lichideze o eventuală opoziție boierească, similară cu cea care se organizase împotriva nepotului său Ștefan și care putea să-și manifeste opoziția împotriva sa, Petru Rareș a căutat să se împace cu unii dintre membrii ei. De aceea a eliberat din închisoare pe fostul logofăt Gavril Trotușan și apoi l-a inclus ca membru în sfatul domnesc, reușind totodată să readucă în țară pe unii pribegi, care participaseră la răscoala din septembrie 1523, ca vistiernicul Dumșa, Dragotă Săcuianul și pe ginerele acestuia Glăvan ³⁶. Pentru iertarea unora dintre pribegi a intervenit și regele Poloniei. În acest sens e menționat Nicoară fiul lui Cosma Șarpe ³⁷. „Țara” cum numeau cronicarii pe țărani a fost însă de partea lui Petru Rareș ³⁸.

Nici o informație internă contemporană sau de mai târziu și nici externă nu ne îngăduie să afirmăm că la alegerea și instalarea ca domn a lui Petru Rareș ar fi avut vreun amestec Poarta otomană. Este exclus chiar ca Petru Rareș să fi fost pus într-o asemenea situație și nu este de crezut ca el să fi cerut un asemenea sprijin mai ales că la Poartă se afla Ștefan Lăcustă, cu drepturi mai mari la tronul țării. Petru Rareș, pentru a fi ales domn nu a avut nevoie de sprijinul Porții mai ales că toți factorii de decizie din țară au fost unanim de acord cu urcarea lui pe tron. Presupuneri nedocumentate ale unor istorici care susțin că Petru Rareș ar fi fost primul voievod numit ca domn de sultan nu pot fi însușite ³⁹. De asemenea nu se poate accepta afirmația că „împrejurările înscăunării lui Petru Rareș au facilitat ingerința otomană în problema succesiunii voievodale din Moldova și că a marcat începutul procesului de instituire graduală a controlului Porții asupra Moldovei” ⁴⁰. S-a mai discutat despre un așa-zis „element de alterare”, neprecizându-se însă, care a fost și ce a intervenit în raporturile osmano-moldovene „cu prilejul întronării sale” ⁴¹. Aceste afirmații neavind nici o bază documentară nu pot fi luate în considerație. Se știe însă că la alegerea și instalarea ca domn a lui Petru Rareș, Poarta nu a luat nici o atitudine — nefiind consemnată în nici un izvor, considerând aceasta, ca și în cazul celorlalți domni înaintași, ca un eveniment de politică internă a Moldovei, care n-o privea, deși un cronicar turec, care nu știm în ce împrejurări l-a cunoscut pe noul domn, sau de unde și-a luat informațiile, a susținut că Petru Rareș era un „afurisit” cu „apucături rele” dispus să facă „pagube ținuturilor islamice”, ba mai mult încă se știe că încă din primele luni ale domniei, a inițiat tratative cu Polonia, care aveau ca scop principal îndepărtarea pericolului otoman, ce-l preocupase îndeosebi și pe predecesorul său Ștefan al IV-lea cel Tânăr.

La 15 februarie 1527 Petru Rareș a trimis la Cracovia o solie compusă din pîrcălabii de Hotin, Vlad și Mihul, probabil cunosători ai limbii polone, și pe Onofrei Barbovski portarul Sucevei. Solia a făcut cunoscut regelui Sigismund I evenimentul urcării pe tronul Moldovei a lui Petru Rareș și dorința lui de a discuta, completa și reinnoi vechile tratate de prietenie și într-ajutorare încheiate de toți înaintașii săi începînd cu Ștefan cel Mare ⁴². Prevederile acestui nou tratat, încheiat după discuții îndelungate, de-abia la 13 decembrie 1527, nu se deosebeau cu nimic de cele anterioare deoarece s-a admis de către ambele părți ca să fie între ele „alianță veșnică” și să-și dea ajutor militar reciproc împotriva atacurilor

tătarilor. Conducerea statului polon trebuia să ia măsuri împotriva pretențiilor la tronul Moldovei și a boierilor pribegi aflați în conflict cu domnul. Petru Rareș urma să nu acorde nici un sprijin nobililor poloni ostili regelui. Dacă domnul Moldovei ca aliat ar fi participat personal la o campanie antiotomană, condusă de regii Ungariei și Poloniei, iar sultanul l-ar fi obligat să lupte alături de el, tratatul rămânea valabil. S-a mai prevăzut apoi libertatea comerțului dacă neguștorii ambelor țări plăteau taxele vamale și dărilor obișnuite în centrele fixate. Dacă domnul ar fi fost înfrânt de turci sau de tătari avea asigurat dreptul de refugiu în Polonia și obligația regelui de a-l ajuta să recucerească tronul. În același tratat s-a prevăzut procedura rezolvării litigiilor de graniță, care urmau să fie judecate de dregătorii moldoveni din Hotin și Cernăuți împreună cu cei poloni din Camenița și Halic ⁴³.

Nu ni s-a păstrat nici un document intern de după 9 septembrie 1525 astfel că nu ne putem pronunța dacă Ștefan al IV-lea cel Tânăr a făcut vreo schimbare în sfatul domnesc până în ziua decedului său (14 ianuarie 1527) și deci nu știm dacă Petru Rareș, încă de la începutul domniei a colaborat cu toți foștii consilieri și dregători ai înaintașului său. Potrivit ultimului document cunoscut de la Ștefan al IV-lea, care are data de 9 septembrie 1525, consiliul său era compus din următorii dregători: Hrană vornic, Negrilă, Grincovici, Talabă, Vlad pîrcălabi de Hotin, Cîrje, Scripcă pîrcălab de Neamț, Grozav pîrcălab de Cetate Nouă (Roman), Onofrei Barbovski portar de Suceava, Huru spătar, Toader vistier, Liciul postelnic, Felea ceașnic, Zbierea stolnic, Hîrșu comis și Toader logofăt ⁴⁴. În schimb, Petru Rareș, după documentul din 3 martie 1527, primul păstrat din cancelaria sa, sîntem informați că a avut colaborator principali la conducerea treburilor publice pe vornicul Irană, Vlad și Mihul pîrcălabi de Hotin, Cîrje și Huru pîrcălabi de Neamț, Grozav și Danciu pîrcălabii de Cetatea Nouă (Roman), Onofrei Borbovski portarul Sucevei, Drăghici spătar, Toader vistiernic, Liciul postelnic, Felea ceașnic, Zbierea stolnic, Ioan comis și Toader mare logofăt ⁴⁵.

Se constată deci că schimbările făcute în rîndul consilierilor domnești sînt prea puține și nu știm care dintre dregătorii noi apăruti în documentul din 3 martie 1527 nu și-au început cariera tot sub Ștefan al IV-lea, adică între 9 septembrie 1525 și 14 ianuarie 1527.

NOTE

¹ Gr. Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ed. a II-a revăzută de P. P. Panaitescu, București, 1953, p. 116.

² *Ibidem*, p. 148.

³ N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. IV, *Cavalerii*, București, 1937, p. 328.

⁴ Dimitrie Dan, *Mănăstirea și comuna Putna*, București, 1905, p. 36.

⁵ Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 147—148.

⁶ Damian P. Bogdan, *Pomelnicul mănăstirii Bistrița*, București, 1941, p. 234.

⁷ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă de la Ștefan cel Mare*, Edit. Academiei, București, 1952, p. 294.

⁸ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria Românilor*, București, 1976, p. 271; Vezi mai nou Ion Todirașcu, *Prima domnie (1527—1538). Încălcarea*, în vol. *Petru Rareș*, Edit. Academiei, 1978, p. 52.

⁹ Ion Neculce, *Letopiseșul Țării Moldovei și o seamă de cuvinte*, ed. a II-a, revăzută de Iorgu Iordan, București, 1959, p. 12—14. Vezi însă și Const. C. Giurescu, *Valoarea istorică a tradițiilor consemnate de Ion Neculce*, în „Studii de folclor și literatură” București, 1967, p. 440.

¹⁰ N. Grigoraș, *Moldova lui Ștefan cel Mare*, Iași 1982, p. 276—277.

- ¹¹ N. Iorga, *Pretendentul Iani, rege al Moldovei (1516—1521)*, în „Revista istorică”, an. I (1915), nr. 2, p. 25; *Hurmuzaki*, VIII, p. 49.
- ¹² C. Cihodaru, *Pretendenți la tronul Moldovei între anii 1504—1538* în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” Iași, tom. XVI (1979), p. 543 și urm.
- ¹³ *Călători străini în țările române*, vol. I, București, 1968, p. 462.
- ¹⁴ Const. C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 272; *Hurmuzaki* XV₁, p. 106.
- ¹⁵ Ion Todirașcu, *op. cit.*, p. 52; De aceeași părere și Ștefan S. Gorovei, *Petru Rareș (1527—1538; 1541—1546)*, Edit. militară, București, 1982, p. 14, nota 5. care acceptă părerea lui N. Beldiceanu că Petru Rareș înainte de domnie ar fi avut sarcina valorificării „pescăriilor coroanei”; Același în articolul intitulat *Autorecenzie* publicat în „Dialog”, organ al Consiliului U.A.S.C. din Universitatea „Al. I. Cuza”, an. XV, nr. 2—3, 1983, p. 14 afirmă în *Cuvtntul tnainte*, pe care-l reproduce, fiindcă a fost suprimat de editură: „Dramatica frământare a pescarului (subl. n.) devenit principe rămîne la fel de pasionantă...”. Ambele afirmații nu se bazează pe nici un izvor.
- ¹⁶ *Ibidem*.
- ¹⁷ *Ibidem*.
- ¹⁸ I. Minea, *Vorba atribuite lui Petru Rareș*, în „Cercetări istorice”, an. I (1925), p. 407.
- ¹⁹ Victor Eskenasy, *Un nou izvor referitor la prima domnie a lui Petru Rareș*, în „Studii „Revistă de Istorie”, nr. 1/1973, p. 141—142.
- ²⁰ N. Grigoraș, *450 de ani de la urcarea lui Petru Rareș pe tronul Moldovei 1527—1538, 1541—1546*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, an LIII (1977). p. 361; Vezi însă I. Ursu, *Petru Rareș*, București, 1923, p. 6.
- ²¹ *Relațiunea lui Paolo Givio despre aventurile domnului moldovenesc Petru Rareș*, în „Arhiva istorică a României”, II/1865, p. 40.
- ²² Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 147.
- ²³ *Ibidem*, p. 148.
- ²⁴ *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. C. Grece, sau, București, 1963, p. 42.
- ²⁵ N. Iorga, *Scrisori domnești*, Vălenii de Munte, 1912, p. 42—60.
- ²⁶ Petru Comarnescu, *Îndreptar artistic al monumentelor din nordul Moldovei*, f. a. și f. 1, p. 204, 444—340.
- ²⁷ *Călători străini*, vol. I, p. 453—463.
- ²⁸ *Hurmuzaki*, II 4, p. 278—279.
- ²⁹ D.I.R.A. sec. XVI, vol. I, nr. 201—292.
- ³⁰ *Călători străini în țările române*, vol. I, p. 202.
- ³¹ *Hurmuzaki*, XV₁, p. 298. Pentru relațiile comerciale ale Moldovei cu Transilvania, în timpul domniei lui Petru Rareș, vezi C. Cihodaru, *Politica internă*, în vol. *Petru Rareș*, p. 67 și urm.
- ³² Horia I. Ursu, *Moldova în contextul politic european (1517—1527)*, București, 1972, p. 125.
- ³³ *Hurmuzaki*, II₃, p. 600.
- ³⁴ *Demetrius Cantemir Moldaviae principes, Descriptio antiqui et hodiernae Moldaviae*, București, 1973, p. 179.
- ³⁵ C. Cihodaru, *Politica internă*, în vol. *Petru Rareș*, p. 59.
- ³⁶ *Ibidem*; N. Grigoraș și I. Caproșu, *Documente moldovenesti inedite din sec. XVI—XVII*, în „Studii. Revistă de Istorie”, nr. 2/1968, p. 244—246.
- ³⁷ *Hurmuzaki*, II₃, p. 442.
- ³⁸ *Hurmuzaki*, III₁, p. 278—279.
- ³⁹ Tahsin Gemil, *În fața impactului otoman*, în vol. *Petru Rareș*, p. 138—139.
- ⁴⁰ *Ibidem*, p. 139.
- ⁴¹ *Ibidem*.
- ⁴² N. Grigoraș, *Moldova lui Ștefan cel Mare*, p. 260—261; Veniamin Ciobanu, *Apărător al moștenirii lui Ștefan cel Mare*, în vol. *Petru Rareș* p. 112.
- ⁴³ N. Grigoraș, *loc. cit.*
- ⁴⁴ D.I.R.A., sec. XVI, vol. I, nr. 200.
- ⁴⁵ *Ibidem*, nr. 202.

LA FORMATION, LA CULTURE ET LE DÉBUT RÈGNE DE PIERR RAREȘ

Résumé

S'appuyant sur des sources contemporaines, l'auteur affirme le caractère erroné de la tradition consignée pas le chroniqueur Ion Neculce concernant la pratique www.dacoromanica.ro par le futur prince Pierre

Rareș — légende à laquelle certains chercheurs ont conféré la valeur de source — soulignent en même temps le niveau élevé de la culture de l'époque aussi bien que du prince considéré en tant l'homme de la Renaissance.

Analysant le contexte intérieur et international de l'année 1527, l'auteur soutient le rôle principal des facteurs d'ordre intérieur dans la promotion de Pierre Rareș au trône de la Moldavie, repoussant les suppositions non documentées de certains historiens qui soutiennent que le voïévode moldave aurait été le premier prince nommé par le sultan. Nulle information d'ordre intérieur et extérieur, contemporain ou tardif ne permet d'affirmer qu'à l'élection et à l'installation comme prince de Pierre Rareș la Porte Ottomane aurait en quelque implication.

BÎLCIURILE DIN DOBROGEA ÎNAINTE DE 1877

TUDOR MATEESCU

Instituirea, în 1417, a stăpînirii otomane asupra Dobrogei, vechi pămînt românesc, a fost urmată, pentru un timp, de un regres economic, determinat, în primul rînd, de războaiele care au afectat această provincie în secolul al XV-lea¹. La începutul veacului următor această situație era însă depășită, constatîndu-se o înviorare a vieții economice, atestată de schimburile comerciale care aveau loc în special în orașele dobrogene de la Dunăre². În timpul domniei sultanului Soliman I (1520—1566), fiecare oraș din Dobrogea poseda un regulament vamal (*kanunname*), în care erau enumerate mărfurile, foarte variate, ce se aduceau fie din interiorul provinciei, fie din afară³. Intensitatea schimburilor comerciale este atestată și de alte mărturii documentare din același secol. La Babadag, Mangalia și Bazargic (*Hagioğlu Pazari*) se țineau atunci tîrguri săptămînale, care făceau din aceste orașe importante centre comerciale pentru întreaga provincie⁴.

Mai tîrziu, dezvoltarea agriculturii, dar și a unor meșteșuguri, a dus la apariția tîrgurilor periodice de durată mai mare, așa numitele bîlciuri⁵, asemănătoare celor din teritoriile românești de la stînga Dunării. În Dobrogea se folosea însă, de obicei termenul de *panair*, cuvînt grecesc preluat de turci de la bizantini (tc. *panağir*), însemnînd, la origine, „stringerea lumii din toate părțile”⁶. Acest termen, utilizat în unele locuri și astăzi de către românii dobrogeni, era echivalent cu „bîlci”, „iarmaroc”, „tîrg” sau „nedeie”, cu circulație largă pe întreaga arie românească⁷. Populația turcească a folosit însă și termenul de *pazar* (pronunțat uneori *bazar*), cuvînt de origine persană care avea înțelesul de „tîrg”, „piață”⁸, dar care sub forma *pazargic* (tc. *pazarcik*) însemna de regulă „bîlci”.

★

Cel mai vechi și cel mai mare iarmaroc din Dobrogea se pare că a fost cel de la Carasu⁹, oraș pe locul căruia s-a ridicat Medgidia de astăzi. Potrivit tradiției locale, acest iarmaroc a fost înființat în 1752 de către sultanul Mahmud I, care ar fi pus să se construiască pe dealul *Panaghvir* din apropierea orașului, numit astfel tocmai pentru faptul că bîlciul se ținea acolo, mai multe barăci, unde, o dată pe an, primăvara, se adunau negustori din provinciile Imperiului otoman, dar și din țările române¹⁰. Vechimea acestui bîlci trebuie să fie însă mult mai mare, deoarece orașul este atestat documentar încă de la 1584¹¹, sub forma *Karasu-pazarcığı*¹², nume care este incontestabil legat de existența unui tîrg periodic¹³. În orice caz, prezența negustorilor din țările române în secolul al XVIII-lea la acest iarmaroc a fost o realitate. În cronica lui Dumitrache Medelnicerul se arată că în timpul războiului ruso-turc din 1768—1774, trupele ruse, pentru a înainta spre www.dacoromanica.ro, părălăuze români de la stînga

Dunării ¹⁴, dovață a cunoașterii de către aceștia a drumurilor care duceau la bilciul de acolo.

Poziția orașului Carasu, era foarte favorabilă desfășurării unei astfel de activități comerciale, fiind plasat la încrucișarea mai multor drumuri naturale ale Dobrogei ¹⁵ și, în primul rînd, pe drumul principal care străbătea ca o axă provincia și care, pornind de la Constantinopol, ajungea la importantul vad de la Isaceea ¹⁶. Comunicațiile acestui oraș erau înlesnite și de navigabilitatea văii Carasu, pe malul căreia era așezat ¹⁷, și care era legată atât cu Dunărea cît și cu Marea Neagră, cu aceasta din urmă printr-un canal artificial care ajungea la portul Caraharman ¹⁸. Legătura cu marca s-a întrerupt spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea, prin astuparea canalului ¹⁹, dar cea cu fluviul s-a păstrat pînă tirziu, cînd, la 1850 încă, așa cum constata Ion Ione. cu de la Brad, vasele mici puteau stabili „o comunicație continuă între Dunăre și Carasu” ²⁰.

Informații mai numeroase asupra bilciului de la Carasu ne-au parvenit din prima jumătate a secolului al XIX-lea, cînd, datorită dezvoltării economice a Dobrogei, are loc o intensificare a schimburilor comerciale ²¹. Situația este similară celei de la stînga Dunării, unde, în această perioadă, apare un mare număr de tîrguri și bilciuri, atât în Țara Românească ²² și Moldova ²³, cît și în Transilvania ²⁴. O lovitură puternică primește însă acest iarmaroc prin distrugerea totală a orașului Carasu în timpul războiului ruso-turc din 1828—1829 ²⁵. Deși orașul rămîne părăsit timp de mai bine de un sfert de veac ²⁶, iarmarocul își continuă totuși existența, mai cu seamă cu locul unde se ținea, dealul *Panair*, se afla la 2 km. de Carasu, dincolo de lacul cu același nume ²⁷. În această perioadă, el se ținea de două ori pe an, primăvara și toamna, și, de regulă, dura de fiecare dată cîte 15 zile ²⁸.

În jurnalul Lloyd-ului austriac („Journal des Oesterreichischen Lloyd” — 1843), vorbindu-se de navigația și comerțul porturilor Galați și Brăila în anul 1842, se arăta că mărfurile de manufactură și produsele de fabrică importate cu vapoarele din Austria și pe uscat din Transilvania fuseseră destinate, cu excepția unor neînsemnate cantități oprite pentru consumul local, tîrgurilor anuale de la Djuma, Uzundjova, Carasu și altele ²⁹. Aceeași publicație, anul următor, consemna că, în 1843, cea mai mare circulație a mărfurilor de manufactură și a fabricatelor străine avusese loc la tîrgurile anuale din Turcia europeană, printre care și la cel de la Carasu, care se ținea de două ori pe an și care era mult frecventat de către negustorii din Brașov ³⁰. La aceste bilciuri se comercializau, pe lîngă produse de manufactură, și articole de sticlărie și mercurie aduse de la Viena și Brașov ³¹.

La 15 iunie 1844, se raporta de la Călărași că, la începutul acelei luni, „un vas plutitor” aparținînd „ghecetarului” ³² schelei de acolo, pe cînd se întorcea „de la tîrgul Carasuii” ³³, ținutul Turchii unde fusese cu marfă neguțătorească, a fost atacat și jefuit, în dreptul satului Olția, de o ceată de tîlhari formată din 9 turci și 3 creștini, de fel din părții Vidinului, care se adăposteau într-un ostrov al Dunării. Intervin însă imediat jandarmii turci, anunțați de un negustor evreu pe care aceiași tîlhari „ceva mai înainte, îl jefuiseră dă 16.000 lei” ³⁴. Este foarte probabil că și acest neguțător se întorcea tot de la Carasu, ori mergea la acel iarmaroc (ediția de primăvară) pentru a cumpăra diverse mărfuri. Ne este confirmată, odată mai mult, participarea la acest bilci și a comercianților din Țara Românească.

În jurnalul Lloyd-ului austriac pe 1847 se arăta că în anul precedent, 1846, din cantitatea totală a mărfurilor importate la Rușciuc doar un sfert rămăsese în localitate, restul fiind trimis o parte în ținut, o parte la târgurile anuale, „importante” de la Djuma, Uzundjova și Carasu ³⁵. Aceeași constatare se făcea, pentru anul 1847, într-un raport al consulului austriac de la Galați, Chr. ilhelm Huber, adăugându-se că mărfurile respective constau în articole de manufactură și fabricate din Austria și unele state germane, precum și produse brașovene. De la aceste bîlciuri, mărfurile respective erau răspindite, prin comerțul cu amănuntul, în toată Turcia europeană ³⁶. Același consul raporta că la târgul de la Carasu din iunie 1848 avuseseră loc tranzacții în valoare de 3 pînă la 4 milioane de piaștri. La acest iarmaroc, ca și la celelalte, amintite mai sus, se adunau locuitori din Rumelia, Albania și Macedonia pentru a valorifica produsele proprii (mătase, lînă, cordovan, cai, bovine, oi) în schimbul mărfurilor de manufactură, galanterie, marochinărie și sticlărie, precum și substanțe de colorat ³⁷. În raportul misiunii franceze Sabatier-Desaint, care a străbătut Dobrogea în vara anului 1848, este pomenit și bîlciul de la Carasu (deci tot ediția de primăvară), despre care se spune că era vestit mai ales prin negoțul de cai ³⁸.

Pentru anul 1849 avem mai multe informații despre bîlciul de la Carasu. Într-un raport al consulatului austriac de la Galați se arăta că la acest târg, ca și la cel de la Djuma, produsele germane găsiseră în ultima vreme un deuseu avantajos, în special coloranții, armele, obiectele de aur și argint, produsele din piele și oțel și postavul. Valoarea tranzacțiilor la aceste două bîlciuri se ridicase probabil, în anul 1849, la 50 de milioane de piaștri turcești ³⁹. Aceași sumă este dată și într-un articol din 2 februarie 1850, publicat în periodicul vienez „Austria”, unde sînt repetate și mărfurile germane care erau comercializate acolo. În plus, se spune că și importul fabricatelor engleze și franceze luase de mai mulți ani un avînt serios la cele două târguri. Se preciza, totodată, că iarmarocul de la Carasu se ținea de două ori pe an (la jumătatea lui iunie și la sfîrșitul lui septembrie) și că dura de obicei o săptămînă ⁴⁰. Datele privind valoarea tranzacțiilor și felul mărfurilor sînt repetate într-un alt articol, publicat, în 1850, în același periodic ⁴¹.

Informații de mare valoare asupra panairului de la Carasu, ca și asupra celorlalte bîlciuri din Dobrogea, ne-au rămas de la Ion Ionescu de la Brad, cu prilejul cercetărilor pe care le-a întreprins în această provincie la 1850. Într-o scrisoare adresată atunci lui Ion Ghica, reputatul agronom anunța că va trimite la Constantinopol un articol intitulat *Les foires de la Dobroudja* ⁴², care urma să devină un capitol al cărții sale, apărută curînd după aceea, în cursul aceluiași an. În lucrarea respectivă nu este reprodus însă un astfel de articol ⁴³, pe care, foarte probabil, autorul, din păcate, nu l-a mai scris ⁴⁴.

După aprecierea lui Ion Ionescu de la Brad, iarmarocul care se ținea atunci de două ori pe an la Carasu era cel mai important bîlci al Dobrogei ⁴⁵. Cel care avea loc primăvara se deschidea la începutul lunii iunie ⁴⁶ și vestitul agronom român și-a dorit foarte mult să-l viziteze ⁴⁷. Acolo a fost găzduit, timp de mai multe zile, în „ceadîr” (cortul) lui Han Mirza ⁴⁸, conducătorul unui grup autonom de tătari stabiliți de curînd în centrul Dobrogei ⁴⁹, venit desigur la panair pentru a-și vinde produsele vitelor și pămînturilor sale ⁵⁰ și pentru a se aproviziona cu diferite mărfuri. Noaptea erau aduși să cînte lăutari români și Ion Ionescu

de la Brad a avut prilejul să asculte „mai ales cîntecul Jîianului”⁵¹. Bîlciul era frecventat apoi de un mare număr de mocani⁵², aflați cu vitele la pășunat în Dobrogea. Uneori acest panair se prelungea mai mult de două săptămîni, cît dura de obicei, ca, de pildă, în acel an, cînd, așa cu rezultat din scrisorile reputatului agronom către Ion Ghica, ediția de primăvară (singura de altfel pe care a vizitat-o) a început la 2 iunie (stil nou), iar la 1 iulie încă nu se încheiase⁵³.

După 1850, știrile despre bîlciul de la Carasu devin și mai bogate. Consulatul austriac de la Rușciuc făcea cunoscut că, în anii 1851 și 1852, ambele târguri, de la Djuma și de la Carasu, au putut fi organizate⁵⁴. În anul 1851 se raporta că, pentru economia Transilvaniei, de o importanță deosebită erau tranzacțiile pe care le efectuau negustorii brașoveni în porturile de la Dunărea de Jos și în marile târguri anuale din provinciile europene ale Imperiului otoman, printre care se număra și cel de la Carasu⁵⁵. Într-un alt raport de la Rușciuc se arăta că o mare înrîurire asupra comerțului de acolo o avea apropierea de iarmarocul de la Carasu, la care erau trimise mai multe încărcături de mărfuri de origine austriacă, venite în acest port dunărean⁵⁶.

La sfîrșitul lui iulie 1852, același consulat anunța că rezultatele târgului de curînd încheiat de la Carasu nu erau deloc favorabile⁵⁷, evident pentru comerțul austriac. Într-un articol special, publicat, în noiembrie 1852, în periodicul „Austria”, intitulat „Tîrgul de la Carasu”, ediția de toamnă a acestui bîlci, încheiată de curînd, prezenta însă o situație cu totul diferită. Se considera chiar că, pentru fabricatele austriece, el fusese mai favorabil decît cel de la Uzundjova. La început, localnicii îl frecventaseră mai puțin, deoarece fuseseră ocupați cu muncile cîmpului, dar prelungirea târgului la 14 zile făcuse posibil ca afacerile să se poată desfășura foarte bine. Dorința de a cumpăra fusese influențată mai ales de vestea unei scăderi iminente a valorii monedei, fiecare căutînd atunci să-și convertească banii în mărfuri. Rezerva de produse austriece de la Rușciuc fusese adusă repede exclusiv la Carasu, transportul făcîndu-se pe Dunăre cu caicele, avînd un tonaj de 18—20.000 de ocale. Aceste transporturi costaseră de două ori mai puțin decît utilizarea vaselor cu aburi, dar se socotea că pierderea de timp îi va determina pe negustori să apeleze în viitor la vapoare⁵⁸.

Dintre produsele importate, pe primul loc se aflaseră, ca și la Uzundjova, materialele de bumbac englezești colorate și înflorate, firele și așa numitele pînzeturi americane, care începuseră să înlocuiască la localnici pînza de in. Cantitatea nu prea însemnată a acestor mărfuri făcuse ca cererea să fie foarte mare. Veneau la rînd basmalele pentru femei, în parte produse elvețiene, șalurile și materialele de mătase obișnuite. Panglicile indigene frumoase pentru cap lipsiseră cu totul, dar acest articol, care se lucra în capitală (Constantinopol), din cauza prețului ridicat era accesibil numai celor înstăriți și, de aceea, nu era considerat propriu-zis o marfă de tîrg. Mătăsurile frumoase lipsiseră de asemenea cu totul, dar, în cantitate redusă, se găsiseră vâluri din bumbac și lînă, folosite de femeile musulmane. Desfacerea tuturor acestor articole, „en gros” era apreciată la 1 milion de piaștri, iar „en detail” la 700.000—800.000 de piaștri⁵⁹.

Mărfurile din Austria și din Germania se găsiseră din belșug și se bucuraseră de un bun debuseu. Pe primul loc se aflase postavul, foarte

căutat fiind cel de calitate mijlocie, de culoare închisă, produs saxon care se distingea prin rezistență și preț coborît. Postavurile grosolane și cele foarte bune proveneau de la Viena. Desfacerea acestor postavuri se ridicase la 3—400.000 de piaștri. O vînzare bună avuseseră și demicotonurile saxone, mai ales sorturile mijlocii, al căror preț se ridicase la 100 de parale cotel sau 12—13 crețari. Dintre pînzeturile austriece, cel mai căutat fusese sortul ordinar, folosit ca acoperămint pentru cap de către țărani din Dobrogea (evident, cei de religie mahomedană), vîndut cu 20 de piaștri duzina. Pinza roșie de la Viena, colorată natural, unul dintre materialele îndrăgite pentru rochii de către țărăncile localnice, avusese de asemenea căutare, tranzacția ridicîndu-se la 20.000 de piaștri. În total, desfacerea acestor mărfuri din Austria era estimată la aproximativ 80.000 de piaștri. Sticlăria de calitate superioară cunoscuse o slabă vînzare, fiind socotită de poporul care obișnuia să se adune la Carasu drept un articol de lux. Produsele din fier se găsiseră numai în cantitate redusă, totuși cererea fusese satisfăcută. Cele din oțel lipsiseră cu totul, deși cumpărători s-ar fi aflat, deoarece desfacerea proastă (în anii precedenți, desigur) îi descurajase pe negustori. O comandă din ce în ce mai mare obținuseră hainele bărbătești confecționate la Viena, a căror vînzare părea să aibă însă succes „mai mult în prăvălii decît în șandramalele din tîrg”⁶⁰.

În articol se subliniază că o mențiune specială meritau așa numitele mărfuri brașovene, care constau, în cea mai mare parte, în pînză de in, pături, împletituri și obiecte de lemn. „De un lung șir de ani”, ținuturile acelea era aprovizionate cu astfel de articole din Transilvania și negustorii cei mai bătrîni nu-și aminteau de vreo schimbare sau vreo perfecționare a acestor produse. Faptul că ele găseau totuși desfacere și că aceasta crescuse chiar de cîțiva ani, sta în strînsă legătură cu treapta de dezvoltare la care se afla cumpărătorul. Prosperitatea materială a localnicilor, dobîndită în ultimele decenii, sporise posibilitățile de cumpărare și adusese după sine o creștere a cererii. De aceea înclinația spre lux în ceea ce privea îmbrăcămintea se extinsese și la obiectele gospodărești. Transilvănenii, dacă nu voiau să-și piardă piața trebuiau să țină înă pasul cu rafinarea gustului clienților și să îmbunătățească forma și ornamentele mărfurilor pe care le produceau. Cîteva articole brașovene fuseseră deja înlocuite pe piața locală, ca, de pildă, sticlăria obișnuită, care, din cauza simplității, nu mai putea atrage nici o preferință. La fel se întîmplase și cu cingătorile de lînă, care începuseră să fie aduse din regiunile păduroase ale Balcanilor, concurînd pe cele transilvănene⁶¹.

Dintre produsele industriei din Transilvania care găseau o bună desfacere la tîrgul de la Carasu erau mai ales țesăturile de cîneapă pentru confecționarea pînzelor de corabie, a sacilor și a altor ambalaje. Ele se vindeau în bucăți de 40—80 de coți cu cîte 30—40 de parale; la ediția din toamna anului 1852, deverul se ridicase la 30—40.000 de piaștri. Frînghii și otgoane, ca și diferite alte împletituri mai mici sau mai mari, se vînduseră cam 50.000 de bucăți, pe care se încasaseră 30.000 de piaștri. Urmau apoi cuferele de lemn pictate pentru păstrarea hainelor, a lenjeriei și a altor asemenea (lăzile de Brașov !), al căror preț era, în medie, de 150 de piaștri. 6 bucăți și a căror vînzare se ridicase, în total la 10.000 de piaștri. Costul transportului acestor articole de la Brașov la locul de depozitare fusese de 4 florini și 40 de crețari pentru cîte 120 de ocale. Păturile se vînduseră cele mai mici cu 35, cele mijlocii cu 45 și

cele mai mari cu 80 de piaștri, încasându-se în total pentru cele 20.000 de piaștri. Postavul obișnuit, gri și albastru, lat de 1 1/2 coți, avusese prețul de 14—15 piaștri cotul, aducând un dever de 25.000 de piaștri. Printre articolele de importanță mai mică fuseseră: ploști, pipe, țevi de pipe, hîrtie obișnuită, pălării din postav alb ordinar, site, pături și căpestre pentru cai, apoi cămăși și pantaloni din pînză ordinară. Aceste mărfuri, oferite spre vînzare în 8 barăci, fuseseră desfăcute, în cea mai mare parte „en gros”, la suma totală de 180.000 de piaștri, din care trei pătrimi plătiți în numerar, iar restul creditat pentru trei luni ⁶².

La tîrgul de la Carasu din toamna anului 1852 se vînduseră însă și produse de proveniență locală. Dintre acestea, o bună desfacere cunoscuseră îndeosebi hainele țărănești confecționate din aba ordinară, ca și unele obiecte obișnuite din lemn și din fier. Piața de vite fusese asigurată din belșug cu boi și cu cai, iar cu pieile se făcuseră afaceri dintre cele mai bune. Tranzacția totală a acestor mărfuri se ridicase la 4—5 milioane de piaștri, din care aproximativ o pătrime se plătiseră cu bani peșin, restul dîndu-se pe credit, cu scadență de un sfert, o jumătate sau chiar un an întreg ⁶³.

În finalul articolului se dădea lista monedelor folosite la acest bîlci și echivalența lor în piaștri: ducații rotunzi imperiali-60 p., talerii-25 p., collonato-26 p., „Kreuzthaler”-28 p., „Jirmilik”-23 p., imperiali rusești-105 p., rublele-20 p., mahmudia-100 p., lira sterlină-130 p. ⁶⁴. În ansamblu articolul publicat în periodicul „Austria”- dedicat special tîrgului de la Carasu, ne oferă, prin bogăția și precizia datelor, o imagine sugestivă a acestui panair, care chiar dacă n-a cunoscut în fiecare an și la fiecare ediție asemenea dimensiuni ca în toamna anului 1852, rămîne de o covîșitoare importanță pentru economia Dobrogei din acea vreme.

Într-un raport consular austriac de la Ruscium din iulie 1853, referitor la comerțul „Bulgariei” în anul 1852, se arată că mărfurile brașovene aduse prin Țara Românească la dreapta Dunării erau îndreptate, în bună parte spre interior în special în perioada tîrgului de la Carasu. Se aprecia că Dobrogea cucerise din nou în acel an prosperitatea. Bogăția ei consta mai ales în creșterea vitelor, încît putea oferi din belșug articolele atît de cerute la export ca grăsimi, lînă și piei ⁶⁵.

Despre tîrgul de la Carasu din toamna anului 1852 aminteau și doi mocani veniți din Dobrogea la stînga Dunării la începutul lunii octombrie acel an. Niculaie Șchiopu din Săliște arăta că fusese la „panaghir” ⁶⁶, iar Ion sin Dragomir din Galeșu stabilise să se întîlnească acolo cu un armean din Mangalia, de la care avea de luat „niște parale” ⁶⁷. Deși nu se specifică locul acestui bîlci, este vorba, în mod sigur, de cel de la Carasu, a cărui ediție de toamnă avea loc, așa cum am văzut, în luna septembrie.

Într-un alt articol publicat în periodicul „Austria”, în 1853, se vorbește de locul situat pe drumul dintre Cernavoda și Constanța, o „mare piață”, unde anual se țîn tîrguri importante care, de regulă, sînt foarte frecventate ⁶⁸. Informația se referă, desigur, la bîlciul de la Carasu. La 9 iunie 1853, consulatul austriac de la Ruscium raporta însă că, din cauza „relațiilor politice”, nici tîrgul de la Carasu nu va mai avea loc. Autoritățile otomane nu anunțaseră nimic în legătură cu acest fapt, ceea ce a făcut ca mai mulți negustori din Ruscium și din alte părți să se deplaseze ca de obicei la locul bîlciului. Ei l-au găsit însă ocupat de militari turci, care i-au trimis înapoi, împreună cu mărfurile ⁶⁹. Această

situație era determinată, evident, de evenimentele care au precedat izbucnirea războiului Crimeii.

Nu știm dacă măcar s-a putut ține ediția de toamnă a acestui târg pe anul 1853 ⁷⁰, dar pentru anul următor există mai multe informații generale asupra lui, sintetizate după rapoartele consulatului austriac de la Rușiuc. Datele, care se referă desigur și la anii precedenți, pe lângă unele lucruri deja cunoscute, aduc și elemente noi, multe deosebit de interesante. Astfel, se spune că negustorii din Vidin frecventau târgurile de la Djuma și Carasu, unde mergeau în special cu tutun ⁷¹. O mică parte din mărfurile importate la Vidin ajungea de asemenea la Carasu ⁷². Se menționează și aici că unele din mărfurile comercializate la acest bîlci proveneau din Austria ⁷³.

În continuare, se spune despre Carasu că a fost cîndva o așezare care încetase să existe de mai mulți ani, dar denumirea ei fusese transmisă ținutului înconjurător. Acolo se ținea, de două ori pe an, la 20 iunie și 25 septembrie, un târg deosebit de important pentru întreaga regiune. El venea totuși, ca însemnătate comercială, după cel de la Djuma, aducînd numai a patra parte din suma de bani rezultată din tranzacțiile care aveau loc la acesta. La Carasu se adunau negustori din diferite ținuturi. Deoarece bîlciul se ținea sub cerul liber, se ridicaseră barăci cu aproximativ 500 de prăvălii și toate afacerile erau duse la bun sfîrșit în 5 zile. Mărfurile oferite spre vînzare erau aceleași ca la Djuma, cu excepția obiectelor de necesitate secundară, ca articole de lux, sticlărie și altele. Dintre prăvălii, cam 30 erau pentru produse din lînă, altele, mai numeroase, pentru stămburi și altele, mai puține, pentru mărfuri brașovene și fierărie. De o bună desfacere, între articolele din lînă, se bucura postavul austriac venit prin Rușiuc, mai ales cel de calitate mijlocie, de 3—4 florini cotul. Produsele brașovene constau în special în obiecte de lemn, cămăși ordinare, pălării, cisme etc. Rusia era prezentă cu fier neprelucrat, oferind spre vînzare sorturi bune și ieftine. În schimb, se aduceau mai puține articole prelucrate din fier și cele mai multe erau de proveniență austriacă. Se comercializau și mărfuri coloniale, cea mai mare parte, „en detail”; doar 60—70 de negustori vindeau aceste produse „en gros” ⁷⁴.

Transportul mărfurilor pentru târgul de la Carasu se realiza de la Rușiuc la Cernavoda (Bogazköy) cu vapoarele, pentru o taxă de 7 1/2 piaștri. Reducerea la jumătate a costului acestui mod de transport îl făcea preferabil celui cu caietele, care aveau un tonaj de numai 18—20.000 de ocale. De la Cernavoda la Carasu transportul se realiza cu carele, un car (*araba*) avînd nevoie, pînă la locul târgului, de 8—9 ceasuri, contra unui cost de 20 de piaștri. La fața locului însă, din pricina depărtării de la care trebuiau aduse toate alimentele, viața era deosebit de scumpă și, în plus, șederea în acel ținut mlăștinos era dăunătoare sănătății. Ca și la târgul de la Djuma, la Carasu se plătea puțin cu bani peșin, ceea ce era, pentru ambele locuri, o sursă de certuri din cauza nerespectării termenelor fixe de plată. Pe lângă afacerile obișnuite, la cele două bîlciuri exista și cîte un mic târg de vite ⁷⁵.

În 1854 este aproape sigur că ediția de primăvară a târgului de la Carasu nu s-a putut ține, datorită luptelor purtate pe teritoriul Dobrogei în cursul războiului Crimeii. În vară, ciocniri între trupele hanului Mirza (Mursa Bey) și cele ruse au avut loc chiar la Carasu ⁷⁶. Există însă știri sigure despre realizarea ediției de toamnă. Într-un articol publicat în „Gazette

autrichienne” în februarie 1855, utilizat de Camille Allard, se arată că negustorii veniți la bilciul de la Carasu (evident, în toamna anului precedent), au rămas uimiți găsind acolo un nou oraș, numit Medgidia⁷⁷. Este vorba de refacerea orașului distrus la 1829, la care participau îndeosebi coloniști tătari veniți din Crimeia, și căruia i se atribuia o nouă denumire (tc. *Mecidiyye*), în cinstea sultanului Abdul-Medjid. Construcția noului oraș a continuat și în anii următori⁷⁸, ceea ce a dus de bună seamă, la spori- rirea însemnătății târgului care se ținea acolo.

La 1855, medicul francez Camille Allard, pomenit mai sus, parti- cipant la construirea șoselei Rasova-Constanța, considera iarmarocul de la Carasu ca fiind cel mai important din toată Dobrogea⁷⁹; era frecven- tat de negustori veniți din diverse țări ale Europei și îndeosebi din Ger- mania⁸⁰. Este amintit tot cam atunci, și de A. Papadopulo Vretos, con- sul al Greciei la Varna, arătând însă, probabil dintr-o confuzie, că avea loc în cursul lunii iulie⁸¹. În aceeași perioadă, într-o lucrare franceză de informare se vorbește de asemenea de bilciul de la Carasu, desemnat în continuare, un timp, cu vechiul nume, fiind socotit printre cele mai cunos- cute târguri din părțile europene ale Imperiului otoman⁸².

Alte știri despre acest panair ne-au rămas de la naturalistul german Wutzer, care a străbătut Dobrogea la scurt timp după terminarea răz- boiului Crimeii. El scria despre Carasu, care se afla în plin proces de re- clădire, avînd atunci circa 100 de case locuite, că era cunoscut „mai ales printr-un mare târg” ce se ținea acolo de două ori pe an, cel din toamnă deschizîndu-se la începutul lunii octombrie. La acest bilci participau „de obicei mai mult de 10.000 de negustori”, veniți din Smirna, Adrianopol și din alte locuri⁸³. La 11 noiembrie 1857, consulul Prusiei la Rușciuc, Kalisch, raporta că în timpul târgului de la Carasu (ediția de toamnă), mudirul din Mangalia, Murad Bey, a încercat să intre în stăpînirea unei fete creștine însoțite de părinții ei. Cum însă i s-a opus rezistență, a trimis oameni înarmați cu iatagane pentru prinderea fetei. Deși aceasta a rămas nevătămată, mai mulți apărători au suferit răni serioase. Autoritățile otomane s-au pus în mișcare numai în urma denunțului unui rănit, Omer Subași⁸⁴ (*subași* = jandarm ture).

Informații despre bilciul de la Carasu sînt cuprinse și în rapoartele lui C. Tedeschi, consulul Belgiei la Varna. La 9 august 1858 el arăta că mărfurile importate de Imperiul otoman din Germania, țesături diferite, sticlărie, unelte agricole etc., erau transportate pe Dunăre pînă la Șistov, Rușciuc și Silistra, iar de acolo pe uscat la orașele și iarmaroacele din in- terior, printre acestea numărîndu-se și cel de la Carasu⁸⁵. La 10 aprilie 1860 el raporta că, anul precedent, mărfurile aduse pe Marea Neagră, nu mai fuseseră trimise la Carasu, unde se ținea un târg de două ori pe an, prin portul Varna ca pînă atunci, ci prin Constanța (*Kustendj*), care dispunea de mijloace proprii de transport și care se afla mult mai aproape de acest panair⁸⁶. Același lucru s-a întîmplat și în anul 1860, după cum scria E. Tedeschi într-un alt raport, la 29 aprilie 1861, fapt care a dus la diminuarea afacerilor portului Varna⁸⁷.

Acest consul constata, de asemenea, că la Medgidia, „sat” situat la mijlocul căii ferate dintre Cernavodă și Constanța, exista deja „un mic comerț de import”⁸⁸. Construirea acestei căi ferate, terminată la 4 octombrie 1860⁸⁹, a contribuit incontestabil la dezvoltarea atît a noului oraș⁹⁰ cît și a vechinului bilci.⁹¹ O contribuție în acest sens a avut-o și fap- tul că, în 1864, Medgidia devine reședința unei cazale (tc. *kaza*), odată cu

reorganizarea administrativă a Dobrogei⁹². De altfel, economia provine ciei cunoaște o înviorare după războiul Crimeii, ceea ce a influențat desigur favorabil asupra comerțului desfășurat în cadrul târgurilor periodice

Pentru ultimii ani ai stăpînirii otomane, informații deosebit de interesante asupra panairului de la Carasu (Medgidia) ne-a lăsat baronul d'Hogguer care a cunoscut îndeaproape realitățile Dobrogei. El ne spune că autoritățile otomane construiseră pe o colină, în fața orașului, la o distanță de aproximativ o milă, un număr însemnat de magazine, dispuse în formă de pătrat deschis, un soi de bazar. Ele serveau târgului care se ținea acolo de două ori pe an, primăvara și toamna, și care dura de fiecare dată 15 zile. La acest bilci veneau negustori și țărani chiar din țări îndepărtate. În epocile lui, comercianții cumpărau cerealele și lina viitoare recolte, dînd sătenilor sume de bani cu anticipație și fixînd prețurile eventuale. Un mare număr de negustori străini desfăceau produse ale industriei europene, ca încălțăminte, îmbrăcăminte, pînzeturi, postavuri etc., alături de acestea fiind prezente covoare, obiecte din piele și alte mărfuri de origine orientală. Tranzacțiile comerciale care se încheiau erau considerabile, ceea ce făcea ca tribunalele de comerț de la Tulcea și Constanța (*Kustendjé*) să-și mute sediul la Medgidia pe durata celor două ediții ale târgului. Cifra la care se ridicau aceste tranzacții era însă imposibil de reconstituit, deoarece documentele create de cele două tribunale au fost evacuate, odată cu arhivele administrației otomane⁹³, la părăsirea Dobrogei, în anul 1877⁹⁴.

Localnicii au păstrat, multă vreme amintirea bilciului care se ținea la Carasu (Medgidia) înainte de 1877. Cunoscutul colecționar de artă K. H. Zambaccian, originar din Constanța, consemna, după amintirile sale și ale familiei, mai multe aspecte ale activităților desfășurate în cadrul acestui panair. Pe lângă abundența mărfurilor și numărul mare al negustorilor veniți și din alte țări, el vorbește de divertismentele care erau ne lipsite și pe care, de altfel, trebuie să le considerăm, în mod obligatoriu, prezente la orice târg periodic de o anumită amploare, chiar dacă documentele oficiale le ignoră. Astfel erau „distracții berechet, circuri, menagerii, scamatorii, teatre de karaghioz (marionete), lupte de pehlivani (atleți), apoi panorame, hale de tir, fotografii, jocuri de noroc, loterii etc., în afară de tripouri și nenumărate spelunci cu dansuri”, unde se produceau femei „venite din toate colțurile orientului”. Medgidia, își câștigase de aceea o reputație de „batakhane” (loc de perdiție)⁹⁵.

După reintegrarea Dobrogei la România, târgul de la Medgidia a continuat să se țină, tot de două ori pe an ⁹⁶, în același loc, unde se mai păstrau încă barăile ridicate în timpul stăpînirii otomane ⁹⁷. Cadrul general al economiei românești, în formele moderne pe care le-a cunoscut după obținerea independenței, nu mai făcea însă necesară amploarea cunoscută pînă atunci de activitățile din cadrul acestui bilci, ceea ce a dus treptat, în mod firesc, la decăderea lui. Înainte de 1877 el a jucat însă, mult timp, un rol ocnsiderabil în economia Dobrogei, situîndu-se pe primul loc între târgurile periodice ale acestei provincii.

Al doilea panair al Dobrogei, după cel de la Carasu, în ordinea importanței ⁹⁸, a fost, în timpul stăpînirii otomane, cel de la Bazargic. Acest iarmaroc are, credem, de asemenea, o mare vechime, denumirea

și chiar apariția orașului fiind, foarte probabil, legate direct de existența lui. Se ținea tot de două ori pe an, primăvara la sfârșitul lui aprilie și începutul lui mai, apoi în cursul toamnei⁹⁹. Într-o lucrare germană de informare, apărută în 1834, se spunea despre Bazargic că era „un oraș mic, remarcabil datorită poziției și comerțului său”¹⁰⁰. Ca și Carasu, el se afla pe drumul principal al Dobrogei, situație care influența și în acest caz favorabil dezvoltarea activităților din cadrul târgului periodic de acolo.

Ediția sa de primăvară era numită și „tîrgul de Paști”¹⁰¹, oscilînd probabil după data la care cădea această sărbătoare. La 6 mai 1839, mocanul Toader Fîntînă din Poiana trecea prin vama Călărași cu 5 clopote pentru vite și 600 de fluiere¹⁰². Aceste articole, îndecsebi fluierile, făceau parte dintre mărfurile specifice bilciurilor, iar data respectivă și faptul că drumul cel mai scurt spre Bazargic era pe la vadul Călărași-Silistra demonstrează că ele erau destinate iarmarocului care se ținea în acel oraș. Peste 10 zile, la 16 mai, negustorul Gheorghe Dima din București trecea în Dobrogea, pe la aceeași vamă, pe lângă alte produse, 50 de pălării, 100 ocale de pastramă și 200 de fluiere¹⁰³.

Într-un articol, amintit mai sus, publicat în 1844 în „Journal des Oesterreichischen Lloyd” privind comerțul regiunilor din părțile nord-estice ale Peninsulei Balcanice pe anul 1843, se arată că cele mai importante târguri periodice de acolo erau cele de la Uzundjova, Djuma, Bazargic și Carasu, ultimele trei fiind mult frecventate de către negustorii din Brașov¹⁰⁴. Prezența brașovenilor la aceste bilciuri, inclusiv la cel de la Bazargic, este semnalată și într-un raport consular austriac din 1851¹⁰⁵.

Ion Ionescu de la Brad, încă de la începutul călătoriei sale pe meleagurile dobrogene, își exprima, într-o scrisoare către Ion Ghica, dorința de a merge la iarmarocul de la Bazargic pentru a căpăta „o idee de producția și comerțul Dobrogei”¹⁰⁶. El reușește să-l viziteze la începutul lunii mai 1850¹⁰⁷, cînd a putut constata că, la acest bilci, veneau „oamenii, din toate părțile Dobrogei cu producturile lor, precum și mocanii”¹⁰⁸. Peste cîțiva ani, acest panair este pomenit și de A. Papadopoulos Vretos consulul Greciei la Varna, care ne spune, de asemenea, că se ținea de două ori pe an¹⁰⁹. E. Tedeschi, consulul Belgiei în același port al Mării Negre, într-un raport din 9 august 1858, îl includea între târgurile periodice de seamă ale acelei zone balcanice, la care erau aduse și mărfuri din Germania¹¹⁰.

Călătorul austriac Kanitz, care a străbătut Dobrogea și Bulgaria în ultimele două decenii ale stăpînirii otomane, ne-a lăsat mai multe informații valoroase despre bilciul de la Bazargic. El menționează că acest panair se ținea într-un loc special amenajat, în imediata apropiere a orașului, înconjurat cu un zid mare de piatră, unde se construiseră dughene, hanuri, clădiri pentru poliție și pentru tribunalul comercial și chiar o moscheie. Locul era foarte animat în vremea târgului, dar după terminare, rămînea pustiu¹¹¹. Din datele recensămîntului oficial otoman, organizat de Midhat Pașa, guvernatorul Bulgariei de nord-est și al Dobrogei, între 1866—1873, rezultă că iarmarocul de la Bazargic atrăgea atunci întreaga populație a regiunii înconjurătoare¹¹². Pe timpul desfășurării lui funcționau mai multe cofetării, ceea ce se datora numărului mare al populației musulmane din oraș și ținut¹¹³. Numărul mare de muzicanți care existau atunci în Bazargic poate fi atribuit și el bilciului¹¹⁴,

deoarece se produceau îndeosebi în timpul celor două ediții ale acestuia.

Alt târg anual, important pentru întreaga Dobroge, pomenit de asemenea de Ion Ionescu de la Brad, se ținea în luna iunie la Balci, tot în afara orașului, pe o cimpie situată nu departe de reședința aianului ¹¹⁵. Papadopoulos Vretos nota că acolo își mutau activitatea, în momentul deschiderii iarmarocului, toți micii negustori și chiar unii meșteșugari din oraș ¹¹⁶. Însemnătatea acestui panair, evidentă spre mijlocul secolului al XIX-lea, este legată, fără îndoială, de dezvoltarea portului Balci, ridicat brusc după 1839, odată cu decretarea liberului export al cerealelor și devenit curînd cel mai de seamă debarșeu maritim al Dobrogei de sud ¹¹⁷.

În afara acestor iarmaroace mari, au existat în Dobrogea și târguri anuale de importanță locală, cu o durată mai scurtă, de obicei de o singură zi. Așa a fost cel de la Turc-Șmil, un sat de lingă Turtucaia, numit de regulă de către români Simila. Este pomenit, prin deceniul al 6-lea al secolului al XIX-lea, în lucrarea amintită a lui Ed. Salvador, care-l include între „cele mai cunoscute” bilciuri din nord-estul Peninsulei Balcanice, alături de cele de la Djuma și Carasu ¹¹⁸. Este desigur o exagerare. F. Kanitz, care s-a aflat o dată, în luna mai, la *Turk-Esmil*, chiar în ziua cînd se ținea acolo „un mic târg”, îl descrie cu multe amănunte. Pe un loc înverzit, probabil o poiană, se adunaseră țărani din satele vecine și negustori de la Turtucaia și Rușciuc. O mulțime amestecată se învîrtea printre tarabe și corturi. Era „o adevărată sărbătoare populară”, cu nelipsiții scamatori, acrobați, dansatori, muzicanți, cu locuri unde se desfăceau articole alimentare și băuturi. Pe aria rezervată vinzării vitelor, lui Kamitz i-a fost ușor să remarce că „oile cele mai frumoase” aparțineau românilor din Transilvania care veneau în fiecare an pe pășunile întinse ale satelor din cazaua Turtucaia ¹¹⁹.

Un târg anual de o singură zi era și cel de la Niculițel, despre care Ion Ionescu de la Brad spune că avea loc la 2 mai, cînd românii din satele din jur se adunau la un izvor cu curs intermitent, a cărui apă era considerată ca tămăduitoare. Era un „panairi” care atrăgea „multă lume” ¹²⁰. Altul se ținea în apropiere, la Mănăstirea Cocoșu, în ziua de 15 august. Mai târziu, după reîntegrarea Dobrogei la România, se știa că acest bilci aducea însemnate venituri mănăstirii ¹²¹. Alt mic iarmaroc avea loc, se pare de cîteva ori pe an, la Pazarlia (azi Tirgușor, jud. Constanța), unde veneau și negustori din Transilvania, de la care se aprovizionau mocanii aflați în Dobrogea, mai ales cu obiecte de îmbrăcăminte ¹²². De altfel acest sat, atestat documentar încă din secolul al XVI-lea, la 1543 și 1584, cînd apare, în *liva-ua Hirșova*, sub numele de *Pazarli* sau *Pazarliköy* ¹²³, este arătat prin însăși denumirea sa ca loc de târg ¹²⁴. Mici bilciuri se pare că au fost de asemenea la Casimcea și la Babadag ¹²⁵, fără să posedăm însă informații precise asupra lor. Așa cum se știa mai târziu, la aceste târguri anuale din nordul Dobrogei veneau, în mod frecvent, și locuitori ai orașului Brăila ¹²⁶.

Alte „bilciuri” și-au întrerupt mai demult existența ¹²⁷, neajungînd pînă în momentul reîntegrării provinciei pontice la România. Amintirea lor s-a păstrat însă în toponimie prin nume topice ca „Movila Panair” din apropierea satului Sarai ¹²⁸, care nu trebuie confundată cu „Dealul Panair” de lingă Medgidia, sau „Măgura Drăgaicii”, aflată la 2 km. nord de satul Mirleanu (azi Dunăreni, jud. Constanța) și „Movila Drăgaicii” (3 km. nord de Topalu) ¹²⁹. Ultimele două sînt legate, incontestabil, ca și cele similare de la stînga Dunării ¹³⁰ de târgul care se ținea, la fel ca cel

bine cunoscut de la Buzău, în ziua de Drăgaică (24 iunie) ¹³¹. Aproximarea de Dunăre a acestor puncte geografice (1—1,5 km.) ¹³² arată totodată că bilciurile respective, ca și altele din Dobrogea probabil, serveau nu numai ca locuri de schimb, ci și ca prilejuri de întâlnire și petrecere între românii dobrogeni și cei de la stînga fluviului, avînd același rol ca „tîrgurile de două țării” dintre Țara Românească și Transilvania și dintre Țara Românească și Moldova ¹³³.

Instituirea cordonului de carantină la Dunăre după tratatul de la Adrianopol, măsură absolut necesară pentru apărarea sănătății locuitorilor celor două principate, a redus însă foarte mult aceste schimburi și întâlniri. În Regulamentul pentru funcționarea carantinelor, elaborat în 1831, se prevedeau totuși în acest sens, unele posibilități: „Pentru a înlesni tranzacțiunile țăranilor români cu locuitorii de pe malul drept al Dunărei, se vor fixa 2 zile pe săptămînă de liberă circulație, în care țăranii români vor putea trece dincolo ca să vîndă produsele lor” ¹³⁴.

Totodată, din aceleași motive sanitare, era îngăduită și venirea locuitorilor de la dreapta Dunării, așadar și din Dobrogea, la bilciurile din Țara Românească și Moldova ¹³⁵. Se stabilea ca aceștia să poată participa numai la tîrgurile săptămînale și bilciurile organizate în locuri împrejmuite și rezervate în acest scop pe lângă unele carantine ¹³⁶. În martie 1830, Divanul Săvîrșitor al Țării Românești porunea „a să publicarisi către toți locuitori <i></i> dă orice treaptă din principat” care erau acele „oboară de schimburi pă marginea Dunării”. Pentru dobrogeni erau înființate astfel de tîrguri la Galați, Brăila, Piua Petrii, Călărași și Oltenița ¹³⁷. Ne este atestată, în 1836, participarea unor negustori din Măcin la bilciurile de la Galați și Brăila ¹³⁸. Cele mai importante au fost însă tîrgurile de la Călărași (Vadu Silistriei) și Oltenița ¹³⁹.

S-a încercat totuși să se creeze și alte iarmaroace de acest fel. La 9 mai 1839, boierul Ioan C. Roset se adresa Vorniciei din Lăuntru cu rugămintea de a se aproba ca pe moșia sa Rosești de pe malul Borcei, unde se țineau „cîteva bilciuri peste an și tîrg pe toată săptămîna”, să se dea voie „neguțitorilor și lăcuitorilor după malul drept al Dunării ca la zilele de bilciuri să poată veni pe apă cu convoi, aducînd tot felul de mărfuri ce vor fi avînd spre vînzare, iar mai virtos cherestele, lemne de rotării, pluguri, vase de pămînt și altele asemenea, dă care lăcuitorii după malul stîng al Dunării sint lipsiți” ¹⁴⁰. Cererea nu s-a aprobat din cauza epidemiei de ciumă care bîntuia atunci la Silistra ¹⁴¹, dar știrea este interesantă, pentru cunoașterea produselor ce erau aduse de obicei la aceste tîrguri de către neguțătorii, meșteșugarii și țăranii dobrogeni.

În concluzie, trebuie relevat faptul că bilciurile au jucat un rol de mare însemnătate ¹⁴² în viața economică a Dobrogei, îndeosebi în ultimele decenii ale stăpînirii otomane, cînd se accentuiază procesul destrămării relațiilor feudale. Ele serveau, în primul rînd, pentru desfacerea produselor meșteșugărești sau de fabrică, unele aduse, așa cum am văzut, din țări îndepărtate ale Europei. Aprovizionarea populației provinciei cu astfel de mărfuri se realiza, în cea mai mare parte, în cadrul acestor tîrguri periodice importanța lor fiind sporită în acest sens și de slaba dezvoltare

a industriei Dobrogei. Se valorificau totodată și unele produse agricole locale, în special cele provenite din sectorul zootehnic¹⁴³: cai, vite cornute mari și oi¹⁴⁴. Nu lipsea, desigur, nici peștele¹⁴⁵, una dintre bogățiile de seamă ale Dobrogei. În afară de aceasta, bilciurile dobrogene, și mai ales cel de la Carasu, prin atragerea locuitorilor de la stinga Dunării, au contribuit, în mare măsură, la stingerea legăturilor între provincia pontică și celelalte teritorii românești.

NOTE

¹ Pentru situația generală a Dobrogei în secolul al XV-lea, vezi îndeosebi C. Brătescu, *Dobrogea la 1444. Lupta de la Varna*, în „Arhiva Dobrogei”, I (1919), nr. 2, p. 96—115.

² Irène Beldiceanu-Steinherr, Nicoară Beldiceanu, *Acte du règne de Selim I concernant quelques échelles danubiennes de Valachie, de Bulgarie et de Dobroudja*, în „Südost-Forschungen” XXIII, München, 1964, p. 91—115; Bistra Tvetkova, *Regimul schimbului economic dintre teritoriile de la nord și sud de Dunăre în secolul al XVI-lea, în Relații româno-bulgare de-a lungul veacurilor (sec. XII—XIX). Studii*, vol. I, București, 1971, p. 136—138.

³ Hadiye Tunçer, *Osmanlı İmparatorluğunda toprak hukuku, arazi kanunları ve kanun açıklamaları* (Dreptul pământului, legile proprietății și comentariile legilor în Imperiul otoman), Ankara, 1962, p. 210—219.

⁴ Halil İnalcık, *Dobroudja*, în *Encyclopédie de l'Islam*, nouvelle édition, vol. II, Leyde-Paris, 1963, p. 628.

⁵ Pentru deosebirea dintre bilciuri și tirgurile săptămânale vezi Dumitru D. Rusu, *Înflințarea iarmaroacelor și tirgurilor săptămânale în Moldova în perioada regulamentară (1832—1858)* în „Analele științifice ale Universității « Al. I. Cuza » din Iași”, Istorie, XVII (1971), nr. 2, p. 234, nota 4.

⁶ N. Iorga, *Din trecutul istoric al orașului Brăila*, Brăila, 1926, p. 24.

⁷ Georgeta Penelea, *Les foires de la Valachie pendant la période 1774—1848*, Bucarest, 1973, p. 9—10.

⁸ Lazăr Șăineanu, *Înfluența orientală asupra limbii și culturii române*, vol. II, București, 1900, p. 287.

⁹ M. D. Ionescu, [- Dobrogeanu], *Dobrogea în pragul veacului al XX-lea*, București, 1904, p. 454, 903.

¹⁰ *Ibidem*, p. 903.

¹¹ O așezare umană a existat însă în acele locuri mai demult. O dovadă în acest sens o constituie descoperirea unei monede de la Mircea cel Bătrîn pe teritoriul de azi al orașului Medgidia. (Gh. Papuc, *Cîteva monede feudale din Țara Românească și Moldova descoperite în Dobrogea*, în „Pontica”, III, Constanța, 1970, p. 392—393).

¹² M. Tayyib Gökbilgin, *Rumeli' de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-i* (Turcii nomazi, tătarii și „copiii cuceritorilor” în Rumelia), Istanbul, 1957, p. 126.

¹³ Compară cu denumirea completă a orașului Bazargic (*Hacı Ali Oğlu Pazarciği*), provenind de la bilciul analog care se ținea acolo și care este atestată de asemenea din secolul al XVI-lea. (Hadiye Tunçer, *op. cit.*, p. 219).

¹⁴ *Istoria evenimentelor din Orient cu referință la principatele Moldova și Valahia din anii 1769—1774; scrisă de biv vel stol. Dumitrache și editată după copia lui Nicolai Piteșteanu din anii 1782 de V. A. Urechia*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice seria II, tom. X (1889), p. 443.

¹⁵ M. D. Ionescu-Dobrogeanu, *op. cit.*, p. 903.

¹⁶ Pentru acest drum vezi îndeosebi C. Brătescu, *Populația Dobrogei*, în *Dobrogea, Cincizeci de ani de viață românească*, București, 1928, p. 225.

¹⁷ M. D. Ionescu-Dobrogeanu, *op. cit.*, p. 903.

¹⁸ Tudor Mateescu, *Din geografia istorică a Dobrogei — canalul Iaman*, în „Revista Arhivelor”, anul LII (1975), vol. XXXVII, nr. 1, p. 36—40.

¹⁹ *Ibidem*, p. 41.

²⁰ I. Ionescu [de la Brad], *Excursion agricole dans la plaine de la Dobrodja*, Constantino-pole, 1850, p. 38—39.

²¹ La dezvoltarea schimburilor comerciale și, în general, a economiei Dobrogei, a contribuit foarte mult și ridicarea interdicției asupra exportului de grîne din Imperiul otoman, consfințită prin hotărîrea de la Gülhane (3 noiembrie 1839), care, printre altele, prevedea și desființarea monopolurilor statului. (Gabriel Effendi Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman*, vol. II, Paris, 1900, p. 288).

- ²² Georgeta Penelea, *Les foires de la Valachie...*, p. 60–72; M. D. Ciucă, *Un peripetis al blciurilor și itrgurilor din Țara Românească (1828)*, în „Revista Arhivelor”, XIII (1969), nr. 2, p. 271–280; Vasile Cărăbiș, *Blcturile și itrgurile din Oltenia în secolul al XIX-lea*, în „Historica”, II, Craiova, 1971, p. 143–152.
- ²³ Dumitru D. Rusu, *op. cit.*, p. 233–244.
- ²⁴ Hilde Mureșan, *Cu privire la comerțul local în Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj”, XV (1972), p. 327–328.
- ²⁵ C. Allard, *Souvenirs d'Orient. La Bulgarie orientale*, Paris, 1864, p. 118. Vezi și marea hartă statistică rusă din 1835, unde așezarea Carasu apare ca nelocuită. (Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România, Hărți, III. 461).
- ²⁶ La 1850, Ion Ionescu de la Brad arăta că orașul Carasu „n'existe plus que de nom”. (*Op. cit.*, p. 18), Aceași constatare, folosind o expresie similară, o făcea, peste 5 ani, medicul francez Camille Allard. (*Mission médicale dans la Tartarie-Dobrouitcha*, Paris, 1857, p. 8).
- ²⁷ M. D. Ionescu-Dobrogeanu, *op. cit.*, p. 694.
- ²⁸ *Ibidem*, p. 903.
- ²⁹ N. V. Michoff, *Beiträge zur Handlsgeschichte Bulgariens*, vol. II, partea 1-a, Sofia, 1943, p. 44.
- ³⁰ *Ibidem*, p. 71–72.
- ³¹ *Ibidem*, p. 77.
- ³² Cuvîntul vine de la „ghecet” (tc. *geçid* = trecere). „Ghecetarul” era „contracciul” care avea în arendă de la stat trecerea peste Dunăre a persoanelor, mărfurilor și vitelor cu vasele numite „caice” și „poduri umblătoare”. Vezi Tudor Mateescu, *Știri noi despre prezența mocanilor în Dobrogea în timpul stăpînirii otomane*, [I], în „Revista Arhivelor”, anul XLVIII (1971), vol. XXXIII, nr. 3, p. 405.
- ³³ În mod obișnuit, orașul Carasu era numit de către românii dobrogeni, ca și de către cei de la stînga Dunării, *Carasuia*.
- ³⁴ Tudor Mateescu, *Documente privind istoria Dobrogei (1830–1877)*, volum întocmit de..., București, 1975, p. 122.
- ³⁵ N. V. Michoff, *Beiträge...*, vol. II, partea 1-a, p. 99.
- ³⁶ *Ibidem*, p. 183.
- ³⁷ *Ibidem*, p. 201.
- ³⁸ Al. Ungureanu, *O misiune franceză în Țara Românească, Moldova și Dobrogea în anul 1848*, în „Revista Arhivelor”, XII(1969), nr. 1, p. 86.
- ³⁹ N. V. Michoff, *Beiträge...*, vol. II, partea 1-a, p. 210.
- ⁴⁰ *Ibidem*, p. 214–215.
- ⁴¹ *Ibidem*, p. 218.
- ⁴² Victor Slăvescu, *Corespondența între Ion Ionescu de la Brad și Ion Ghica, 1846–1874*, publicată de..., București, 1943, p. 108.
- ⁴³ Urma să fie trimis după articolul *Les débouchés de la Dobrodja sur le Danube*, care se numără printre capitolele lucrării, dar care este succedat de *Projet sur les voies de communication de la Dobrodja et d'une partie de la Bulgarie*.
- ⁴⁴ Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 103, nota 4. (Părerea aceasta, foarte verosimilă, aparține editorului scrisorilor).
- ⁴⁵ I. Ionescu de la Brad, *op. cit.*, p. 39.
- ⁴⁶ Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 57.
- ⁴⁷ *Ibidem*, p. 57, 66, 74, 88, 108, 111.
- ⁴⁸ *Ibidem*, p. 109, 127.
- ⁴⁹ *Ibidem*, p. 54–55, 127–128; I. Ionescu, de la Brad, *op. cit.*, p. 13; Camille Allard, *Mission médicale...*, p. 58; idem, *Souvenirs d'Orient. La Dobrouitcha*, Paris, 1859, p. 37.
- ⁵⁰ Han Mirza, după cum se exprima chiar Ion Ionescu de la Brad, era „om bogat, cu turme, și herghelii”, iar la Ceatalorman (azi Pantelimonu de Sus, jud. Constanța), poseda un „ciflic”. (Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 54, 119, 127).
- ⁵¹ *Ibidem*, p. 127.
- ⁵² *Ibidem*, p. 57, 66, 74.
- ⁵³ *Ibidem*, p. 57, 109.
- ⁵⁴ N. V. Michoff, *Beiträge...*, vol. II, partea 1-a, p. 423.
- ⁵⁵ *Ibidem*, p. 227.
- ⁵⁶ *Ibidem*, p. 237.
- ⁵⁷ *Ibidem*, p. 238.
- ⁵⁸ *Ibidem*, p. 271.
- ⁵⁹ *Ibidem*,
- ⁶⁰ *Ibidem*, p. 272.
- ⁶¹ *Ibidem*, p. 272–273.
- ⁶² *Ibidem*, p. 273.

- ⁶³ *Ibidem*.
- ⁶⁴ *Ibidem*.
- ⁶⁵ *Ibidem*, p. 363.—364.
- ⁶⁶ Tudor, Mateescu, *Documente privind istoria Dobrogei...*, p. 175.
- ⁶⁷ *Ibidem*, p. 176.
- ⁶⁸ N. V. Michoff, *Beiträge...*, vol. II, partea 1-a, p. 366.
- ⁶⁹ *Ibidem*, p. 319.
- ⁷⁰ Într-o lucrare germană de informare apărută în 1856, sînt reproduse întocmai datele din articolul analizat mai sus, „Tîrgul de la Carasu”, publicat în 1852 în periodicul „Austria”. Referirea în bloc a acestor date, cărora nici măcar nu li se indică sursa, la anul 1853 nu poate corespunde în nici un caz realității. (Fr. W. von Rečen, *Die Türkei und Griechenland in ihrer Entwicklungs—Fähigkeit. Eine geschichtlich-statistische Skizze*, Frankfurt am Main, 1856, p. 167 și urm.).
- ⁷¹ N. V. Michoff, *Beiträge...*, vol. II, partea 1-a, p. 394.
- ⁷² *Ibidem*, p. 397.
- ⁷³ *Ibidem*, p. 418.
- ⁷⁴ *Ibidem*, p. 424—425.
- ⁷⁵ *Ibidem*, p. 425.
- ⁷⁶ Hr. Hristov, V. Paskaleva, *Documenti za bălgarskata istorija iz germanski arhivot, 1828—1877* (Documente din arhivele germane privind istoria Bulgariei, 1828—1877), Sofia, 1963, p. 213.
- ⁷⁷ C. Allard, *La Bulgarie orientale...*, p. 118.
- ⁷⁸ Hr. Hristov, V. Paskaleva, *op. cit.*, p. 300.
- ⁷⁹ Camille Allard, *Mission médicale...*, p. 9.
- ⁸⁰ Idem, *La Dobroucha*, p. 57.
- ⁸¹ A. Papadopoulo Vretos, *La Bulgarie ancienne et moderne sous le rapport géographique, historique, archéologique, statistique et commercial*, Saint-Petersbourg, 1856, p. 166.
- ⁸² Ed. Salvador, *Histoire commerciale, politique et diplomatique des échelles du Levant, l'Orient, Marseille et la Méditerranée*, ed. II, Paris, 1857, p. 466.
- ⁸³ C. W. Wutzer, *Reise in den Orient Europa's und einen Theil Westasiens*, vol. I, Elberfeld, 1860, p. 251.
- ⁸⁴ Hr. Hristov, V. Paskaleva, *op. cit.*, p. 391.
- ⁸⁵ N. V. Michoff, *Contribution à l'histoire du commerce bulgare (Documents officiels et rapports consulaires)*, I, *Rapports consulaires belges*, Sofia, 1941, p. 8—9.
- ⁸⁶ *Ibidem*, p. 19.
- ⁸⁷ *Ibidem*, p. 22.
- ⁸⁸ *Ibidem*, p. 19.
- ⁸⁹ B. C. Collas, *La Turquie en 1861*, Paris, 1861, p. 208.
- ⁹⁰ Mai tîrziu, un bun cunoscător al Dobrogei aprecia că „orașul Medgidia își datorează existența drumului de fier de la Dunăre la Marea Neagră” (Baron d'Hogguer, *Renseignements sur la Dobrodja. Son état actuel, ses ressources et son avenir*, Bucarest, 1879, p. 41).
- ⁹¹ Despre această influență pozitivă a căii ferate Cernavoda—Constanța asupra bîlciului de la Carasu vezi B. C. Collas, *op. cit.*, p. 208.
- ⁹² Halil Inalcık, *op. cit.*, p. 628.
- ⁹³ Despre această evacuare vezi Tudor Mateescu, *Arhivele din Dobrogea în timpul stăpînirii otomane*, în „Revista Arhivelor”, anul LI(1974), vol. XXXVI, nr. 1—2, p. 232.
- ⁹⁴ Baron d'Hogguer, *op. cit.*, p. 41—42.
- ⁹⁵ K. H. Zambaccian, *Gelal Bey. Scene din viața dobrogeană de altădată*, în „Universul literar”, 21 ianuarie 1939, p. 3.
- ⁹⁶ M. D. Ionescu-Dobrogeanu, *op. cit.*, p. 903.
- ⁹⁷ *Ibidem*, p. 501.
- ⁹⁸ Cînd, la 1850, Ion Ionescu de la Brad, vorbind despre Carasu, îl arată ca „al doilea centru de schimb unde se țin, de două ori pe an, două dintre cele mai importante bîlciuri ale Dobrogei” (*op. cit.*, p. 39), el avea desigur, ca termen de comparație, piața de la Bazargic, a cărui ediție de primăvară se desfășura cu cel puțin o lună mai tîrziu. Aprecierea nu se referea la ordinea importanței, ci la cea cronologică.
- ⁹⁹ Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 52, 65; I. Ionescu de la Brad, *op. cit.*, p. 18.
- ¹⁰⁰ *Hausbuch des geographischen Wissens. Eine systematische Encyclopädie der Erdkunde für die Bedürfnisse der Gebildeten jedes Standes*, vol. I, Güns, 1834, p. 594.
- ¹⁰¹ N. V. Michoff, *Beiträge...*, vol. II, partea 1-a, p. 72.
- ¹⁰² Arh. St. Buc., fond Visteria Tîrli Românești, dosar 43/1838, f. 259—260.
- ¹⁰³ *Ibidem*, f. 260, 279.
- ¹⁰⁴ N. V. Michoff, *Beiträge...*, vol. II, partea 1-a, p. 72.
- ¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 227.
- ¹⁰⁶ Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 52.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 52, 65.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 52.

¹⁰⁹ A. Papadopoulo Vretos, *op. cit.*, p. 166.

¹¹⁰ N. V. Michoff, *Contribution...*, p. 9.

¹¹¹ F. Kanitz, *La Bulgarie danubienne et le Balkan. Études de voyages (1860—1880)*, Paris, 1882, p. 486—487.

¹¹² Nicolaj Todorov, *The Balkan town in the second half of the 19th century*, în „*Études balkaniques*”, IX, Sofia, 1969, nr. 5, p. 43.

¹¹³ *Ibidem*, p. 45.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 43.

¹¹⁵ Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 54; A. Papadopoulo Vretos, *op. cit.*, p. 197.

¹¹⁶ A. Papadopoulo Vretos, *op. cit.*, p. 197.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 196; I. Ionescu de la Brad, *op. cit.*, p. 25—29; A. Ubicini, *Lettres sur la Turquie ou tableau statistique, religieux, politique, administratif, militaire, commercial, etc. de l'Empire ottoman. Depuis le Khali-Cherif de Gulkhané (1839)*, vol. I, Paris, 1853, p. 424; A. Viquesnel, *Voilage dans la Turquie d'Europe. Description physique et géologique de la Thrace*, vol. II, Paris, 1868, p. 265; F. Kanitz, *op. cit.*, p. 178.

¹¹⁸ Ed. Salvador, *op. cit.*, p. 468.

¹¹⁹ F. Kanitz, *op. cit.*, p. 542.

¹²⁰ Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 105, 107; I. Ionescu de la Brad, *op. cit.*, p. 72.

¹²¹ Grigore Gr. Dănescu, *Dicționarul geografic, statistic și istoric al județului Tulcea*, București, 1896, p. 160.

¹²³ D. Șandru, *Mocanii în Dobrogea*, București, 1946, p. 63.

¹²³ M. Tayyib Gökbilgin, *op. cit.*, p. 127, 223.

¹²⁴ D. Șandru, *op. cit.*, p. 63, în notă.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 63—64.

¹²⁶ N. Iorga, *op. cit.*, p. 24.

¹²⁷ Interesant ni se pare și faptul că, în recensământul otoman din 1866—1873, amintit mai sus, sînt înregistrați la Silistra și 4 „organizatori de bilciuri”. (Nicolaj Todorov, *op. cit.*, p. 44).

¹²⁸ M. D. Ionescu-Dobrogeanu, *op. cit.*, p. 185; Const. C. Giurescu, *Știri despre populația românească a Dobrogei în hărți medievale și moderne*, [Constanța], [1966] p. 44, nota 146, p. 62.

¹²⁹ *Marele dicționar geografic al României*, vol. III, București, 1900, p. 231; Const. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 44.

¹³⁰ *Marele dicționar geografic...*, vol. III, p. 230—231.

¹³¹ Const. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 44.

¹³² *Marele dicționar geografic...*, vol. III, p. 231.

¹³³ Const. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 44.

¹³⁴ Ion I. Nistor, *Ravagiile epidemiilor de ciumă și holeră și instituirea cordonului carantină la Dunăre*, în „*Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii istorice*”, seria III, tom XXVII (1944—1945), p. 390.

¹³⁵ Despre participarea românilor dobrogeni la târgurile periodice de la stînga Dunării, vezi N. Iorga, *op. cit.*, p. 24. La 1828, numai în județul Ialomița erau 22 de bilciuri, multe dintre ele fiind destinate, cu siguranță, schimburilor comerciale cu locuitorii Dobrogei, (M. D. Ciucă, *op. cit.*, p. 274). Este vorba deci de frecventarea reciprocă a iarmaroacelor organizate de o parte și de alta a Dunării.

¹³⁶ Ion I. Nistor, *op. cit.*, p. 390; Georgeta Penelea, *Organizarea carantinelor în epoca regulamentară*, în „*Studia Universitatis Babeș-Bolyai*”, series Historia, XIV (1969), fasc. 1, p. 38.

¹³⁷ Arh. St. Buc., fond Departamentul Spătăriei, doc. 983.

¹³⁸ *Ibidem*, fond Vornicia din Lăuntru, dosar 721/1836, f. 1, 4, 7.

¹³⁹ Georgeta Penelea, *Organizarea carantinelor...*, p. 38.

¹⁴⁰ Arh. St. Buc., fond Vornicia din Lăuntru, dosar 2099/1839, f. 1—2.

¹⁴¹ *Ibidem*, f. 4.

¹⁴² Despre importanța economică a bilciurilor, în general, vezi Georgeta Penelea, *Les foires de la Valachie...*, p. 14—24, 171, 173.

¹⁴³ Această preponderență se datorează, în primul rînd, faptului că, în timpul stăpînirii otomane, principala ramură a economiei Dobrogei a fost creșterea animalelor. Vezi, în acest sens, constatările pe care le făcea, la 1850, Ion Ionescu de la Brad. (Victor Slăvescu, *op. cit.* p. 79, 93, 114).

¹⁴⁴ A. Papadopoulo Vretos, *op. cit.*, p. 166, 197.

¹⁴⁵ Pe la 1858, unul dintre constructorii liniei ferate Cernavoda — Constanța, scriind despre „colonia” de „cazaci” dintr-un sat de lângă lacul Siuît-Ghiol (este vorba, fără îndoială, de lipovenii de la Caracium, azi Năvodari), arăta că munca lor de tot anul era pescuitul, iar pentru pește, sărat și uscat la soare, „o piață disponibilă se găsea la toate târgurile”, unde era cumpărat îndeosebi de către creștini. (Herry C. Parkely, *Between the Danube and Black Sea or five years in Bulgaria*, London, 1876, p. 133—134.

LES FOIRES DE DOBROUDJA AVANT 1877

Résumé

Sous la domination ottomane, dans la vie économique de Dobroudja un rôle particulier ont joué les foires périodiques désignées notamment par le terme *panair*, d'origine byzantine, ayant une large circulation dans l'Empire ottoman. Pendant la première moitié du XIX-e siècle elles gagnent en emplette et deviennent plus nombreuses, parallèlement aux progrès enregistrés dans la vie économique de la province comprise entre le Danube et la mer Noire. Dans leur cadre étaient commercialisés autant les produits locaux (surtout le bétail) que des marchandises industrielles provenant d'autres pays. La foire la plus importante a été celle de Carasu (aujourd'hui Medgidia) qui avait lieu deux fois par an et qui a connu un épanouissement notable, déterminé dans une grande mesure par les conditions géographiques favorables. Ces formes d'échange commercial ont constitué en même temps une occasion de contact entre les Roumains de Dobroudja et ceux vivant dans les contrées sises sur la rive gauche du Danube, contribuant au resserrement des rapports de la province pontique avec les autres territoires roumains.

IMAGINEA ANGLIEI LA CĂLĂTORII ROMÂNI PÎNĂ LA 1860. (II)

PAUL CERNOVODEANU

O altă fațetă a realităților prezentate de Anglia primelor decenii ale secolului al XIX-lea surprinsă de călătorii români se referă la învățămînt, cultură și organizarea școlilor. Cum era și firesc, primul care s-a interesat de acest subiect a fost Petrache Poenaru, viitorul profesor și organizator al școlii superioare de la Sf. Sava. Astfel în scrisoarea sa din 27 octombrie 1831 învățatul român preciza că „în Anglia școlile publice de înalte științe nu sînt așa de numeroase ca în Franța sau Germania — dar în schimb școlile de instrucție primară sînt mult mai răspîndite aici decît în orice țară, cu excepția, poate a Austriei. Cîteva din aceste școli sînt susținute de guvern, dar majoritatea lor este înființată și întreținută de societăți de binefacere; în aceste școli tineretul de ambe sexe, nu numai că primește gratuit instrucțiunea, dar este în plus găzduit, hrănit și îmbrăcat pe socoteala societății. N-am văzut vreun sat, peste tot unde am călătorit în Anglia, fără să nu aibă vreo școală numită „Charity School supported by voluntary contribution” și apoi în orașe sînt o mulțime de asociații literare, științifice și industriale care încurajează științele, artele și meseriile”. În privința fondurilor pentru instituțiile de caritate, ele erau procurate prin colecte în biserici sau prin spectacole de amatori, sau tombole, însuși Poenaru contribuind cu o liră sterlină la o astfel de serbare cîmpenească organizată în sprijinul unui pensionat de fete sărace din Londra⁵⁸. În 1851 boierul anonim moldovean vizitează faimosul colegiu de la Eton din Buckinghamshire, pe Tamisa, ce găzduia 640 de elevi și o frumoasă bibliotecă în mai multe odăi⁵⁹. Profesorul transilvan August Treboniu Laurian s-a deplasat în septembrie 1855 la Oxford unde a descoperit în faimoasa bibliotecă bodleyană (The Bodleyan Library) cel mai vechi manuscris moldovenesc cu miniaturi cunoscut pînă astăzi anume „Tetraevanghelul” scris și împodobit de monahul Gavril, fiul lui Uric, la 1429 în mănăstirea Neamțului pentru Alexandru vodă cel bun al Moldovei și soția sa doamna Marina; totodată „cunoștința” pe care a făcut-o dascălul nostru „cu profesorii din acea Universitate minunată în felul său” a fost „de mare interes” pentru dînsul. La întoarcerea spre Londra, Laurian a vizitat și colegiul de la Windsor, de unde a cules „multe notițe” și și-a făcut „multe însemnări”⁶⁰. La scurtă vreme după aceea, tot în toamna anului 1855, apreciatul jurist și patriot bucovinean Constantin Hurmuzaki (1811—1869) a întreprins și el o călătorie la Oxford, unde în afara „Tetraevanghelului” mai sus menționat, a avut norocul să găsească un exemplar din vechea lucrare a lui Richard Hakluyt, *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation* (London, 1599) conținînd privilegiul acordat de Petru vodă Șchiopul al Moldovei comercianților din Compania Levantului la 1588. Descoperirea a strînit destulă vîlvă fiind exploatată apoi din

punct de vedere politic în lupta dusă de patrioții din țara noastră pentru recunoașterea pe plan internațional a autonomiei Principatelor și a dreptului lor la Unire într-un singur stat⁶¹.

Alte știri culese de călătorii români în Anglia privesc organizarea medicală și asistența sanitară în spitalele din Londra și împrejurimi. În 1841, doctorul moldovean Gheorghe Cuciureanu (1814—1886) a întreprins o călătorie științifică în Apusul Europei, avînd drept scop printre altele și documentarea pentru proiectarea și construirea unui spital central la Iași, după cele mai moderne condiții ale igienei. Doctorul Cuciureanu a vizitat în capitala Marii Britanii 11 unități spitalicești, anume St. Bartholomew's Hospital, St. Thomas Hospital, Guy Hospital, London Hospital, St. George Hospital, University College Hospital, The Royal Westminster Ophthalmic Hospital, General Lying-in Hospital (așezămîntul pentru lehuze), Bethlem Royal Hospital din Greenwich pentru invalizi și în sfîrșit, în apropiere Seamens Hospital, un spital plutitor pentru marinari, instalat în mijlocul Tamisei pe vechea corabie de linie „Dreadnought”. Pentru fiecare din aceste instituții medicul român a întocmit un scurt istoric, indicînd specificul bolilor tratate acolo, numărul paturilor, al bolnavilor internați sau flotanți, al vindecărilor și deceselor, bugetul spitalelor, precum și societățile de binefacere cărora le erau afiliate, atunci cînd se prezenta cazul; Cuciureanu n-a uitat să menționeze pentru fiecare spital în parte numele medicului care l-a întîmpinat, l-a condus și i-a dat lămuririle necesare⁶² exprimîndu-și grațitudinea mai tîrziu prin recomandarea lor în 1842 spre a fi numiți membri onorifici ai Societății medico-naturaliste din Iași, înființată cu zece ani înainte de inimosul doctor Iacob Czihač⁶³.

O anumită curiozitate pentru instituțiile spitalicești din Anglia a manifestat și boierul moldovean Iorgu la 1846. Astfel el a remarcat spitalul invalizilor de marină de la Greenwich, departe de Londra de șapte mile, unde erau primiți pînă la 1400 „soldați neputincioși și stricați în războaie” împreună cu familiile lor, pe socoteala statului, apoi „Casa săracilor” unde erau primiți oamenii „care n-au închipuiri traiului vieții”, lucrînd fiecare ce se pricepea, dînd două părți din cîștig azilului iar ultima păstrîndu-și-o pentru sine. La „Institutul orbilor” (The Royal Westminster Ophthalmic Hospital) călătorul a văzut „o cuhnie (bucătărie = n.n.) de fier cu mașină la care un singur om în douăzeci de minute pregătește orice bucate pentru treizeci de persoane”; spitalul „nebunilor” — pentru alienații mintal — avea odăi căptușite cu plută pentru cei aflați în crize grave, boierul nostru amin-tînd că trecînd prin acele odăi a fost atacat de doi nebuni furioși pentru că purta barbă și mustați. În sfîrșit el mai menționează și „spitalul nemțesc”, la o depărtare de două ceasuri de Londra, „care spital este făcut de o societate în care bolnavii sunt tare bine căutați, odăile foarte curate, mobilate și tapisarisite, pînă și pe cuhnie sunt tapiserii pe jos puse; bolnavii care vor avea odăile lor deosebit sunt datori a plăti patru șilingi pe zi, însă sunt foarte bine slujiți, socotindu-se în această plată, odaia, slujba, mîncarea și doftoriile”⁶⁴. Cele două spitale de la Greenwich și de pe Tamisa au fost vizitate în 1851 și de boierul moldovean anonim și anume „Royal Hospital” pentru invalizi, foarte curat „cu fereceu (baie = n.n.) de trup și picioare, lucrîndu-se bucătăria și copt pine cu mașina de vapor” și „Seamen Hospital” instalat pe o corabie unde „sînt bolnavii matrozi iarăși pe Tamiza”⁶⁵.

O deosebită pondere — cum era și firesc — o deține în relatările călătorilor români descrierea orașelor vizitate — în special a Londrei — cu aspectele editilitare variate (iluminat, pavaj, tunele sub Tamisa etc.), cu

parcurile și grădinile ornamentale, în sfârșit cu înșirarea monumentelor, palatelor și muzeelor vizitate.

Astfel încă de la 1831 Petrarhe Poenaru admira la Londra „magnificele poduri (de pe Tamisa) a căror construcție este în același timp gigantică și elegantă, străzile frumoase a căror curățenie constituie o binefacere pentru salubritatea aerului ce se respiră aici”. A găsit foarte plăcute și folositoare piețele publice” (squares = n.n.) înconjurare cu atita regularitate și frumusețe pe margini de locuințe și plantate la mijloc cu cite o mică grădină, ce oferă un loc de plimbare, umbră și aer proaspăt. Poenaru a fost impresionat și de modul de iluminare a străzilor și clădirilor cu gaz : „În Anglia acest mod de iluminare este general, în toate orașele acestui regat, prăvăliile și manufacturile sînt iluminate cu gaz extras din cărbune de pămînt”, aflat din abundență în minele de pe cuprinsul țării⁶⁶. La fel și Ion Câmpineanu scria din Londra în 1838 că „am văzut lampelle cu huile (combustibil inferior folosit la gazul de iluminat = n.n.). Sînt dă minune — cînd însă ar fi mijlocu ca să să poată curăți dă fum, căci cu toate că lampa e făcută cu chipu dă să stingă festila în bec, dar tot ese cite puțin fum. Și această necuviință dă s-ar ridica ar putea sluji prea bine pentru ulițe și intrările caselor . . .”⁶⁷. Ion Codru Drăgușanu nota și el în 1840 că „mai înainte de toate în Londin te surprinde lumea cea multă . . . , apoi-ți cade în ochi curățenia cea exemplară a stradelor . . . toate largi, drepte și mai ales cele principale pardosite cu popi de lemn sau numai macademisate (pietruite) . . . Această cetate e o lume întreagă, cuprinzînd mai două miliuni de locuitori. Den an în an întinzîndu-se Londinul au cuprins proprietăți private peste o distanță cit țara Oltului la noi. . . Nici o cetate nu posedă atîtea plațe ca Londinul și mai toate sunt patrunghiulare, de unde și numele lor de „square”. Toate-s prevăzute cu ceva monumente, bine că nu toate grandioase, însă în genere cu grădine de flori, verdeață și arbu în mijloc . . . Sînt în Londin și grădine, ba pot zice, cîmpii publice, atit de mari, unde e numai pajiste verde, arbori înalți, tufosi și ape curgînți (= curgătoare) sau lacuri limpezi ca cristalul. Numai rar se află trapeze (= straturi) de flori. Asemenea locuri publice spre desfătarea poporului sînt : Regent’s, Green, Hyde și Saint-James Parc. . . Duminica și sârbătoarea se preumblă publicul urban, altmîntre numai străinii și aristocrația”. Codru Drăgușanu mai adaugă apoi că „în fine vizitai tunelul supt Tamisa, una din minunile lumi, ce întrece pre cele mai lăudate ale antichității. După ce cetatea Londinului s-au lășit tare către gura Tamisei, fu lipse de comunicațiunea stabilă între ambele rîpe ale estui fluviu și neputîndu-se face pod den cauză ca să nu se împiedice nă(v)ilor intrarea în portul Londinului, așa-numitele London Dock, se decise o societate a construi un drum pre supt apă, lucru ce efeptui un franc anume Brunnel⁶⁸. E un gang cu două arcade⁶⁹

La Londra în 1846 boierul moldovean Iorgu vede și el acest „tunel pe sub Tamisa lung de 56 pași și lat de 12 pași în care se află cîteva prăvălioare de mărunțișuri”, apoi „grădina crăiesei Victoria” de lîngă palatul Buckingham, Hyde Park și Green Park și altele pe unde se plimbă publicul pe jos, călare și cu trăsurile; în Regent’s Park e încîntat de mulțimea florilor. Admiră statuia generalului Arthur Wellington, învingătorul lui Napoleon, ridicată chiar în fața palatului unde a locuit⁷⁰ și pe aceea a amiralului Horatio Nelson, înălțată pe o coloană de piatră în piața Trafalgar. După ce face unele considerații asupra climei londoneze, orașul fiind învăluit într-o ceață deasă în lunile de iarnă iar vara fiind scurtă și ploioasă, călătorul mărturisește că „orașul este foarte mare că te pierzi în el, casele

sunt negre din cauza fumului și ceței, acoperite cu un fel de olane late și negre; numărul trăsurilor de toate categoriile se ridică la șaizeci de mii“⁷¹.

Căpitanul Alexandru Christofi (1821—1897 ?), participant la revoluția de la 1848 și exilat peste hotare, a vizitat Londra, în 1850, însoțit de colonelul Nicolae Pleșoianu și generalul Christian Tell, destăinuind în biografia sa că a văzut timp de 10 zile ceea ce n-ar fi putut face-o singur, nici în 6 luni. El descria cu unele exagerări, însă: „Am văzut acolo minunile artei. Tunelul de sub Tamisa, scobori 99 de trepte, cu două despărțituri, luminat electric (!), drum de fer (!) și trotuar pentru pietoni. Atunci Londra era populată cu 5 milioane (!) locuitori, cît toată Țara Românească. Acum se mai face alt tunel pe sub Tamisa pentru înlesnirea comunicației”⁷². Dupe Tamisa toate casele pe jumătate se văd înegrite de atmosfera (= ceața) care este jos”⁷³. Tot în 1850, la 17 iunie, Iancu Alecsandri scria și el din Londra că a vizitat tunelul de sub Tamisa „care are 1200 picioare lungime și ca să ajungi într-însul, trebuie să scobori pînă în fundul pămîntului”. Cu privire la capitala Angliei, el revenea cu precizări la 26 iulie reamintind că „orașul avea o populație de peste două milioane de locuitori, . . . o suprafață de 18 mile pătrate cu o circonferință de 30, 12 000 străzi, ulițe . . . 200 000 case și clădiri publice și unde în afara a două sau trei mii de omnibuse erau folosite ca mijloace de transport cîteva sute de vase cu aburi și pentru unele locuri chiar drumurile de fier. În general orașul Londra este mai bine construit decît Parisul și străzile sînt mai curate.” Deplasîndu-se apoi pînă în Scoția, Iancu Alecsandri a vizitat Edinburgh „unul din orașele cele mai interesante ce pot fi întîlnite prin contrastul existînd între partea veche și cea nouă a așezării”. Cea dintîi era construită ca în Evul Mediu, străbătută de faimoasa stradă Canongate, devenită celebră printr-unul din romanele lui Walter Scott. Strada se întindea între palatul de la Holyrood al foștilor regi ai Scoției și pînă la o veche fortăreață, aflată în stare de paragină, așezată pe o colină mai înaltă. Această parte a orașului era străbătută de ulițe strimte, întortochiate și sărăcăcioase pe care circulau oameni săraci și descuți, îmbrăcați numai în zdrențe. „Dar dacă vechiul oraș este murdar și rău clădit, cel nou de care nu este despărțit decît printr-un șanț este curat și bine construit . . . Edinburgh se află situat într-una din pozițiile cele mai romantice : apropierea sa de mare și colinele înalte pe care se află înălțat, îi făuresc un aspect pitoresc. Pe una din coline numită *Calton Hill*, locuitorii au dorit să făurească un templu care să semene cu Partenonul, pe care nu l-au terminat, însă; în schimb au găsit mijlocul de a ridica mai multe monumente ridicate în memoria lui Nelson și a altor cîteva oameni celebri ai Scoției”. Călătorul mai vizitează în trecere — pe urmele eroilor din lumea romanelor lui Walter Scott — cîteva așezări pitorești ca Trossachs, așezat între lacurile Katrine și Achray și Inversnaid, se plimbă pe lacul Lhomond și trece grăbit prin Glasgow — în drum spre Liverpool — fără a descrie orașul ci a aminti doar de prezența unei frumoase catedrale pe care a vizitat-o⁷⁴.

Un an mai tîrziu, boierul anonim moldovean ce a călătorit doar la Londra în prima săptămînă a lunii iulie 1851 a remarcat și dînsul frumusețea parcurilor — în special al celui de la „Rișmond” < Richmond > avînd „o vie cu un butuc ce are 1500 de struguri . . . groasă cît piciorul viții de mare” — , fiind impresionat și de măreția pieței Trafalgar și de ingeniozitatea tehnică a tunelului „dedesubtul Tamisei, adînc de 1200 de pași și lung de 500 de pași, lucrat foarte minunat” la „Grinace” < Greenwich >⁷⁵. În schimb lui Alexandru Odobescu îi displace acest tunel în

1852, deși admite că este „o minune a dibăciei omenești”, lipsindu-i însă „folosul și frumusețea”. După opinia sa „un pod făcut omenește peste Tamisa ar fi fost mai folositor decât acel girliciu sub apă prin care nu pot trece decât pedestrii și încă cu greutatea însemnătoare de a urca și de a scobori o scară ca de la al șaselea cat”. Admiră însă aspectul general prezentat de orașul presărat cu parcuri încântătoare și străzi îngrijite. Cartierul din jurul parcului regal de la Saint James „are o înfățișare foarte frumoasă; casele, deși mici, sînt cît se poate de curate; păcat că ceața înegrește cărămizile netencuite! Ulițele sînt largi, piețele dese și toate sădite la mijloc cu pomi și verdeață”. Apoi Odobescu descrie cu încântare „parcul St. James, unul din cele mai mici din Londra” dar „unul din cele mai frumoase; un mare heleșteu cu multe întorsături, se întinde la mijloc; într-însul se scaldă și bălăcesc cîrduri de gîște, rațe, lebede și felurimi de păsări de apă. Împrejur e un mic deal acoperit cu o frumoasă verdeață și umbrît ici și colo de dumbrăvioare; mieișori... pasc acolo și se îngrașă cu iarba crăiască... Ori și cum parcul englezesc, de nu e făcut cu marea măiestrie a grădinăriei franceze, are o înfățișare plăcută și te strămută în sînul simplei și frumoasei naturi” ⁷⁶. La fel și Vasile Alecsandri, revenit în Anglia în cursul anului 1860, se arată și dînsul încîntat de frumusețea parcurilor londoneze. Despre „Hyde Park”, spune că „întins cît o moșie și verde ca smaraldul era plin de echipajuri strălucite cu cîte doi sau patru cai, înhămați la Daumont, cu cîte unul sau doi lachei purtînd peruci pudrate”. Pe aleia Amazoanelor „cele mai frumoase fiice ale Engliterii, pe caii cei mai frumoși de călărie trec în zbor ca niște visuri grațioase” lăsînd pe bieții pietoni „într-un extaz destul de comic, în prezența celui virtej fermecător de grații, de tinerețe și de eleganță”. Despre „Rișmond” < Richmond > Alecsandri mărturisește că era „un rai de verdeață! Parcul său e vestit între cele mai minunate din lume, însă ce mi-au plăcut și mai mult decât parcul, este amfiteatrul de culmi coronate cu case de țară ce se ridică pe malul Tamisei. Acele case numite *cottage*” aveau „o arhitectură variată și elegantă” alcătuiind „un tablou încîntător”. Grădinile lor se coborau „pînă în apă cu buchete de copaci, cu straturi de flori și cu verzi covoare de gazon frumos ca o catifea. Multime de luntrișoare înguste pluteau pe oglinda Tamisei... încîntînd privirile”. În sfîrșit, poetul a mai vizitat „în treacăt” și „grădina botanică numită Kew, unde sînt de admirat un turn chinezesc și mai multe sere de fier și de cristal. În una din aceste revăzui vestita plantă tropicală *Victoria*” ⁷⁷ a cărei frunze sînt largi și rotunde ca niște mari tipsii”; cînd îmbobocește primește „vizita întregii populații din Londra” ⁷⁸.

Din relatările călătorilor români care au vizitat orașele engleze, în special Londra, un loc important îl ocupă, desigur, descrierea monumentelor istorice și a muzeelor vizitate, deținînd un loc de seamă în istoria civilizației acestei țări. Dintre monumentele londoneze de o deosebită apreciere s-au bucurat, în primul rînd, Turnul Londrei (The Tower), abația — catedrală de la Westminster, Parlamentul din palatul alăturat, catedrala St. Paul, palatele regale St. James și Buckingham, precum și Windsor și Hampton Court din apropierea Capitalei, Muzeul Britanic (British Museum), Muzeul figurilor de ceară, ca și Grădina zoologică (Zoological Garden) ș.a.

Ion Codru Drăgușanu socotea în 1840 „beserica catedrală Sîntu-Paul” ⁷⁹ ... în forma besericei Sîntu-Petru den Vatican, deși mai mică cu mult, iară afară de monumentele profane, în întru e puțin decorată” ⁸⁰.

La fel și în 1846 boierul moldovean Iorgu considera catedrala St. Paul ca cea mai mare biserică din Londra, foarte asemănătoare Sfântului Petru din Roma, însă foarte săracă în podoabe și plătindu-se pentru vizitarea ei. Același călător vizitează și vestitul Turn al Londrei unde se păstrau tot felul de arme vechi și noi luate de englezi de la diferite popoare cu care s-au aflat în război iar la subsolul clădirii era depus tezaurul Marii Britanii printre care și coroana reginei Victoria, valorind trei milioane £⁸¹. Biserica Westminster⁸² o găsește „plină de morminturi, unele făcute de bronz și parmaclicuri <= grilaje> prin prejurul lor tot de bronz”, unde „sînt îngropați craii, prinții, mareșalii, milorzii și toți aceia mai mari, însemnați și bogați oameni ai Engliterei”. În palatul Parlamentului de la Westminster⁸³ vede Camera de Sus sau a Lorzilor cu trei tronuri în fund destinate reginei Victoria, prințului consort și prințului moștenitor Eduard. Mai jos de aceste tronuri se află „un divan fără spate” îmbrăcat cu postav roșu pe care ședea primul ministru iar ceilalți miniștri în băncile din fața acestui divan. În apropiere se afla biroul secretarului premierului iar mai jos mai multe rînduri de „banguri” <= bănci> unde stăteau milorzii și cei mai de seamă ascultători. Salonul era înconjurat de o galerie unde puteau asista la dezbateri diferiți reprezentanți ai nobilimei și auditori străini pe bază de invitații. În Camera de jos sau a Comunelor, mai modestă, destinată membrilor Parlamentului, se putea intra dar tot „cu bilet de voie”⁸⁴. În schimb Iancu Alecsandri a descris suficient de amănunțit vestitele monumente ale Londrei, începînd cu faimosul Turn, cea mai veche construcție a orașului, ridicată în parte încă din vremea regelui Wilhelm I Cuceritorul în 1078, slujind tot odată și ca închisoare de stat unde și-au sfîrșit zilele prin asasinate (cum a fost cazul copiilor lui Eduard al IV-lea, Eduard al V-lea și fratele său Richard duce le York, uciși de unchiul lor Richard al III-lea în 1483) sau execuții : Anne Boleyn (1536) și Catherine Howard (1542), două din soțiile regelui Henric al VIII-lea, lady Jane Grey (1554), pretendentă la tron, Robert Devereux, conte de Essex (1601), unul din favoriții reginei Elisabeta a I-a, sau cunoscutul corsar și călător în jurul lumii Sir Walter Raleigh (1618), condamnat la moarte de regele Iacob I Stuart⁸⁵ ș.a.

În celebra abatăie de la Westminster-înălțată pe fundații din sec. IX—în timpul domniei lui Henric al III-lea (1216—1272) în amintirea regelui saxon Eduard Confesorul (1042—1066), Iancu Alecsandri a admirat în primul rînd cele 9 capele funerare din care cea mai frumoasă i s-a părut cea aparținînd lui Henric al VII-lea clădită între 1509—1513, unde este înmormintată și regina Elisabeta a I-a (1603). Devenind din 1725 capelă a ordinului cavalerilor Băii (Order of the Bath), ea era străjuită de banierile multicolore ale membrilor acestui corp cavaleresc. Călătorul român a admirat și „colțul poeților” (Poets’Corner) unde s-a recules citind epitafele dedicate celor mai prestigioase figuri literare ale Angliei ca William Shakespeare (1616), John Milton (1674), Thomas Gray (1771) sau Oliver Goldsmith (1774). Apoi el a descris clădirea Parlamentului, construită în stil gotic, a cărui refacere — după incendiul din 1834 — s-a ridicat la suma de 800 000 £. A fost impresionat, în special, de caracterul somptuos prezentat de Camera Lorzilor. Din vechiul palat de la Whitehall, în fața căruia a fost decapitat regele Carol I Stuart (1649), n-a mai văzut decît o capelă veche, încadrată într-o construcție mai recentă iar palatul de la Buckingham nu l-a impresionat de loc, ca și cel de la St. James, reamintindu-i casa părintească din îndepărtata Moldovă, avînd doar

trei caturi în plus. Și pentru catedrala St. Paul are o admirație rezervată, fiind mai mult impresionat de monumentalitatea ei imitată după catedrala San Pietro din Roma, de 500 picioare lungime și 404 înălțime, iar faimoasa ei cupolă nu l-a entuziasmat nici ea prea mult ⁸⁶.

Boierul anonim moldovean din 1851 a trecut prin „piața Trafalgar”, cu multe statui de bronz, a vizitat la rîndul său Parlamentul și abația-catedrală de la Westminster „unde se încoronează craii” și se află mormintele multor regi și oameni însemnați ai Angliei. A trecut apoi și pe la Casino, „o sală cu trei policandre mari de mare frumosețe” și „dînd o foarte mare ... lumină”, unde „joacă cine vrea din noblesă”, unde a întîlnit și femei foarte frumoase și „destul de galant îmbrăcate”. În Turnul Londrei „unde sînt toate armăturile Angliei” călătorul a fost impresionat în deosebi de camera giuvaierurilor, unde erau păstrate coroane prețioase și cea a reginei Victoria, prețuită la peste 300 000 £ adică 3 milioane de lei ⁸⁷.

În 1852 Alexandru Odobescu, după ce aruncă o privire grăbită asupra palatelor St. James și Whitehall, stăruie mai mult asupra abației-catedrală de la Westminster „admirînd pe din afară arhitectura sa gotică” și „de ornamentație mai simetrică și mai regulată ... Pe dinlăuntru, <catedrala> este expresia împietrită a Engliterei întregi. În numeroasele sale capele, se cetește pe morminte toată istoria acestei țări, începînd de la vechiul crai Eduard Spoveditorul pînă în zilele noastre de industrie și diplomație. Orice om însemnat ieșit din nația engleză își are acolo un monument; fieșce glorie a Engliterei e tipărită pe zidurile acestui minunat Pantheon, care-ți dă o idee într-adevăr măreață despre puterea morală a nației ce poartă astfel de cult marilor săi oameni”. Admiră apoi „după podul Westminster, palatul Parlamentului, nouă zidire de arhitectură venețiană întinsă și încă albă, care-și scaldă poalele în apele negricioase ale Tamisei și al cărui turn pătrat stă acoperit de ceață și fum”. Vizitînd apoi Turnul Londrei, Odobescu remarcă acolo „armurile de fier ale vechilor viteji, rămășițe bogate a veacurilor trecute”, ferestrele chiliilor în care au fost uciși copiii lui Eduard al IV-lea și regina Anne Boleyn și atmosfera ce o degajă întreaga cetățuie cu „o înfățișare războinică, țepene ziduri de piatră, poduri cu lanțuri, oști sub arme; slujitorii ce te îndrumă prin săli, port încă vechiul costum al slujitorilor curții engleze și tot acest aparat slujește a păstra rămășițele strămoșești și cununa cu embleme crăiești”. În sfîrșit amintește și de catedrala Sf. Paul „de un stil modern ce aduce cu Sf. Petru din Roma și cu Pantéonul din Paris; are negreșit o măreață înfățișare dar goliciunea unui templu protestant nu se cam potrivește cu acei pereți întinși, cu acele înalte coloane, care ar cere o bogăție mai mare în decorație” ⁸⁸.

În afara Londrei, drumeții români au admirat cîteva monumente aflate în apropierea Capitalei, în comitate mai îndepărtate sau chiar în Scoția. Astfel încă din 1843, Ion Codru Drăgușanu, în calitate de secretar al prințului rus Vladimir Ivanovici Bariatinski, l-a însoțit într-o vizită făcută rudei acestuia, John Dutton, conte de Sherborne, la castelul său Badminton din comitatul Gloucester, din apropierea orașului Bath. Peregrinul transilvan mărturisește că într-adevăr „castelul lordului e unul din cele mai pompoase în Anglia, cuprinzînd 32 de apartamente de gală, fiecare cu 4 odăi, toate divers mobilate, zugrăvite și tapisate, în atîte culori și nuanțe, cu sumtuozitate estremă ... În parterul palatului se află salele de ospăt ordinare, bucătăriile, magazinele de toată specia. În planul prim apartamintele de gală și locuința pentru membrii familiei

și oaspeți, iară deasupra, în planul secund, locuințele servitorilor”. El s-a crucit de numărul lor, „cu toții peste două sute”, în afară, de grădinari, grăjdari ș.a. numai pentru o familie compusă din șapte membri. „Lângă castel” peregrinul admiră „un parc minunat cu trei despărțăminte, cuprinzând câteva miliare anglice pătrate”, cu „arbori tufoși, pajiste verde ca catifeaua, trapeze (= straturi) de flori și ape curginte” de mare efect. Apoi „boschete dese, alei” cu „paseri cîntătoare, cu iepuri ... turme de cerbi și căprioare de tot blînde...” În drumul de întoarcere spre Londra, I. Codru Drăgușanu vizitează și „Windsor Castle”, reședința suveranilor Angliei ⁸⁹, unde are norocul să întâlnească pe regina Victoria, cu soțul ei prințul consort Albert, ieșind la plimbare cu oaspeții lor, ducele de Nemours, fiul regelui Franței Ludovic Filip, cu ducesa. Înăuntrul palatului, peregrinul a văzut „o sală de lungime extraordinară” dar mai puțin pompoasă ca la Versailles, unde „în fund e tronul sub un baldachin pre o estradă și numai două șire de scaun pre de lături, fiecare cu marca anglă zugrăvită pre reazim”. El mai admiră și „un tabel memorabil” care reprezenta pe membrii congresului de la Viena din 1815 apoi portretele tuturor suveranilor din acel timp și capela curții, fiind însă fermecat și de „parcul cel mare lângă castelul acesta, care e cel mai mare în lume, cuprinzând 3800 de acri”, prin care curge riul Virginia, zburdă turme de căprioare, de iepuri și brebi „cu totul blînzi” ⁹⁰. Căpitanul Christofi a vizitat și el — în treacăt — în 1850 castelul de la Windsor „locuința de vară a reginei”, unde a văzut „între alte curiozități un mic castel pe dinafară tencuit cu pietri de cremenă” ⁹¹. Palatul regal de la „Vindzoru” a fost văzut și de boierul moldovean anonim din 1851 care a remarcat „sala lui Velington (= Wellington), unde sunt tablourile tuturor împăraților, crailor, ducilor, feldmaresalilor și a tuturor miniștrilor de la bătălia (= din timpul bătăliei) avută la Waterloo cu Napoleon” ⁹². În cele din urmă și Odobescu trece un an mai târziu pe la Windsor, „palatul în care crăiasa petrece o mare parte din an; zidirea e veche dar preînnoită, ce se înalță pe un deal de unde se zărește foarte departe și care e înconjurat de grădini. Apartamentele crăiești sunt ... mobilate cu mult lux. Capela e minunată. saloanele de primire și de bal sînt strălucitoare. Sălile de arme pline de unelte prețioase și frumos așezate. Galeriile de tablouri, bogate (și pline mai ales de tablouri de Van Dyck), odaia de mîncare de o lungime nespusă”. Tot Odobescu mai vizitează și „castelul crăiesc numit Hampton Court” ⁹³, la o depărtare de două ore de Londra. „Acest castel zidit de vechiul crai Enric al VIII-lea, care a omorît șapte (!) neveste și a introdus legea protestantă în Englitera, e făcut de cărămidă, dar cu mult gust; deocamdată interiorul e ocupat de o mare și prețioasă colecție de tablouri ... cu câteva capete de operă. Grădina din împrejur e mică, dar parcul ce-o împresoară e întins și plin de cerbi, pe care îi vinează prințul Albert”. Mai remarcă un havuz, un labirint adică „o cale rătăcită cu care se veselesc numeroși vizitatori ai acestui palat”, o oranjerie de 12 portocali și via crăiesei, o adevărată curiozitate alcătuită dintr-o singură viță „adevărat monstru” ce „dă, se zice, pînă la șase mii de ciorchini de struguri pe an” ⁹⁴.

În centrul Angliei, Iancu Alecsandri a ajuns în 1850 pînă la castelul Chatsworth, aparținînd ducelui de Devonshire, în apropiere de Matlock în comitatul Derby, splendid prin construcția sa elegantă, camerele suntuoase încărcate de colecții de tablouri frumoase, alcătuiind una din cele mai strălucite reședințe particulare din Anglia; în orașul York, a fost impresionat de celebra catedrală (Minster) considerată cel mai auten-

tic monument de artă gotică din țară, fermecându-l prin proporțiile grațioase, sculpturile și vitraliile sale ⁹⁵. Din Scoția același călător a reținut castelul de la Abbotsford al lui Sir Walter Scott (1771—1832), în fața căruia se înalța statuia celebrului romancier apoi castelul de la Holyrood al reginei Maria Stuart și casa faimosului predicator presbiterian James Knox (c. 1505—1572) de pe Canongate din Edinburgh ⁹⁶.

În ceea ce privește muzeele, galeriile de artă, colecțiile de curiozități și grădina zoologică din capitala Angliei, călătorii români au acordat precăderea cuvenită celebrului British Museum ⁹⁷. Peregrinul transilvan vede în colecțiile Muzeului Britanic „o comoară de trunchi de statui den Egipt, den Grecia, den Italia și den ambele Indiile, multe rarități, toate frumos ordinate după țări și epoci . . ., straordinari mi se părușă scheletele petrificate de animale antedelviane : mastodonți, mamuți și ichtiosauri, apoi în curte un schelet de chit naturale, lung cât o naie < = navă > monstruoasă, ale cărei oase par a fi birne de brad învechite”. I. Codru Drăgușanu s-a repezit și pînă la Zoological Garden ⁹⁸ „unde e menajeria de fiare den toată creațiunea, cea mai avută în toată Europa”, văzînd elefanți, girafe, bivoli ⁹⁹ etc. În schimb preferințele boierului moldovean Iorgu, după ce a văzut și el în 1846 la „Zoological Garten” (!) „animale din Europa, Asia, Africa, America, Australia”, s-au îndreptat către salonul particular „înființat de o doamnă numită Dușan” ¹⁰⁰ unde se află imitațiile de ceară „a celor mai însemnate persoane din Englitera” ¹⁰¹. Iancu Alecsandri acordă și dînsul toată atenția Muzeului britanic „consacrat istoriei naturale, mineralogiei și antichităților egiptene, grecești, romane și britanice”. Mai posedă și o sală etnografică de mare interes, similară celei văzute la Muzeul marinei de la Louvre. Călătorul admiră celebrele frize ale Partenonului de pe Acropole din Atena, dar condamnă gestul lordului Elgin de a le fi răpit tezaurului cultural al Greciei; a fost impresionat și de baso-reliefurile ce decorau faimosul mausoleu din Halicarnas, atribuite în parte și lui Praxiteles, precum și cele ce împodobeau templul lui Appolo din Figalia (Arcadia). Nu a găsit mai prejos nici antichitățile asiriene, legate în special de personalitatea regelui Nimrod. Totodată nu uită să adauge că Muzeul britanic posedă deasemenea și o foarte bogată bibliotecă. După părerea sa „acest monument păcătuiește prin a fi prea încărcat cu tot felul de lucruri”; altfel, îl consideră, pentru antichitățile sale „muzeul cel mai considerabil din Europa”. În schimb i-a displicut „Academia de belle arte” (!) < de fapt National Gallery > ¹⁰², un muzeu care după părerea sa pripită, neconținînd „decît trei sau patru tablouri bune nu contează; clădirea, însă e destul de frumoasă, ca toate noile construcții din Londra, concepută în stil grec : un centru și două aripi cu colonade. Academia de belle arte este situată la extremitatea unei vaste și frumoase pieți numite Trafalgar Square în centrul căreia se înalță coloana lui Nelson, așezată între două fîntîni” ¹⁰³. Odobescu rămîne și el uimit de „adunarea unor lucruri așa de deosebite în Muzeul britanic : cabinet de istorie naturală, muzeu de antichități și bibliotecă . . . Cabinetul de istorie naturală . . . este întins și bogat; cel de sculpturi are o înfățișare deosebită . . . acolo sălile sînt pline de mari monumente întregi păstrate fără de reparație în starea în care s-au găsit, dar acele spărturi (!) sunt de un preț nestemat, căci port un mare interes istoric . . . Săpăturile Partenonului, zdrobiturile de statui ale lui Fidias, cer o pană mai tare decît a mea pentru a spune ce adîncă mărime e ascunsă sub cel mai mic creș al marmorii roase de vremi . . .” Și în mod reprobator adaugă :

„Grecia are mai mult a se plînge de jafurile Engliterii decît oricare altă țară. Englezii i-au răpit din sinu-i monumente pe care era scrisă nemurierea ei”. Odobescu a trecut și prin Trafalgar Square, zăbind „coloana învingătorului și martiriului din Trafalgar” și s-a dus să viziteze galeriile de pictură (Picture’s gallery). Este mică, alcătuită din vreo patru săli, însă unde „un iubitor al frumuseții are acolo cu ce să se adape”; a admirat „mai multe tablouri de Murillo, cîteva de Rembrandt, multe de Poussin, cîteva de Rubens și deosebite alte tablouri minunate. Rubens mi-a făcut acolo o impresie mult mai plăcută decît în Louvre. Galeria numită „du Luxembourg” e foarte frumoasă ca execuție, ca colorit”, regretînd că n-a avut destul timp să vadă și tablouri din școala engleză, în special ale umoristului William Hogarth. Călătorul român, împins de curiozitate, nu s-a abătut de a cerceta și colecția „în care se văd mai multe sute de personaje vestite, oameni, crai, autori, artiști, actori, uriași și toți aceștia făcuți de ceară cu cea mai mare măiestrie și îmbrăcați cu costumele lor respective”. În colecția doamnei Tussaud „pe lângă figurile de ceară am mai văzut și alte curiozități precum reprezentarea unei ghilotine în timpul revoluției franceze, precum <și> cămașa ce purta Enric al IV-lea, craiul Franței, în minutul cînd a fost înjunghiat; caleașca lui Napoleon pe care au prins-o englezii la Waterloo, cismele ce purta el în Rusia, patul pe care a murit la Longwood în insula Sf. Elena; triste rămășițe ale unei mărimi așa de strălucite”. În sfîrșit Odobescu a petrecut o dimineată întreagă și în „Zoological Garden” „în care se află o colecție de dobitoace vii ... mai mare decît grădina plantelor din Paris ... și ținută de o companie particulară”¹⁰⁴.

Călătorii români ce s-au perindat prin Londra n-au rămas insensibili și atracțiilor prezentate de viața artistică a Capitalei, iar majoritatea serilor și-au petrecut-o prin teatrele, sălile de concert și opera de acolo.

Astfel încă din 1827 comercianții Zenovie Hagi Constandin Pop și Gh. Sina au frecventat celebrul „Theatre Royal Drury Lane” de pe Catherine Street din Covent Garden, unde au asistat la reprezentarea piesei „King Lear” de Shakespeare, cu faimosul actor Edmond Kean (1787—1833) în rolul titular, s-au dus la concertul de piano forte, flaut și vioară oferit de C. Taylor în „Argyl Rooms” și la reprezentarea dată de Filippo Pistrucci în „Aristodemo”, tragedie de Vincenzo Monti (1754—1828), la „King’s Theatre — Great Concert Room” iar în orașul Bath, la „Theatre Royal”, s-au delectat vizionînd spectacolele de comedie „Sweethearts and Wives” (Iubite și soții) de Liston și „John Bull”¹⁰⁵. Peregrinul transilvan mergînd însă, în 1840 la „Royal Opera House” din Covent Garden, admira doar sala „cît se poate de splendidă”, dar opera „în limba engleză” nu i-a plăcut, sunetele aspre ale limbii engleze zgîrîindu-i urechile. A manifestat repulsie și mai mare pentru o manifestație sportivă de la „Box hall”, unde „o specie de gladiatori angli se luptă cu pumnul față-n față ... Anglilor le place astfel de luptă barbară și bat den mîni, ba încă se rămășese <= pun rămășag> pentru luptătorii de predilecțiune”. Mai mult a fost interesat de „The Royal-Polytechnic-Institution”, un „locale unde se fac experimente fizico-chimice și mecanice înaintea publicului spectator, producîndu-se fulger și trăznet aieve”¹⁰⁶.

În 1851 boierul anonim moldovean merge la „Teatrul italian, numit și Teatrul Crăiesii” (Queens Theatre) de pe Shatesbury Avenue, „cu șase rînduri de loji”, unde „aude pe vestita cîntăreață M-me Sontag”, în „Căsătoria lui Figaro”, strălucita operă comică a lui Mozart după piesa

lui Beaumarchais, fiind încântat și de „baleturi minunate” cu 120 fete, comparate prin tinerețea și frumusețea lor cu niște zâne. Vizitează și pavilionul londonez de spectacole „The Colosseum”, din Regent’s Park, cu multe lucruri minunate „nepovestite de frumuseță și iscodirea lor, cum și o grădină tot acolo, de plante și flori, acoperită în sticlă peste tot”¹⁰⁷.

Tot la „Teatrul crăiesei, unde se joacă ... opera italiană”, Odobescu a asistat la „Don Giovanni” de Mozart și la un balet, precum și la „Profetul”, operă a lui Giacomo Meyerber (1791—1864), după libretul scriitorului Eugène Scribe (1791—1861), unde a fost însă dezamăgit de soliști, soprana Giulia Giusi și cântărețul Giuseppe Mario, altădată adevărați virtuoși dar acum intrați în declin. Mult mai mult s-a complăcut călătorul nostru la „Colosseum”, unde a petrecut o seară foarte plăcută, plătind 5 șilingi, într-un „palat încântător”. A admirat o panoramă cu diferite „tablouri de mărime naturală” printre care vederi ale fostului palat de cleștar ce a găzduit expoziția din 1851. A străbătut apoi o sală unde se făcea un concert „care n-ar fi stricat să fi fost mai bun”; s-a desfătat apoi printr-alte săli, pătrunzând dintr-una „de stil mauresc, plină de flori exotice, de papagali pestriți, de fintini măestre, de arabescuri cu vii culori” într-alta cu „un peisaj elvețian”; însfârșit mergând într-o direcție diferită a intrat într-o odăiță unde printr-o mișcare mecanică a fost înălțat într-un chioșc de unde a avut împrejur „priveștiștea Parisului, luminat de lună”, unde iluzia era deplină, putând urmări cu ochii „linia bulevardelor”, însemnând „ulița și chiar casa în care locuiai. Astfel am petrecut vreo trei ceasuri — își încheie Odobescu entuziasta descriere — admirând cu încetul și cu de-a mănuntul” cele însemnate „repede aici și trecînd dintr-o mirare într-alta”¹⁰⁸.

În privința moravurilor, și felului de trai al englezilor — diferențiați pe categorii sociale — călătorii români, în măsura în care le-a fost posibil și au putut constata unele aspecte mai caracteristice n-au pregetat să le comunice prin scrierile lor. Astfel, aproape în majoritate, ei au fost uimiți de conformismul puritan impus de autoritățile laice și eclesiastice care obligau poporul să respecte, cu un bigotism extrem, sărbătoarea duminicii, în care era interzisă ori și ce activitate în afara frecventării bisericii și lecturii Bibliei acasă în familie. Pentru aristocrați existau însă derogări, părăsind orașul realmente pustiu și neinteresant și refugiindu-se la reședințele de pe moșiile lor unde organizau vînători sau alte distracții. Mulți dintre călători i-au imitat, plecînd din Londra aflată în letargie și făceau plimbări prin parcurile și castelele dimprejurul Capitalei. Dar să-i lăsăm să povestească pe călători ei înșiși. Astfel I. Codru Drăgușanu mărturisește în 1840 că „serviciul divin la beserică ține sărbătoarea pînă la 11 ore ante-merediane. În acest timp nimănui e iertat a deschide uși sau ferestre la magazine (bolte), ba nici la case private și toată cetatea pare a fi cufundată în reculegeri și devoțiune ... Acest lucru contrastă foarte cu datinile noastre și mai ales cu ale catolicilor ... Protestanții în genere, dară anglii în specie sînt mult mai rigizi în cele denafară ale religiunii ca ortodocșii. Ei cred mai puțin, dară fac mai mult pentru demnitatea cultului ... În Londin nu se lucră duminica ... chiar și la întreprinderile statului”. De curiozitate peregrinul nostru a asistat la o slujbă duminicală oficiată la biserica St. Martin-in-the-Fields din St. Martin’s Place, plictisindu-se peste măsură de lungimea ei și mai ales de predica soporifică a pastorului într-o limbă pe care nu o înțelegea, distrîndu-se a număra de la galerie cheliile pleșuvilor din asistență¹⁰⁹.

Boierul Iorgu scria și dînsul la 1846 că „Duminicile și sărbătorile nu-i slobod de ocîrmuire a fi nici un soi de petrecere, sau teatru, bal, atît publice cît și particularnice, vreo dugheană deschisă, decît numai acele ... care vînd lucruri de ale mîncării, nici țigări nu poți trage pe uliță, pînă și ușile de pe la case particularnice trebuie să fie închise”; negustorii ce ar încălca dispozițiile sînt amendați de poliție și chiar arestați ¹¹⁰. Iancu Alecsandri relatea, din Londra la 1850 că „există o zi pe săptămînă în care ... străzile sînt absolut lăsate în părăsire : această zi este Duminica, englezii negîdindu-se la altceva — adaugă cu ironie — decît a-și purifica sufletele. Toată lumea ... se duce, deci, la biserică duminicile ? Nu știu. De ceea ce sînt sigur, însă, este faptul că în zilele de sărbătoare Anglia arată în general ca un cimitir în care de abea vezi cîte un suflet <de om> rătăcind pe ici pe colo, ceilalți rămînînd acasă, odihnindu-se, mîncînd sau dedîndu-se băuturii” iar cîte odată lecturii unor volume pioase dar plicticoase ¹¹¹. Revoluționarul Ioan Voinescu II (1816—1855), poposind cîteva zile la Londra în 1851 de unde a alcătuit o relatare publicată mai tîrziu la Iași în 1855, asupra contrastului existent între duminicile petrecute la Paris și din capitala Angliei, arată cum în această zi „Londra își schimbă fața”. Toată săptămîna „pacinicul lăcuior al binecuvîntatului București, nu s-ar putea plimba o oară fără să simță că capul i se învîrtește” din pricina forfotei unei populații de „două milioane și jumătate, adevă ... de douăzeci și cinci de ori mai mare decît aceea a capitalei noastre, pe uliți ori cît de largi și de lungi și le-ar figura cineva și fă-ți atunci o idee ce trebuie să cerce bunul bucureștean, fie măcar șezător în podul Mogoșoaiei, când s-ar vedea de odată în mijlocul unei așa mulțimi, unei asemenea activități”. Pe cînd duminica, la Londra, „Broștenii ¹¹² sau Lucaciu ¹¹³ mai că nu înfățișează nici aerul de așa pustietate, nici o tăcere mai adîncă ... Se zice că englezul interpretînd cuvintele din Biblie «adu-ți aminte de a sfinți zioa Sabatului» și-a închipuit că Duminica el trebuie să stea închis în casă fără să facă nimic, nici să lucreze, nici să se plimbe, nici să se înveselească”. Și adaugă, apoi, cu multă ironie : „Ba încă d. Vasile Alecsandri ne-o încredințează, englezul n-are voie duminica nici să mănînce sau măcar să strănute, iar dacă ferească Dumnezeu, ar cădea în acest păcat, vai de dînsul ! Bietul englez e silit la o grea espiație (= ispășire), espiație strășnicită, bănuiescu eu, căci dl. Alecsandri n-au vrut să ne-o spue acu; s-au făgăduit numai, îndată ce se va întoarce la Iași să ne-o descrie în versuri de tragedie” ¹¹⁴. La rîndul său Al. Odobescu scria în 1852 că „nimic nu e mai ciudat decît o Duminecă în Londra. Tot orașul pare a fi pustiu. De ai nenorocirea de a ieși pe uliță nu găsești alt tovarăș de plimbare decît cîte un cățel rătăcit și negreșit că nimeni nu dorește astfel de companie. Spre a fugi de singurătate, trebuie să mergi la țară; acolo găsești lumea veselă și dispusă la petreceri liniștite; căci e păcat de a face mult zgomot ziua aceea; de aia sunt și teatrele închise” ¹¹⁵. În sfîrșit la 1860, Vasile Alecsandri, revenit la Londra, se plîngea și el că „Duminecile în Englitera sînt consacrate religiei; locuitorii se ocupă cu cetirea Bibliei în sinul familiei; toate trebile încetează, toate dughenile se închid, toate petrecerile zgomotoase sînt oprite, încît orașele, de la cele mai mici pînă la cele mai mari, devin triste și nesuferite pentru un străin” ¹¹⁶.

În materie de distracții și mai ales de a alunga plictiseala duminicilor și a sărbătorilor sau chiar în zilele de lucru, ele se diferențiau în funcție de rangul social pe care îl detinea fiecare individ. Pentru aristocrație ele

erau variate și plăcute, pentru omul de rînd ele se reduceau la mîncare, băutură și plăceri dubioase în localuri deochiate. Astfel „Peregrinul transilvan” amintește în 1843 printre desfătărilor obișnuite ale nobilimii, faimoasele vînători de vulpi — „the noble amusement” — , participînd chiar și el la o astfel de manifestare „sportivă” organizată de contele de Sherborne la 1843 în imensul parc al castelului său de la Badminton ¹¹⁷. Alți aristocrați și bogătași făceau însă sport cu adevărat, după cum arăta Iancu Alecsandri, practicînd echitația, întrecerile cu bărci (regate) sau distrîndu-se cu mingea în partide de cricket ¹¹⁸ în timp ce unii nobili lorzi, așa cum amintește boierul anonim moldovean din 1851, își iroseau vremea jucînd cărți în falnicul stabiliment londonez de la „Casino” ¹¹⁹. În contrast cu opulența celor privilegiați, oamenii săraci muncitorii docheri sau truditoresi în manufacturi, după mărturia boierului Iorgu, se adunau în dubioase localuri de petreceri, unde „poți fi prădat și omorît chiar” dar „te poți angajari cu oricare ... femei, fiind mai toate publice”, numărul lor ridicîndu-se la Londra la peste 80 000 (!), mai colindînd serile și pe străzi în căutare de „clienți” ¹²⁰, iar Iancu Alecsandri deplîngea abrutizarea claselor de jos, constrînse să-și găsească refugiul mai ales în alcoolism ¹²¹. Cîteodată se iveau pentru „vulg” distracții gratuite oferite cu ostentație prin ceremoniile oficiale sau serbările publice, unde autoritățile și aristocrația îmbelsugată își etalau, cu impudență, luxul. Printre acestea Ion Codru Drăgușanu citează în 1843 parada anuală a instalării „lordului-mayor” (primar) „cu pompă regească”. Metropola îi oferă spre reședință palatul numit Mansion House < = la punctul de intersecție între King William IV street și Downgatehill — n.n. > „superb adornat” și o remunerație de 8 000 £ iar parada îl conduce aici spre a-l instala de la „Casa de Sfat” numită „Guildhall” < de pe Gresham Street, o antică clădire din sec. XII refăcută în mai multe rînduri = n.n. >. Cortegiul „parcurge multe strade, condecorate cu tapete, stindarde și flori, ce acopăr mai toate casele, printre miile de popor ... Lord-Majorul poartă purpură regie și o perucă ca în Evul Mediu, înainte de a i se aduce spada și sceptrul ca unui rege, apoi e înconjurat de sheriffii, aldermani, de notabili și de corporațiuni. O parte a procesiunii se efectuește în yachte pre Tamisa, unde filiiile toate pavilioanele din lume pre nă<v>i, gondole și piroscafe” ... „în eastă metropole monstră, de două milioane de sufte, toată grămadă și gura căscată la așa întîmplare” ¹²². Iancu Alecsandri descrie în schimb o recepție oferită de regina Victoria la palatul St. James, amestecîndu-se printre privitorii de rînd de pe străzi, să vadă echipajele elegante îndreptîndu-se spre reședința suveranei. Toți lacheii și vizitii purtau peruci și tricornuri pe cap, cucoanele frumoase și elegante erau îmbrăcate în rochii împodobite cu pene iar bărbații în uniforme sau cu peruci; deasemeni caii echipajelor erau de toată frumusețea. Carosa regală, în care se aflau regina Victoria și prințul consort Albert, străbătînd distanța de la palatul Buckingham pînă la St. James, era toată încărcată cu aurării ¹²³. În sfîrșit Al. Odobescu a consemnat o altă ceremonie foarte populară printre londonezi și anume aceea a schimbării gîrzii palatului de la Buckingham : „Soldații englezi pedestri sînt niște uriași cu spențere roșii, cu pantaloni albi, cu chivere de urs” în timp ce „călăreții sînt încă și mai minunați. Caii lor negri sînt toți aleși; coifuri aurii, scînteiază la soare, pieptare de oțel pe spențere roșii, botforuri negrii cu pantaloni de căprioară albi, mînuși albe în mîini și port mîndru; iată un călăreț englez din guardia

crăiesii, astfel se înfățișează ei la poarta palatului, făcînd strajă Victoriei și admirația trecătorilor”¹²⁴.

Conformismul britanic și eticheta se aplicau foarte strict la clasele privilegiate și funcționărima în materie de vestimentație. Astfel peregrinul transilvan scria în 1840 că „în societatea anglică urbană, fără a scandaliza, nu te poți arăta fără un costum negru cu cravată albă. La curte și la lorzii de frunte trebuie încă cioareci strîmți, ciorapi de mătase și pantofi. Altminteri încălțămîntul nu se caută, căci anglii, departe de a escala în est respect, poartă pînă și potcoave, ca la noi țărani”¹²⁵. La fel și boierul anonim moldovean din 1851 preciza că la teatru și spectacole „toți trebuie să se ducă în straie de gală și etichetă, atît doamnele cît și bărbații, în altfel nu pot intra”¹²⁶. Boierul Iorgu mărturisea în 1846 că „din cauza timpului ploios mai toată lumea poartă cortel (= umbrelă) în mînă”; în schimb oamenii de rînd din Londra, cît și din restul țării, îmbrăcați în straie modeste, erau încălțați numai cu papuci de lemn¹²⁷, în timp ce Iancu Alecsandri făcea observația curioasă că în Scoția în 1850 n-a mai întîlnit locuitori în costume tradiționale, fustanele scurte și berete și nici nu i-a auzit cîntînd din cimpoaie¹²⁸.

În privința alimentației englezilor cu stare — căci despre cei pauperi nu avem mărturii — tot peregrinul transilvan ne informează că aceștia consumau fripturi (roast-beef) apoi „ploom-pudding”, un fel „de mămăligă de făină fină, virtuoasă, mestecată cu prune”, apoi cartofi, pîine și unt proaspăt, disprețuind însă ciorbele și mîncărurile cu sos. Băutura națională era berea (de două feluri : „porter” și „ale”) iar vinurile procurate numai din import : porto, maderă, xeres (sherry) și malaga. „Anglul e națiunea cea mai mîncăcioasă pre pămînt” observă călătorul nostru. „Dimineața cum se scoală bea ceai sau cafea, la zece ore antemeridiane mîncă un beefsteak și bea bere, prînzește în urmă la două, repetăse ceaiul la cinci po<st> meridiane și nu lipsește a cina cumsecade la nouă seara, dară apoi mai urmează adesea punci” (punch)¹²⁹. Și Al. Odobescu remarcă aceleași gusturi gastronomice ale englezilor privilegiați : „rozbfieri (!) roze, biftecure singeroase, zarzavaturi fierte în apă și piperate, plump puding (!) negru și îndesat ... Pe uliți întîlnești prăvălii pline de șuncă, de cîrnați, de limbi, de mușchiuri, toate ca din vremea uriașilor”¹³⁰.

În încheiere nu ne mai revine decît să aruncăm o privire și asupra scurtelor caracterizări generale făcute de unii dintre călătorii români asupra poporului englez și a rolului său în civilizația primei jumătăți a secolului al XIX-lea¹³¹. De pildă, după părerea lui I. Codru Drăgușanu „anglii ... posed în ultimul grad constanța, virtutea preponderentă a Romei, dară spiritul speculativ, apucăturile interesate și egoistice ale lor sunt nemica mai mult ca atribute grecești”. În alianță cu francezii, ei sînt meniți „a conduce lumea și a decide purure despre soarta celorlalte popoare”. La fizic „anglii sunt oameni înalți și frumoși, dară se alege care-și poate conserva părul den cauza brumelor climei lor. Mă mir că damele au coame minunate”; totodată „anglii sunt omeoapați practici, ei scot cuiul cu cui; noi suntem încă neesperți”. Și în sfîrșit aplecarea spre valorificarea tehnologiei celei mai avansate : „Telegrafia electrică ca și locomotiunea prin vapor sunt minunele secolului nostru, cari anglii, deși nu le sunt inventatori, ei mai întîi le-au aplecat (= aplicat) ... Toți anglii sînt chemați a populariza orice minune fizică, pentru că lor nu

le lipsesc mijloacele spre a face încercări continue”¹³². Iancu Alecsandri observă, la rindul său, suficiența englezilor care socotesc de prisos a învăța alte limbi străine, precum și costul ridicat al vieții în această țară, care obligă pe orice călător străin care o vizitează să îndeplinească două condiții esențiale: să cunoască limba engleză și să posede mulți bani¹³³. Ion Voinescu II, deși a venit puțin în contact cu realitățile societății engleze, a intuit însă multe din caracteristicile ei socio-politice dezvăluindu-le în retorica unui dialog imaginar purtat între economiști și un adversar al lor, partizan al destinului providențial al Albionului: „Vedeți Britania Mare, această putere gigantescă a căreia stăpânire se întinde pe o sută patruzeci milioane suflete, vedeți bogățiile ei care fac mirarea a toată lumea... Strige economiștii cât pot că prosperitatea aceasta e așezată pe bazuri peritoare, dovedească ei cât ar vrea că bogăția aceea e efemeră, fiind neproportionat, nedrept împărțită; că în aceasta de Dumnezeu iubită societate se află o racilă urită: racila înfricoșătorului pauperism... În deșert economiștii... arată în Marea Britanie, Irlandia cu vreo șapte milioane de săraci în stare de cerșetori” căci li se „opune tabloul unei flote de 600 corăbii de resbel... În deșert ei arată în Englitera chiar, la o populație de șaisprezece milioane vro trei care nu pot trăi de azi până mâine fără ajutorul carității publice. Fie, le răspunde adversarul lor, vedeți milioane de venit a atîtor lorzi, vedeți comerțul englez; e destul ca unul numai din miile de produse ale industriei engleze să-și deschiză un debușeu nou în Asia sau în Africa, <că> doar s-or mai fi găsinde ceva populații necunoscute pe care le va cotoropi prin puterea sa”; și în pofida acestor racile evidente, viitorul Marii Britanii părea asigurat prin atîta „prosperitate și mărimă”¹³⁴, bazată însă pe suferințele maselor populare și exploatarea necruțătoare a băștinașilor din coloniile de peste mări.

În sfîrșit Al. Odobescu prezintă o imagine mai echilibrată a societății engleze unde luminile precumpănesc oarecum asupra umbrelor: „Impresia ce mi-a lăsat acea nație e măreață. Deși nu simpatizez mult cu dînsa (tocmai fiindcă ea are calități ce insuflă admirația, dar nu și simpatia), dar însă nu mă pociu opri de a vedea într-însa o mare putere morală; pe de altă parte, vede cineva într-însa un caracter prea mult datat la interes, un individualism ce respinge ideea de frăție, o mîndrie rece nu numai către cei din afară dar și chiar în sînul său. Într-un cuvînt, nația engleză mi s-a părut plină de noblețe și de mărimă, dar lipsită de orice sentiment ce aduce unire (în sensul de afecțiune), de orice lipiciu (= atracție, cum zice românul”¹³⁵.

Așadar, aceasta a fost în linii mari imaginea Angliei victoriene, după prima revoluție industrială, făurită în țara noastră de către călătorii români pînă la 1860. Ei au relevat, cu destulă obiectivitate, regimul ei democratic de guvernare burghezo-liberal, temperat însă de o aristocrație orgolioasă și o monarhie care și-a păstrat încă destule privilegii, mîndria față de trecut ilustrat printr-atîtea monumente majestuoase, o cultură veche și înfloritoare, realizări tehnice și economice incontestabile datorită dezvoltării comercial-industriale fără precedent, îmbunătățiri edilitare și facilități de transport printr-o rețea densă de căi ferate și o flotă imensă, fără a se omite, însă, faptul că întreaga această prosperitate se baza pe munca plină de abnegație a proletariatului urban și exploatarea coloniilor de peste mări și că în societatea engleză pauperismul mai constituia încă o plagă suficient de regretabilă.

⁵⁸ N. Iorga, *A History of Anglo-Roumanian relations*, p. 71—73. Pentru legăturile pe linia de învățămînt întreținute și mai tîrziu de Petrache Poenaru cu lumea engleză vezi E. D. Tappe, *A Bible Society Agent in the Roumanian Principalities* în „The Slavonic and East European Review”, vol. XLII (1964), nr. 99, p. 392—393, 395—398 și 401—402, appendix II.

⁵⁹ Biblioteca Academiei R. S. R., ms. 3610, f. 33; Gh. Potra, *Călătoria unui boier moldovean...*, p. 134.

⁶⁰ „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, XVIII (1855), nr. 37 (10 septembrie), p. 208.

⁶¹ P. Cernovodeanu, *Privilegiul comercial acordat negustorilor englezi... la 1588*, p. 1045—1048.

⁶² Gh. Cuciuran, *Descrierea celor mai însemnate spităliuri din Germania, Englițera și Franția...*, Iași, 1842, p. 41—58.

⁶³ N. A. Bogdan, *Societatea medico-naturalistă și Muzeul istorico-natural din Iași 1830—1919*, Iași, 1919, p. 44. Pentru alte relații ale lui Cuciureanu cu medicii englezi vezi și Paul Cernovodeanu, *Legăturile doctorului Gheorghe Cuciureanu cu lumea medicală engleză (1841—1847)* în vol. *Din tradițiile medicinii și ale educației sanitare. Studii și note*, sub îngrijirea dr. Gh. Brătescu, București, 1978, p. 257—264.

⁶⁴ Biblioteca Academiei R.S.R., ms. 3781, f. 96 v°—99, G. Potra, *Statele Europei...*, p. 23.

⁶⁵ Bibl. Acad. R.S.R., ms. 3610, f. 30 v°; G. Potra, *Călătoria unui boier moldovean...*, p. 133.

⁶⁶ N. Iorga, *op. cit.*, p. 73.

⁶⁷ C. Bodea, *Lupta românilor...*, p. 227, nr. 8.

⁶⁸ Sir Marc Isambard Brunel (1769—1849), inginer englez de origine franceză, constructor al canalului subteran de sub Tamisa, între 1824—1842, reunind cele două țărmuri ale fluviului în dreptul punctelor Rotherhithe de pe Brunel Road și Wapping Dock Street, la vest de St. Katherine și London Western Docks. Despre această interesantă realizare tehnică a fost publicat un articol *Tunelul de Tamiza* în „Icoana Lumei”, I (1841), nr. 7 (16 februarie), p. 51—52, însoțit de o gravură a construcției, precum și mențiuni în alte două materiale informative *London (Londre, Londinum)*, în „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, VI (1841), nr. 31 (3 august), p. 242 și *Vederea de London (Din descrierea unui călător)*, în „Icoana Lumei”, II (1846), nr. 48 (17 septembrie), p. 381.

⁶⁹ I. Codru Drăgușanu, *op. cit.*, p. 121—122 și 125; E. D. Tappe, *op. cit.*, p. 227 și 229. Despre capitala britanică articolul *London...* din „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, p. 242, mai sintetiza și următoarele date generale: orașul posedă 14 000 străzi iluminate cu 70 000 lămpi „de cristal”, 34 piețe, 80 squares, 308 000 case (cu 2 pină la 6 etaje), 580 hanuri, 822 cafe-nele, 7 994 „circurii (localuri) publice etc.

⁷⁰ Palatul (Apsley House) din Hyde Park Corner a fost cumpărat de Wellington ca reședință a sa la Londra.

⁷¹ Bibl. Acad. R.S.R., ms. 3781, f. 83 v°—84, 100; G. Potra, *Statele Europei...*, p. 21 și 23—24.

⁷² E vorba de un canal subteran pentru pietoni (footway Tunnel), construit în apropiere de Greenwich Park între cheiul (pier) Greenwich și Island Garden de lângă Manchester Road.

⁷³ *Biografia domnului Alexandru Christofi...*, Craiova, 1896, p. 27 (*Voiagiul la Londra*). În articolul anonim *London* din „Albina Românească”, XXI (1849), nr. 94 (27 noiembrie), p. 397 se preciza după ziarul „Spectator” că populația Londrei se cifra atunci la 2 336 960 de locuitori.

⁷⁴ C. Ecdeia, *Cu Iancu Alecsandri în Anglia și Scoția...* p. 274, anexa I și p. 282, 285—287, anexa II.

⁷⁵ Bibl. Acad. R.S.R., ms. 3610, f. 27 v°, 21 și 33—33 v°; G. Potra, *Călătoria unui boier moldovean...*, p. 133 și 134.

⁷⁶ Al. Odobescu, *Călătorie din Paris la Londra...*, p. 167 și 177.

⁷⁷ Este vorba de giganticul nufăr tropical crescînd în regiunea fluviului Amazon din Brazilia, pîrînd denumirea de *Victoria Regia*.

⁷⁸ V. Alecsandri, *Misia mea la Londra*, p. 584—585; E. D. Tappe, *Alecsandri and the English*, p. 164. Istoricul englez amintit a tradus relatarea lui V. Alecsandri în articolul „My Mission to London” (*V. Alecsandri*), în „The Slavonic and East European Review” vol. XXVII (1949), nr. 69, p. 536—546 și a identificat unele donații de cărți făcute de poetul român încă din 1852 bibliotecii Muzeului Britanic în studiul *Vasile Alecsandri în British Museum în „Manuscriptum”*, București, IV (1973), nr. 2, p. 157—158.

⁷⁹ Operă a cunoscutului arhitect Sir Christopher Wren (1632—1723), care a reconstruit-o după marele incendiu ce a distrus Londra în 1666, cf. St. E. Rasmussen, *London, the unique City*, p. 96—98.

⁸⁰ I. Codru Drăgușanu, *Peregrinul transilvan*, p. 124; E. D. Tappe, „A Transylvanian Pilgrim”, p. 229.

- ⁸¹ Istoria cunoscutei cetăți din Londra tradusă de A. Vasiliu din „Edinbourg Magazine” a fost publicată sub formă de foileton sub titlul *Toverul din Londra și întâmplările în el urmate*, în „Albina românească”, XVIII (1846), nr. 21–24 (14, 17, 21, 24 martie), p. 81–84, 85–88, 89–92 și 95–96.
- ⁸² Vezi Adam Fox, *Westminster Abbey*, London, 1973 (în colecția Pitkin Pictorials-Cathedrals and Churches).
- ⁸³ Cf. Maurice Bond, *The Houses of Parliament. The Palace of Westminster*, London, 1973 (în colecția Pitkin Pictorials-Royal Palaces and Pageantry).
- ⁸⁴ Bibl. Acad. R.S.R., ms. 3781, f. 88 v°, 89, v^o–90, 92–92 v°; G. Potra, *Statele Europei* ..., p. 21–22.
- ⁸⁵ Vezi, mai ales, Olwen Hedley, *Prisoners in the Tower*, London, 1973 (în colecția Pitkin Pictorials-Royal History and famous people).
- ⁸⁶ C. Bodea, *Cu Iancu Alecsandri* ..., p. 273–276, anexa I; p. 280, anexa II.
- ⁸⁷ Bibl. Acad. R.S.R., ms. 3610, f. 27 v°–29; G. Potra, *Călătoria unui boier moldovean* ... p. 133.
- ⁸⁸ Al. Odobescu, *Călătorie... la Londra*, p. 168–170, 179–180.
- ⁸⁹ Vezi V. J. W. Hill, *Windsor Castle*, London, 1974 (în colecția Pitkin Pictorials-Royal Palaces and Pageantry).
- ⁹⁰ I. Codru Drăgușanu, *op. cit.*, p. 219–222; E. D. Tappe, „A Transylvanian Pilgrim”, p. 237 și *The Transylvanian Pilgrim again*, în „The Slavonic and East European Review”, vol. LII (1974), nr. 129, p. 602–604.
- ⁹¹ *Biografia domnului Alexandru Christofi*, p. 27.
- ⁹² Bibl. Acad. R.S.R., ms. 3610, f. 32 v°; G. Potra, *Călătoria* ..., p. 134.
- ⁹³ Vezi *Hampton Court Palace*, London, 1973 (în colecția Pitkin Pictorials – Royal Palaces and Pageantry).
- ⁹⁴ Al. Odobescu, *op. cit.*, p. 185 și 187.
- ⁹⁵ Vezi *York Minster*, London, 1973 (în colecția Pitkin Pictorials-Cathedrals and Churches).
- ⁹⁶ C. Bodea, *op. cit.*, p. 283–285, anexa II.
- ⁹⁷ Cf. *The British Museum. Guide and map with descriptions of selected objects*, London, 1972.
- ⁹⁸ Situată în Regent's Park, unde a fost înființată în 1828.
- ⁹⁹ I. Codru Drăgușanu, *op. cit.*, p. 124–125; E. D. Tappe, „A Transylvanian Pilgrim”, p. 228–229.
- ¹⁰⁰ Corect Marie Tussaud (1761–1850) de origine alsaciană, care a întemeiat o colecție de figuri celebre în carne, însoțită și de curiozități, pe Baker Street în Londra la 1835, cf. *Madame Tussaud's Exhibition's history*, London, 1974, p. 6–7 și 38.
- ¹⁰¹ Bibl. Acad. R.S.R., ms. 3781, f. 84–86; G. Potra, *Statele Europei* ..., p. 21.
- ¹⁰² Întemeiată în 1824. Vezi și Michael Levey, *A Room-to-Room Guide to the National Gallery* (ed. a 4-a), London, 1972.
- ¹⁰³ C. Bodea, *op. cit.*, p. 276 și 277–278, anexa I.
- ¹⁰⁴ Al. Odobescu, *op. cit.*, p. 171–174.
- ¹⁰⁵ D. Z. Fumică, *Călătoria lui Zenovie Hagi Constantin Pop* ..., p. 24–25.
- ¹⁰⁶ I. Codru Drăgușanu, *op. cit.*, p. 124–126; E. D. Tappe, *op. cit.*, p. 229 și 230.
- ¹⁰⁷ Bibl. Acad. R.S.R., ms. 3610, f. 31 v° și 33 v°–34; G. Potra, *Călătoria* ... p. 133–134.
- ¹⁰⁸ Al. Odobescu, *op. cit.*, p. 175–6 și 182.
- ¹⁰⁹ I. Codru Drăgușanu, *op. cit.*, p. 123; E. D. Tappe, *op. cit.*, p. 227–228.
- ¹¹⁰ Bibl. Acad. R.S.R., ms. 3781, f. 103; G. Potra, *Statele Europei* ... p. 24.
- ¹¹¹ C. Bodea, *op. cit.*, p. 282 și 283, anexa II.
- ¹¹² „Mahalaoa cea mai urtă și mai nelocuită din București” (nota autorului).
- ¹¹³ „Mahalaoa arsă întreagă la 1847” (idem).
- ¹¹⁴ I. E. Voinescu, *O Duminică în Paris*, în „România literară”, Iași, 1855, nr. 19 (21 mai), p. 229–230, unde autorul comentează, mai departe, strălucirea duminicilor pariziene în contrast cu plictisul celor engleze.
- ¹¹⁵ A. Odobescu, *op. cit.*, p. 186.
- ¹¹⁶ V. Alecsandri, *Misia mea la Londra*, p. 584–585.
- ¹¹⁷ I. Codru Drăgușanu, *op. cit.*, p. 220; E. D. Tappe, *op. cit.*, p. 237 și *The Transylvanian Pilgrim again*, p. 603.
- ¹¹⁸ C. Bodea, *op. cit.*, p. 282, anexa II.
- ¹¹⁹ Bibl. Acad. R.S.R., ms. 3610, f. 29; G. Potra, *Călătoria* ..., p. 133.
- ¹²⁰ Bibl. Acad. R.S.R., ms. 3781, f. 86, 103; G. Potra, *Statele Europei* ..., p. 21 și 24.
- ¹²¹ C. Bodea, *ibidem*.
- ¹²² I. Codru Drăgușanu, *op.*, p. 218–219; E. D. Tappe, „A Transylvanian Pilgrim...” p. 234–235.
- ¹²³ C. Bodea, *op. cit.*, p. 278, anexa I.

¹²⁴ Al. Odobescu, *op. cit.*, p. 167.

¹²⁵ I. Codru Drăgușanu, *op. cit.*, p. 126; E. D. Tappe, *op. cit.*, p. 230.

¹²⁶ Bibl. Acad. R.S.R., ms. 3610, f. 31 v°; G. Potra, *Călătoria...*, p. 134.

¹²⁷ Bibl. Acad. R.S.R., ms. 3781, f. 102 v° și 103; G. Potra, *Statele Europei...*, p. 24.

¹²⁸ C. Bodea, *op. cit.*, p. 287—288, anexa II

¹²⁹ I. Codru Drăgușanu, *op. cit.*, p. 127; E. D. Tappe, *op. cit.*, p. 230—231.

¹³⁰ Al. Odobescu, *op. cit.*, p. 164—165.

¹³¹ Deși n-a călătorit în Anglia, publicistul și istoricul moldovean Teodor Codrescu (1819—1894) a alcătuit articolul *Ochire asupra Britaniei*, în „Icoana Lumei”, II (1846), nr. 25 (2 aprilie), p. 197—199, spre a familiariza pe cititorul român cu istoria poporului englez în scopul de a-i scoate în relief specificul caracterului.

¹³² I. Codru Drăgușanu, *op. cit.*, p. 119, 123, 126, 222; E. D. Tappe, *op. cit.*, p. 224, 228, 230, 238.

¹³³ C. Bodea, *op. cit.*, p. 279, anexa I și p. 288, anexa II.

¹³⁴ I. E. Voinescu, *op. cit.*, p. 231.

¹³⁵ Al. Odobescu, *op. cit.*, p. 191.

L'IMAGE DE L'ANGLETERRE CHEZ LES VOYAGEURS ROUMAINS JUSQU'EN 1860.II.

Résumé

Une autre catégorie, plus restreinte fut celle de hommes de science médecins, juristes ou professeurs (Petrache Poenaru, Gh. Cuciureanu, Ion Ionescu de la Brad, August Treboniu Laurian, Constantin Huimuzaki) lesquels nous ont laissé des impressions partielles se rattachant surtout à leurs préoccupations d'ordre professionnel. Finalement, la dernière catégorie, savoir celle des voyageurs proprement dits qui se déplaçaient uniquement pour leur plaisir et leur instruction (Ion Codru Drăgușanu, le boyard moldave Iorgu, Iancu Alecsandri, le boyard anonyme moldave de 1851, Alexandru Odobescu et Vasile Alecsandri, ce dernier ayant eu également certaines missions politiques) est celle qui a laissé les plus riches et variées impressions sur l'Angleterre, décrivant les villes et les monuments visités, prenant contact avec différents aspects de la vie dans la société britannique et émettant certaines observations à caractère général sur le gouvernement et sur les caractéristiques du peuple anglais.

Un trait spécifique des relations de voyage appartenant à toutes les catégories mentionnées ci-dessus est constitué par la description de Londres et de ses alentours avec priorité; il existe aussi des descriptions sommaires mais significatives d'autres villes comme Liverpool, Birmingham, Manchester, Sheffield, Oxford et autres; un seul Roumain a visité également l'Ecosse, à savoir Iancu Alecsandri en 1850, mais aucun l'Irlande.

Ainsi, cette littérature de voyage, relativement variée par son contenu — et complétée souvent d'autres références parues dans la presse de la période du Règlement Organique — a contribué sensiblement à l'extension de l'image forgée sur l'Angleterre chez nous pendant la première moitié du siècle passé, facilitant jusqu'à un certain point, une certaine compréhension de la mentalité du peuple britannique, de son mode de vie et de gouvernement, ainsi que de son prodigieux développement sur le plan économique.

ÎN ÎNTÎMPINAREA CELUI DE AL XVI-LEA CONGRES INTERNĂȚIONAL DE ȘTIINȚE ISTORICE

PROLEGOMENE LA O ISTORIE UTILITARĂ

EUGEN MEWES

Decesul filosofei istoriei, declarat ex catedra, la începutul deceniului trecut, de Paul Veyne¹, nu ține seama de tendința obiectivă de amplificare a gândirii umane pe măsura lărgirii cunoștințelor despre materie și societate. Înmulțirea punctelor de contact cu necunoscutul, departe de a dezarma omul, îl stimulează în direcția investigației, cu scopul de a *înțelege* fenomenele în mijlocul cărora își desfășoară existența sau, cu alte cuvinte, de a înțelege ordinea universală. Fără să vrea, relația univers-mediul inconjurător-societate i se dezvăluie sub mereu noi ipostaze, determinându-l să se alinieze la această ordine și să caute fără întrerupere explicații deterministe, dialectice, tuturor fenomenelor care îl inconjoară. Poate aici se află cauza lărgirii arealului de utilizare a relațiilor matematice în cele mai neașteptate domenii, inclusiv în cercetarea istorică.

Filosofia istoriei a cunoscut o înflorire deosebită în prima jumătate a secolului XX, mai ales în deceniile trei și patru. Ar fi dificil de contestat legătura care se poate stabili între avântul cercetărilor științifice și al tehnologiei, deci al cunoașterii multilaterale și aprofundate a materiei, și progresul cercetărilor în domeniul științelor social-politice, mai precis al materializării acestora. Pe bună dreptate afirma Henri Sée că „filosofia istoriei este un rezultat logic al concretizării cercetării istorice”². Or, tocmai această tendință spre concret a îndreptățit pe mulți istorici să afirme că *istoria este știință*. Prin urmare, dacă admitem existența unei filosofii generale a științei, trebuie să acceptăm implicit un loc pentru filosofia istoriei.

Desigur, afirmarea hotărâtă, rezerva sau chiar negarea față de posibilitatea cercetării istorice de a fi știință urmează legile firești ale evoluției cunoașterii, cu lupta permanentă a contrariilor. În această privință, nici printre istoricii marxști nu există o unanimitate. De exemplu, în România — ca să vorbim numai de istoricii universitari — Gh. Ionescu³ și N. Edroiu⁴ subscriu fără rezerve tezei istoriei ca știință, în timp ce V. Cristian vorbește despre istorie numai ca disciplină⁵. Nicolae Iorga, pe care l-au preocupat în mai mică măsură problemele de filosofie, declara totuși cu convingere că „o condiție a științei e să se înnoiască... și numai acei care ajută știința să înainteze, numai ei știu cu câtă durere se face aceasta”⁶. După cum se vede, spre deosebire de alte forme de cunoaștere umană, mai exacte, istoria este confruntată încă cu probleme dificile, își caută încă făgașul pentru a trece din domeniul *conștiinței* în cel al *existenței*, așa cum s-a întâmplat și cu alte științe (psihologia, sociologia).

Pentru a depăși acest stadiu de dezvoltare, este necesar ca cercetarea istorică să-și precizeze bine scopul și obiectul. Leopold von Ranke limita scopul istoricului la a arăta cum s-au petrecut lucrurile, formulă la care a subscris și Iorga când, de la www.dacoromanica.ro, expunerea sistematică

... a faptelor... prin care s-a manifestat activitatea omenirii" ...⁷ și care „nu urmărește scopuri practice”⁸. Asemenea formulări cu caracter larg, privind importanța și scopul istoriei *în general*, au existat și continuă să existe, pentru că cercetătorii trecutului cu greu pot scăpa de sub apăsarea imensului material pe care îl reprezintă acest trecut al speciei umane înseși. Nu ne miră deci faptul că Marrou consideră că istoria trebuie „să cuprindă ansamblul tuturor activităților umane și să reconstruiască tabloul global” al relațiilor din diferite epoci ale trecutului⁹, istoria fiind astfel un mod de „căutare a timpului pierdut”¹⁰ prin care „omul reușește să ia cunoștință de propria sa evoluție”¹¹, încercând totodată să „recupereze valorile absolute ale civilizațiilor de odinioară”¹².

Munca istoricului fiind legată de *timp*, ponderea absolută o deține *cercetarea trecutului*, întrucât din prezent nu avem decât „clipa”, cum spunea Eminescu, existența omului fiind de fapt o trecere continuă a viitorului în trecut. Pornind de la această perspectivă a trecutului, în limbajul de specialitate a început să aibă circulație tot mai mare termenul de „*retrospectivă*”. Merită de subliniat că V. Pârvan a intuit această tendință când afirma că „istoricul» (în sensul de istorie — n.n.) e sau o perspectivă pe linia «trecutului», sau o perspectivă pe linia «viitorului»”¹³. El deci a mers mult mai departe decât unii contemporani ai săi, sesizând alternativa viitorologică a cercetării istorice.

Ca orice noțiune de circulație mai nouă, și noțiunea de „retrospectivă” a căpătat diferite înțelesuri, permițând astfel unele speculații filosofice. În recenta sa carte „Clio în fața judecății filosofiei burgheze”, istoricul bulgar Nikolai Iribagiakov reliefează existența unei triple posibilități de cunoaștere istorică: retrospectivă, contemporană sau prezenteistă și prospectivă sau prognostică¹⁴. După această precizare, autorul consideră necesar să formuleze unele critici la adresa unor interpretări teoretice. „La baza tuturor teoriilor idealiste și agnostice ale cunoașterii istorice — spune el — rezidă concepția potrivit căreia obiectul cunoașterii istorice sînt și pot fi numai evenimentele din trecut, *res gestae*, care au avut loc și nu mai există în realitate, iar cunoașterea istorică este o cunoaștere *retrospectivă*. Concepția privind retrospectivitatea cunoașterii istorice în sine nu este identică cu agnosticismul și idealismul. Ea poate fi și materialistă. Totuși, fapt este că ea servește ca punct de plecare tuturor speculațiilor agnostice și idealiste, oricărei critici agnostice și idealiste a teoriei materialiste a cunoașterii istorice ca reflectare... Noi nu negăm și n-avem intenția să negăm faptul indiscutabil că, în partea sa predominantă, știința istorică este și nu poate să nu fie o cunoaștere retrospectivă. Ea nu este însă și nu poate să fie numai o cunoaștere retrospectivă... În ceea ce privește istoria contemporană, afirmația că cunoașterea istorică este exclusiv retrospectivă, că obiectul cunoașterii istorice ar fi exclusiv *res gestae*, evenimente de mult petrecute, care nu mai există astăzi și nu pot fi observate și studiate nemijlocit, este lipsită de orice temei. Istorie contemporană poate fi realitatea obiectivă existentă astăzi...”

Ne vom opri puțin asupra acestor reflexii. Vom observa mai întâi că autorul apreciază cunoașterea istorică drept o cunoaștere retrospectivă. După aceea declară că cine se oprește aici este agnostic și idealist, pentru ca apoi să argumenteze prin afirmarea unei triple posibilități de cunoaștere istorică: a trecutului, a prezentului și a viitorului. Întreg eșafodajul construcției sale se sprijină pe noțiunea de „prezent” care însă, din punctul de vedere al fizicii, este doar un moment de schimbare calitativă. Autorul

înțelege primejdia și încearcă să o ocolească, substituind prezentul prin noțiunea de „contemporan” ceea ce, trebuie să recunoaștem, este cu totul altceva. În această situație, se pune întrebarea : cînd începe timpul contemporan și care este durata lui? „Contemporan” înseamnă concomitent, simultan cu existența noastră individuală? Atunci nu trebuie uitat că pe fața pămîntului trăiesc concomitent, simultan indivizi de la nou născuți pînă la peste o sută de ani. După cum tot concomitent și simultan dispar alți indivizi între aceleași limite de vîrstă. Pentru toți timpul cuge continuu, transformînd inexorabil fiecare moment al prezentului în trecut. Istoria contemporană este în realitate o istorie a trecutului, mai recentă, dar tot a trecutului. Iar recunoașterea acestei situații obiective nu ne face să devenim mai puțin materialişti, mai puțin marxişti și cu atît mai puțin ne face să devenim „agnostici” sau „idealişti”, ca să folosim termenii desueți și incongruenți ai istoricului citat. Cunoașterea istoricului este deci esențialmente *retrospectivă*. Construind *spre trecut*, este *regresivă*¹⁵. Dacă țintește *viitorul*, este *progresivă* și aparține științei noi care se cheamă *viitorologie*, știință care s-a despărțit din trunchiul cel mare al cunoașterii istorice.

Paralel cu problema obiectului cunoașterii, filosofia istoriei a fost și este încă preocupată de unele aspecte ale cunoașterii științifice. Dezvoltarea istoriei ca știință s-a făcut în două direcții paralele : pe de o parte, a crescut impresionant volumul cercetărilor, pe de altă parte a apărut o categorie specială de cercetători, a criticilor istoriei. Entuziasmul cercetătorilor a fost ponderat de scepticismul critic și, din această confruntare, istoria, ca știință, nu a avut decît de cîștigat. Nu vedem nici un rău în faptul că în decurs de două secole au apărut tot felul de opinii în legătură cu posibilitățile și limitele istoricului față de realitățile trecute sau contemporane lui. Dacă lăsăm la o parte aberațiile teologice, trebuie să recunoaștem că incertitudinile istoricilor și în special ale criticilor și filosofilor istoriei nu își aveau izvorul atît în niște concepții idealiste sau agnostice, cît în inconsistența faptelor, adică în calitatea precară a materiei prime. Poate fi sau nu poate fi cunoscută realitatea istorică obiectivă ? Întrebare fundamentală la care orice istoric competent va exprima unele rezerve, dacă vrea să fie sincer cu el însuși în primul rînd. Nu intră aici în discuție categoria filosofică de „realitate obiectivă”, ci faptele cu care intră în contact cercetătorii istoriei și pe care ochiul și conștiința sa critică le supune unei judecăți de valoare în vederea unei reconstituiri materiale cît mai credibile și deci cît mai conforme cu idealul de „realitate obiectivă”. În fond, orice cercetător, din orice domeniu al științei, dorește să fie crezut și, prin aceasta, recunoscut. Realizarea acestui scop depinde de calitatea înlănțuirii logice a faptelor și evenimentelor prezentate, de valoarea rațională a acestora. Realitatea obiectivă are, fără îndoială, o valoare *absolută* în afara existenței umane, dar se circumscrie în limite *relative*, variabile, atunci cînd este filtrată de rațiune, avînd permanenta tendință de perfecționare, de a se dezvălui tot mai mult în fața ofensivei neîntrerupte a cunoașterii umane. Actul reconstituirii, la care se pretează istoricul, urmărește un scop științific, adică de a prezenta realitatea trecută „așa cum a fost ea”¹⁶, adică obiectivă, din punctul de vedere al cercetătorului, sau credibilă, din punctul de vedere al beneficiarului cercetării. *Faptul istoric are deci o realitate a sa, obiectivă, iar prezentarea sa de către cercetător reprezintă o nouă existență, tot obiectivă, reconstituită într-o formă simplificată*. Lucrurile se petrec exact ca și cu literatura beletristică. Orice aspect al vieții sociale reale este mai bogat decît cea mai bogată imaginație literară.

Această *redimensionare a faptelor*, trecute prin filtrul rațiunii, a făcut pe unii cercetători să se îndoiască de propria posibilitate de a se pronunța corect asupra evenimentelor studiate. Izvorul acestui scepticism nu trebuie căutat într-o atitudine înapoiată din punct de vedere filosofic, ci în *conștiința relativității valorilor*, care sînt marcate într-o mare măsură de ideile dominante ale epocii în care trăiește cercetătorul. La aceasta mai trebuie adăugată și conștiința distanței în timp și spațiu care separă pe cercetător de faptele studiate. Prin urmare, probitatea profesională a istoricului nu trebuie interpretată ca o capitulare a acestuia în fața cerințelor realității obiective, ci ca un act de respect pentru societatea căreia îi dedică fructul eforturilor sale. Îndoiala sub care istoricul pune raportul dintre *res gestae* (istoria, așa cum a fost) și *historia rerum gestarum* (istoria, așa cum este scrisă) este atitudinea cea mai firească pe care o poate adopta un om de știință.

Dominat de ideile epocii sale și de momentul propriei existențe, istoricul este tentat să subscrie afirmației lui Benedetto Croce că „orice istorie este istorie contemporană”, cu alte cuvinte că cercetarea istorică ar fi un produs de conjunctură¹⁷ sau, așa cum spune Jean Bruhat „istoria care se scrie se hrănește din istoria care se face”¹⁸. Însuși Pârvan se declara împăcat cu ideea că istoricul este „plin de toate prejudecățile contemporanilor interesați în cauză”¹⁹. Promotor al lui Croce în mediul anglo-saxon, Collingwood a amplificat ideea acestuia declarînd că „orice prezent are un trecut și orice reconstrucție a trecutului în imaginație tinde să reconstruiască trecutul prezentului, perceput aici și acum”²⁰. Pe aceeași linie, John Dewey a calificat orice construcție istorică drept „necesar selectivă”, deci orice cercetare istorică este scrisă în mod necesar din punct de vedere al prezentului și a ceea ce contemporanii consideră a fi important²¹. Chester Mc. Arthur Destler a numit această atitudine „*prezenteism subiectivist-relativist*”²², căruia Adam Schaff îi reproșează că încearcă să anuleze caracterul obiectiv al științei istorice, anulînd-o deci ca știință. O variantă a relativismului, așa-numitul „*relativism obiectiv*” a avut ca promotor pe John N. Randall jr. care afirma categoric că orice trecut este trecutul nostru și că „trecutul nostru nu e în trecut, ci în prezent, în prezentul nostru”²³. Oare nu seamănă această afirmație în mod izbitor cu replica uneia din eroinele lui Mircea Eliade care, adresîndu-se interlocutorului său, îi spune: „Dar n-am vorbit eu despre trecut altfel decît ca un mijloc și cel mai la îndemînă, de a trăi exclusiv în prezent?”²⁴ Unul dintre istoricii școlii din Columbia, Charles Beard, care asocia relativismul cu interpretarea economică, nega posibilitatea unei istorii obiective. El spunea că „nu este posibil să descrii trecutul așa cum este în realitate, mai mult sau mai puțin în același mod în care un inginer descrie o mașină”²⁵. Atitudinea lui Beard era ca o reacție față de concepțiile lui Ranke din a doua jumătate a secolului XIX, concepții care afirmau obiectivitatea istorică, dar care în practica istoricului german se dovediseră de un subiectivism condamnable. Așa-dar, după Beard, sarcina istoricului ar fi aceea de a alege dintre faptele trecutului ceea ce îl interesează și de a le pune în ordine, pornind de la credința că se poate învăța ceva adevărat despre mișcarea istorică. La rîndul său, Carl Becker rezuma în mod plastic această concepție în cuvintele: „Trecutul e ca un ecran pe care fiecare generație proiectează propria sa viziune despre viitor”²⁶. Nici optica *prezenteistă* nu s-a arătat prea îngăduitoare cu posibilitatea cunoașterii obiective, promotorii acestui curent considerînd mo-

mentul subiectiv al cunoașterii ca o funcție a unor condiții sociale schimbătoare.

Spiritul practic american nu a întârziat să se facă simțit și în domeniul istoriei. Încă în 1912, James Robinson a lansat teza istoriografiei *funcționale*. Prezentul — scria el — a fost pînă acum o victimă voluntară a trecutului; a sosit timpul ca trecutul să fie restituit și exploatat în favoarea zilelor de azi²⁷. Ideile sale și-au găsit un bun reprezentant în persoana profesorului Harry Barnes din Oklahoma²⁸ în perioada interbelică. După cel de-al doilea război mondial, dat fiind agitațiile sociale din multe țări pentru reforme interne precum și sub influența crizei internaționale prelungite, și alți istorici din S.U.A. și-au manifestat opțiunea pentru o cercetare istorică funcțională, cu scopul de a contribui la soluționarea problemelor actuale ale societății.

Necesitatea ca *cercetarea istorică să aibă rezonanțe în viața socială*, cu alte cuvinte necesitatea *creșterii responsabilității sociale a istoricului* a dus chiar pe reprezentanții acestei științe la concluzia că trebuie făcut un mai mare efort chiar din partea cercetătorilor înșiși. „Se afirmă — spunea Henri Berr — că istoria nu are legătură cu viața, pentru că este prea științifică; eu sînt convins că din contră, tocmai pentru că nu e suficient” (de științifică n.n.)²⁹. Sarcina istoricilor, după același autor, este de a face pe contemporani să înțeleagă mai bine dramele în care ei sînt în același timp actori și spectatori. „În felul acesta ei vor aduce cele mai bogate elemente de soluționare a problemelor care tulbură oamenii timpului lor”³⁰.

Valoarea existențială pentru posteritatea contemporană a problemelor pe care istoricii încearcă să le soluționeze nu poate fi tăgăduită. Pe undeva, această apreciere a lui Marrou³¹ amintește de *pragmatismul* lui W. James, rezumat în celebra aserțiune: adevărat este ceea ce este *util*.

După cum se poate observa, accentul în cercetarea istorică a început să se deplaseze încă din secolul trecut de la *perioade la probleme*, ceea ce a dat posibilitatea istoricilor să aprecieze eficacitatea muncii lor. Nu discutăm acum drumurile sinuoase ale conștientizării problemelor. Importantă este descifrarea tendințelor principale. Or tocmai aici filosofia istorică a suferit două influențe majore, convergente și simultane: *influența revoluției industriale și influența materialismului istoric*. Practicizarea cercetării istorice a început să se facă simțită tocmai prin orientarea sa din ce în ce mai mult spre baza economică a societății. Înmulțirea cercetărilor dedicate economiei în general și evoluției tehnicii în special este cea mai bună dovadă a materializării filosofice a istoriei. Nu întîmplător se pot cita afirmații ca acestea: „Transformarea tehnicilor este aceea care antrenează după sine pe cea a structurilor economice și sociale”³² (Philippe Wolf) sau: „Cum să faci istoria muncii (adică istorie economică) (numai cu hîrtii sau pergamente, fără să ții seama de tehnică?”³³ (Lucien Febvre). Este exact ceea ce fondatorii socialismului științific au afirmat încă din anul 1845, cînd au scris în „Ideologia germană”: „«Istoria omenirii» trebuie să fie totdeauna studiată și tratată în legătură cu istoria industriei și a schimbului”³⁴.

Această analiză a unor aspecte privind istoria ideilor despre istorie ne relevă *procesul obiectiv de maturizare a gîndirii istorice* aflată și ea, ca orice formă de ideologie, sub influența dezvoltării economice și culturale a omenirii,

Considerată ca cea mai veche știință socială, istoria a urmat același drum sinuos, caracterizat prin acumulări continue, ca și cel al societății

omenești. Indiferent de reflecțiile momentane, de multe ori conjuncturale, ea s-a autoperfecționat prin înmulțirea punctelor de referință și prin creșterea însăși a calității gândirii sociale. Având poate cea mai largă audiență în mase, după literatura beletristică, era normal ca punctele de vedere exprimate de istorici să aibă tendința continuă de adaptare la cerințele populare, indiferent de abaterile înregistrate. Dacă perfecționarea gândirii sociale a dus la înlăturarea concepțiilor creaționiste sau voluntariste și înlocuirea lor cu concepții materialiste, indiferent de opțiunea politică, înmulțirea informațiilor a contribuit în aceeași măsură la perfecționarea metodelor de lucru. Supusă permanent confruntărilor cu necesitățile societății în continuă dezvoltare, cercetarea istorică a devenit din ce în ce mai mult o condiție fără de care nu se mai poate concepe o conducere politică eficientă și eficace. *Știința istorică trebuie deci privită, ca și celelalte științe, drept un factor de producție.*

Una dintre caracteristicile istoriei din ultima sută de ani este alegerea din ce în ce mai conștientă a informațiilor, ca urmare a creșterii impresionante a masei documentelor. De reținut că în Europa organizarea marilor arhive naționale se situează în perioada 1830—1850. Progresul în ce privește multiplicarea surselor de informații a fost potențat de progresul înregistrat în folosirea acestora,

La întrebarea: cum trebuie scrisă istoria, ce atitudine trebuie să avem față de faptele menționate în surse, răspunsul nu a înregistrat, mari progrese de la formula lui Ranke „Wie es eigentlich gewesen”, cu toate încercările ulterioare. Nici formula lui R. G. Collingwood, de „re-enactment” (actualizare) nu a însemnat un pas înainte.

Un efect al creșterii abundenței documentației a fost *orientarea cercetărilor istorice spre problemele contemporane*. Această orientare problematică poate fi considerată drept începutul unui drum de la care nu mai există întoarcere. În ultimele decenii a reieșit de asemenea cu pregnanță și posibilitatea pe care o oferă cercetarea istorică de a *prelungi în trecut seriile de care dispun științele actuale*, cu condiția însă de a-și însuși problematica acestora, fapt care va permite sporirea eficacității științelor respective. În sfârșit, cercetarea istorică actuală se caracterizează și prin aceea că ea se face sub injoncțiunea prezentului, adică este nevoită să-și aleagă problematica din preocupările și necesitățile actuale ale diferitelor științe sociale. Relativizarea istoriei trebuie deci privită prin acest unghi al *raportării cu prezentul*.

Această tendință a determinat apariția primelor lucrări de *istorie economică* spre sfârșitul secolului XIX, cum au fost cele privind istoria prețurilor. O asemenea cercetare reprezenta începutul unei *istorii cantitative* care nu trebuie totuși confundată cu istoria economică în ansamblul ei. Ea reprezenta un moment calitativ superior în gândirea umană în general și în cea economică în special, al cărui început poate fi remarcat încă de la mijlocul secolului XIX. Una din cauzele acestei schimbări conceptuale trebuie căutată în gravele probleme apărute drept consecințe ale crizelor periodice ale economiei capitaliste, aflată în plin marș industrial. Aceeași cauză a dus ulterior, la începutul deceniului al patrulea din secolul XX, la o nouă schimbare de atitudine în lumea istoricilor, sub presiunea dimensiunilor enorme ale crizei economice dar, în acel așit timp, sub influența importanței excepționale a marilor descoperiri din domeniul fizicii atomice, cosmogoniei și ciberneticii. *Istoria este, prin urmare, o parte a*

producției intelectuale de ansamblu și poartă pecetea transformărilor suferite de aceasta.

Axată la început pe probleme de finetă aparținând unor sectoare minore, abordând apoi cu rigurozitate și siguranță o mare varietate de aspecte cantitative, de unde denumirea de „*istorie cantitativă*” (Jean Marczewski) sau de „*econometrie retrospectivă*” (Pierre Villar), istoria economică se află în pragul unui nou nivel, mult mai ambițios, care vizează investigarea viitorului și pe care Pierre Chaunu îl numește „*istorie serială*”. Această direcție de cercetare, fie retro, fie prospectivă, se bazează pe existența unei statistici globalizante naționale, care permite inserierea în trecut sau în viitor și care a oferit posibilități vaste unor cercetători de talia lui Simon Kuznets sau Wassily W. Leontief să opereze asupra economiei americane într-o manieră econometrică sofisticată, aproape pură dar în același timp naivă. Progresele imense înregistrate în domeniul ordinarilor electronice au permis cercetătorilor istoriei economice să facă un larg apel la capacitățile acestora de memorare și prelucrare. Inscrierea datelor ar fi deci baza istoriei viitoare (*istoria serială*), care vizează limitele sistemelor de civilizație.

Această foarte succintă trecere în revistă a evoluției genului istoric ne permite să abordăm cu mai mult spirit realist și echilibrat momentul crucial pe care îl trăiește acum gândirea istorică. „*Istorie, încotro?*” ar fi întrebarea pe care nu se poate să nu și-o pună orice cercetător conștient de misiunea sa. Faza moralizatoare și instructivă a istoriei aparține de acum trecutului. Față de necesitățile actuale, extrem de variate și care aparțin tuturor sectoarelor de activitate, a da un răspuns precis poate apărea ca o întreprindere hazardată și temerară, iar pentru unii chiar ridicolă sau rizibilă. Și totuși, răspunsul trebuie căutat, dar căutat în așa fel încât să nu ne îndepărtăm de limitele plauzibilului și de direcția generală a evoluției genului. Abordând problema în felul acesta, s-ar putea să ni se reamintească mai vechea dilemă, dacă istoria este sau nu știință, problemă de care de fapt sînt preocupați mai mult filosoffii istoriei decît practicienii ei, așa cum s-a întîmplat cu Nicolae Iorga. Sigur că între afirmațiile lui B. Croce că istoria nu este știință³⁵, ci doar un gen de producție artistică³⁶, și opinia lui Gustave Le Bon care consideră istoria o *sinteză* a diferitelor științe și nu o știință³⁷, e loc pentru multe variante, care însă nu țin seama de un lucru esențial: orice s-ar spune despre activitatea istoricilor, ei își continuă munca, aliniindu-și opera și concepțiile la necesitățile sociale, oricît de contradictorii ar fi acestea, responsabilitatea revenind însă integral cercetătorilor înșiși. Cu alte cuvinte, *între trecut și prezent se află permanent individul uman*, preocupat nu numai de propria sa istorie, dar mai ales de viitorul său. Dacă este adevărat că trecutul și prezentul se luminează reciproc, acest lucru se face prin intermediul cercetătorului din care izvorăște lumina. Istoricul este deci cel care și-a asumat sarcina de a lupta fără răgaz împotriva a ceea ce Xenopol exprima atît de plastic, „năruirea” fără încetare a prezentului în trecut³⁸, opunîndu-se astfel ca amnezia sau scleroza să cuprindă societatea omenească.

Dacă vrem să descifrăm în actualele preocupări ale istoricilor acele elemente noi care, corelate, ar putea constitui orientarea dominantă în viitor, sau în orice caz, o orientare independentă, trebuie să procedăm la o *analiză a datelor conceptuale cele mai generale care privesc metodologia istorică, în comparație cu cerințele noii orientări.*

După cum se știe, cercetarea istorică își propune să studieze faptele așa cum au fost, luminându-le pe fiecare în parte, fără a le disloca din poziția deținută în timp, valoarea lor de inventar crescând în măsura apariției unor noi detalii. Avem de a face cu o metodă *constatativă*, devenită de acum clasică prin uzanță. Spre deosebire de faptele care constituie obiect de studiu pentru științele pozitive, faptele istorice nu se pot reproduce, ele dispărând ireversibil, odată cu condițiile care le-au dat naștere. Din punctul de vedere al istoricului tradițional, tocmai această realitate dispărută constituie obiectul istoriei, iar rezultatul muncii cercetătorului se materializează într-o *reconstituire* scrisă, destul de aproximativă și, prin aceasta, destul de discutabilă.

Dacă restringem obiectivele istoriei la societate, în acest caz, „faptele” nu vor fi altceva decît evenimentele și formele de organizare socială. Vom avea astfel două tipuri de istorie: o istorie evenimentială, care se ocupă cu acțiunile și cu personalitățile, și o istorie socială, care are ca obiectiv formele de organizare³⁹. Dacă însă acceptăm un conținut mai larg, atunci „faptele” vor cuprinde toate formele și mișcările caracteristice realității obiective, istoria devenind astfel, ca să folosim cuvintele lui Xenopol, o *expresie a realității*⁴⁰, ceea ce ni se pare mult mai logic.

Pentru cercetarea istorică clasică, un principiu fundamental metodologic este prezentarea faptelor în ordine *cronologică*, istoria fiind o funcție a timpului, care dă perspectivă evoluției șirului, fără de care nu pot fi înțelese schimbările calitative. O consecință a cronologismului a fost împărțirea istoriei societății în *perioade* distincte, separate prin anumite evenimente-cheie, a căror importanță decisivă nu a rămas însă imuabilă, punctele de referință schimbându-se din cînd în cînd, în funcție de aprecierea politico-socială.

Problema numărul unu a oricărei cercetări istorice este posibilitatea de cunoaștere obiectivă a faptelor, care are două aspecte sincronice: pe de o parte capacitatea cercetătorului de a se obiectiva, distanțându-se de influențele alteratoare, iar pe de altă parte capacitatea sa de a reconstitui faptele din informațiile existente la un moment dat, redîndu-ne astfel imaginea plauzibilă a ceea ce a fost în realitate, cu alte cuvinte amprenta rămasă în memoria omenirii. Asupra acestui aspect epistemologic s-a scris o întreagă literatură aparținînd filosofiei istoriei, care însă nu intră în atenția noastră.

Un rezultat al eforturilor de a cunoaște în mod obiectiv faptele din trecut este *aprecierea* care materializează concluziile cercetătorului privind valorile recurente. Corectitudinea actului apreciativ depinde în mare măsură de cunoașterea de către istoric a valorilor dominante, active, din perioada actuală⁴¹.

În eforturile pentru o înțelegere corectă și acceptabilă, cercetătorul va întreprinde temerara acțiune de *explicare* a trecutului, actul istoric fiind deci, ca să-l cităm pe Kuhn, o „întreprindere explicativă”, care prezintă atît faptele cît și conexiunile dintre acestea⁴². Acest punct de vedere nu este însă unanim acceptat.

În schimb, teza *reconstituirii*, de către cercetători, a realității trecute⁴³, pe baza urmelor lăsate și descoperite, nu stîrnește opoziții, dat fiind absența altei alternative.

Dacă *direcția* cercetării istorice este *retrospectivă*, în același timp *sensul* ei este *regresiv*, deoarece însuși actul reconstituirii o obligă să pătrundă tot mai mult în trecut, îndepărtîndu-se astfel de prezent.

Dorința de a servi unor scopuri practice, actuale, a animat chiar și pe primii istorici cunoscuți. O întâlnim la Tucicide și Polibiu, la Cornelius Nepos, Plutarh și Tacit. Va fi reluată ulterior sub diferite variante și ea poate fi foarte bine exprimată de afirmația sintetică a lui Xenopol, că „numai trecutul poate să ne deslușească vremile defață”⁴⁴. Sub această formulă, istoria a servit fie ca norme pedagogice pentru pregătirea unor viitori conducători, îndeplinind astfel funcția de cunoaștere, fie ca material pentru sporirea conștiinței de sine a colectivităților umane, fie ca sursă de exemple comportamentale, fie chiar ca sursă de inspirație, căci se știe, de exemplu, că planurile de cucerire a Asiei de către Napoleon s-au axat pe studierea temeinică a campaniilor lui Alexandru cel Mare.

Din cele arătate, rezultă că cercetarea istorică poate fi abordată din mai multe puncte de vedere, avînd astfel unele trăsături comune, variabile însă în intensitate. *Istoria poate fi deci factologică, evenimențială, constatativă, cronologică, periodică, apreciativă, comprehensivă, explicativă, re-constitutivă, retrospectivă, regresivă și instructivă.*

Ținînd seama de gradul de infiltrație a cercetării istorice în viața socială, de cerințele obiective care obligă toate științele la o practicizare tot mai pronunțată, de înmulțirea masivă a informațiilor și de conștientizarea pronunțată a maselor, se pune întrebarea dacă cele douăsprezece caracteristici menționate trebuie să coexiste obligatoriu, sau dacă unele din ele pot fi abandonate în anumite împrejurări.

Orientarea tot mai pronunțată spre problemele din sfera economiei, constatată în ultimele decenii, este un semn care trebuie înțeles, el atenționîndu-ne asupra *schimbării de conținut survenită în cercetarea istorică, aceasta încercînd să-și sporească greutatea în ansamblul cerințelor sociale și astfel să devină mai utilă.* Pentru atingerea acestui scop, se impune însă o discuție amplă asupra căilor care trebuie de urmat.

Transformările calitative intervenite sînt o imagine a frământărilor de conștiință care au animat și animă toate categoriile unei societăți afectate de profunde transformări structurale. Antrenați în procesele politice majore ale mediului în care trăim, istoricii au reacționat firesc, încercînd să facă apel la trecut, pentru a se clarifica mai bine asupra evenimentelor contemporane. Dacă au reușit sau nu, este o problemă la care nu se poate da un singur răspuns. Mai important decît răspunsul ni se pare însă *dorința istoricilor de a se integra firesc în problematica actuală.* Pe de altă parte, nu se poate să nu observăm că în multe cazuri învățămintele istoriei nu ies din sfera de cunoștințe a istoricilor înșiși, factorii politici și economici de decizie rămînînd în afara acestor semnale. *Etapa prin care trece în prezent știința istoriei este deci aceea a căutării unei metode de contactare a factorilor răspunzători, la ale căror solicitări să poată răspunde cu toată competența și autoritatea științifică.*

Se pune însă întrebarea : *cum ar trebui să fie cercetarea istorică, pentru a putea fi întrebuințată în scopuri utilitare?* Maniera în care s-a încercat să se dea răspuns în decursul timpului nu a dus la nici un rezultat. Singurul sector de activitate umană, în care de multă vreme informația istorică este exploatată sistematic, este din păcate cel militar. Experiența economică, tehnică și științifică, în scopuri pașnice, este aproape complet nestudiată. Am arătat mai înainte cum au încercat unii istorici să-și demonstreze rostul social, apariția unor curente de opinii fiind simptomatice. Pragmatismul, pozitivismul, relativismul, prezentismul, funcționalismul, sociologismul reprezintă atitudini de conștiință istorică în căutarea utili-

tații. Nu este important că nu s-au generalizat și că nu s-au încadrat în imperativul social umanitar. Important este că ele dovedesc o dorință și o tendință, comune majorității istoricilor.

Pornind de la această afirmație, am dori să precizăm că *utilitarismul* nu anulează caracterul creator, sintetic, științific al muncii istoricului, ci o direcționează spre un scop altruist, acela de a servi interesele superioare ale societății, indiferent dacă sînt sau nu dominante la un moment dat. Prin aceasta, nu ne propunem să redefinim istoria, ci doar să-i reliefăm una din posibilitățile sale: *utilitatea*. Pentru a atinge un asemenea obiectiv este însă nevoie de o metodă. Metodologia istorică este, după cum se știe, *retrospectiv-regresivă* și *periodică*, ea urmărind, după cum spunea Marrou, reconstituirea și clarificarea unei geneze⁴⁵. Cum geneza pornește din depărtare spre noi, înseamnă că retrospectiva istorică parcurge o cale inversă, îndepărtîndu-se de noi. Pentru a se încadra pe linia utilitară, cercetarea istorică trebuie să parcurgă o cale dus-întors, adică să pornească de la noi și să se întoarcă la locul de plecare îmbogățită cu fructele experienței. Metodologia propusă de noi este deci *retrospectiv-degresivă* și *problematică*. Pe undeva, ea ar putea deci trezi rezonanțe funcționaliste, dacă ar face apel la *comparația* dintre trecut și prezent. Noi considerăm însă că trecutul trebuie *apropiat* de prezent, fără a forța cauzalitatea obiectivă, ci doar reliefind-o acolo unde este cazul. Nu trebuie făcută confuzia nici cu „istorismul anilor '20, propovăduit de Șt. Zeletin, care preconiza necesitatea descoperirii rădăcinilor sociale ale faptelor istorice, cu alte cuvinte, necesitatea unei istorii sociologizante⁴⁶.

Suportul oricărei teorii este practica, prin urmare și concepția noastră utilitaristă are nevoie de același fundament. Terenul experimental pe care îl oferă activitățile agrare este imens și el se pretează perfect aplicațiilor, indiferent dacă este vorba de sectorul producției sau de cel al suprastructurii. Să luăm un exemplu. O necesitate actuală a economiei românești este asigurarea materiilor prime interne pentru producția de țesături textile. Una dintre acestea îl constituie fibra de bumbac, care este importată. Cercetătorii agronomi lucrează intens la ameliorarea unor soiuri precoce și la elaborarea unei tehnologii moderne adecvate. În același timp nu putem uita că în România s-a cultivat bumbacul de multă vreme și că în deceniul al șaselea se ajunsese la aproape un sfert de milion de hectare. Aici ar trebui să intervină cercetătorul istoriei: mai întîi să sesizeze importanța actuală a problemei, apoi să treacă la investigațiile necesare, stabilind momentul introducerii bumbacului în România, suprafețele, motivația economică, datele meteorologice, soiurile sau varietățile, tehnologia de cultură, producția, eficiența culturii și orice alte elemente a căror valoare informațională ar putea fi luată în considerație de factorii de decizie. În domeniul creșterii animalelor, cercetarea zootehnică are sarcini de mare răspundere privind ameliorarea raselor. În această direcție, cercetarea retrospectivă utilitară s-ar putea dovedi salutară dacă ar pune la îndemîna amelioratorilor și a organelor agricole datele privind rasele de taurine în special. Utilizarea rațională a capacității de producție a solurilor este de importanță inestimabilă pentru economia agricolă. Tocmai de aceea cercetarea schimbărilor intervenite în utilizarea fondului funciar, pe baza documentelor de arhivă și mai ales a hărților, privind raportul între pădure, suprafața ocupată de pășuni și fînețe naturale și suprafața arabilă ar da administrației agricole argumente de mare valoare în fundamentarea planurilor de producție. După cum se știe, îmbunătățirile funciare cuprind vaste

lucrări de regularizare a apelor și de amenajări. Schimbările intervenite în decursul timpurilor în regimul proprietății funciare au provocat importante perturbații în sistemele locale. Valorificarea informațiilor de arhivă, combinată cu cea toponimică, ar aduce multă lumină în ceea ce privește proiectele actuale și de perspectivă privind organizarea acumulărilor hidrotehnice și combaterea eroziunii solului. Dacă trecem în domeniul instituțiilor, învățământul agricol își va releva imediat prioritățile. O cercetare utilă în această privință ar trebui să se refere la rețeaua școlară, amplasarea în teritoriu, dotarea materială, programa de învățământ, numărul elevilor, proveniența acestora, calitatea învățământului, organizarea practicii, numărul meseriilor, repartizarea absolvenților, raportul dintre necesarul de cadre și afluirea acestora, măsura în care absolvenții rămân să lucreze în agricultură ș.a. Să nu pierdem din vedere că din cei peste o sută de mii de absolvenți ai învățământului mediu agricol din România, în perioada 1945—1981, lucrau în anul 1981 ca încadrați pe funcții tehnice despecialitate în cooperativele agricole de producție numai 5% !

Exemple se pot da pentru fiecare domeniu al istoriei economice. După cum se vede, o asemenea cercetare istorică ar putea sta foarte bine la baza documentațiilor tehnico-economice care se întocmesc pentru fundamentarea lucrărilor de investiții. Ea ar constitui un fel de extindere în timp a unor observații pe care proiectantul investiției este obligat să le facă și să le introducă în documentație. *Așasta considerăm noi că ar fi calea firească de dezvoltare a cercetării istorice utilitare.* Ea s-ar despărți de istoria clasică, constituindu-se într-o știință aparte, așa cum s-a întâmplat cu viitorologia. Pentru că s-ar ocupa tot cu trecutul, ar putea fi foarte bine numită *retrologie*, ca o alternativă a viitorologiei.

Analizând structura noii discipline, vom constata că *studiul faptelor* trebuie să rămână, ca și până acum, fundamental, deoarece acestea reprezintă informațiile, adică materia primă. Faptele vor fi însă selectate nu după principiul legăturii cu trecutul, ci al *legăturii cu problema de actualitate studiată*. Nu ne vom mulțumi cu scoaterea lor la lumină, ci vom căuta să vedem dacă ele își găsesc locul în ansamblul pe care îl construim. Actul constatativ va fi astfel subordonat principiului *selecției de valoare*. Tot astfel va fi apreciat și caracterul mai mult sau mai puțin evenimentțial al faptelor, *semnificatia evenimentului trecut fiind subordonată obiectivului urmărit*.

Dacă nu poate fi concepută o cercetare istorică în afara cronologiei, istoria fiind deci o formă de cunoaștere a faptelor în succesiune, din punct de vedere utilitar *ordinea temporală are o valoare mult mai mică, de cele mai multe ori nesemnificativă, iar în unele cazuri poate chiar să și lipsească*. Dacă de exemplu este necesar să se studieze experiența cultivării porumbului, prea puțină importanță vor avea datele când au fost stabilite anumite concluzii tehnologice, ci doar concluziile respective, a căror ordine se poate întâmpla să nu fie deloc cronologică. Cronologia însă își va păstra importanța de exemplu în cazurile de stabilire a priorităților pe linie științifică. De asemenea, fără importanță va apare încadrarea faptelor în anumite perioade istorice care își au, desigur, semnificația lor în ansamblul istoriei unei țări, dar nu reprezintă o experiență. Locul rămas liber în urma îndepărtării *factorului timp* va fi însă preluat cu toată greutatea de *factorul problematic*, care deține ponderea cea mai însemnată. Cercetarea retrologică pornește deci de la o *problemă actuală*, la care încearcă să înscrie datele din trecut. *Ea este deci o formă de cunoaștere a valorilor, indiferent de succesiune.*

Nici chestiunea atît de controversată a obiectivării faptului istoric nu-și mai păstrează locul de frunte pe lista discuțiilor uneori dramatice între exponenții diferitelor școli. Dacă un fapt sau un eveniment în sine a fost așa cum ni-l menționează izvoarele sau așa cum reușește cercetătorul de azi să ni-l redea pe baza izvoarelor respective, acest lucru aparține discuțiilor filosofice. Din punct de vedere utilitar, *chiar și forma parțială sub care ne ajunge un fapt din trecut este suficient pentru înscrierea și valorificarea sa.*

Actul apreciativ la rîndul său are ca punct de sprijin *nivelul cunoașterii umane în prezent, luat totodată ca termen de referință.* Valorificarea experienței acumulate nu se poate face decît prin comparație cu ceea ce este, din care cauză schimbarea concluziilor poate să ducă chiar la eliminarea unor informații din trecut sau, în orice caz, la reevaluarea lor.

Aprecierea trebuie însă considerată ca un rezultat al înțelegerii faptelor sau fenomenelor. În cercetarea retrologică acest lucru are o importanță capitală. Fiind o *cercetare specializată*, ea necesită o pregătire de bază la un asemenea nivel, încît să permită *analiza competență a tuturor aspectelor implicate* de discutarea faptelor sau fenomenelor respective. Comentarea, de exemplu, a lucrărilor care s-au întreprins în trecut în domeniul îmbunătățirilor funciare necesită un minimum de cunoștințe în materie de irigații, drenaje, desecări sau combaterea eroziunii solului. Cu cît aceste cunoștințe vor fi mai bogate și mai noi, cu atît cercetătorul va avea mai multă autoritate și se va bucura de mai multă credibilitate, și invers. *Istoria utilitară trebuie să fie deci permanent reînnoită și reconsiderată pe baza ultimelor situații.* Prin aceasta ea rămîne mereu tînără, tendința ei fiind de a mări continuu capacitatea de înțelegere a prezentului prin trecut și a trecutului prin prezent.

Înțelegerea corectă a faptelor analizate, pe baza *competenței de specialitate* (nu neapărat „tehnice”, deoarece retrologia nu se ocupă numai cu aspectele tehnice) va constitui baza pe care se va construi întreaga operă explicativă întreprinsă de cercetător.

Parcursirea acestor etape preliminare, dar obligatorii, permite în sfîrșit trecerea la actul propriu-zis al *reconstituirii retrologice.* Dacă *direcția* urmată este aceeași ca și la cercetarea istorică, adică *retrospectivă*, *sensul* mișcării este însă nu regresiv, ci *degresiv*, adică merge din trecut spre prezent și chiar spre viitor. Prin aceasta ea se valorifică pe linie utilitară, fiind, ca să zicem așa, cercetare în serviciu comandat. Ea nu va fi pur și simplu instructivă, ci *productivă*, fiind inclusă în planurile de dezvoltare a forțelor de producție, ca parte a datelor preliminare, de fundamentare. Mai mult, decît atît, cercetarea retrologică își are valoarea nu numai în eficacitatea scontată, ci chiar și în eficiența ei. Vom reaminti pentru aceasta un exemplu cunoscut. Se știe că acum 30 de ani s-au cheltuit sume foarte mari pentru a promova în producție metoda semănatului în cuiburi dispuse în pătrat. Pe atunci nu știa nimeni la noi că metoda respectivă era de fapt veche, că agricultorii americani o încercaseră în secolul trecut, că primele mașini fuseseră fabricate în deceniul al nouălea și mai ales că în România, la 2 aprilie 1893 se încercase prima semănătoare mecanică pentru semănatul porumbului în pătrate. Același lucru s-a încercat și după primul război mondial, în ambele cazuri renunțîndu-se din aceleași motive pentru care a trebuit să se renunțe și în anii '50, cu deosebirea că de astă-dată pierderile economice au fost mult mai mari, nu numai la cîțiva cultivatori. Or, dacă avem în vedere

cuvintele, devenite de acum clasice, ale lui Ion Ionescu de la Brad, cînd spunea că agricultura este o întreprindere ce se face cu scop de a realiza beneficii, atunci este evident că pe această cale nu ne este permis să neglijăm nici un mijloc pentru a atinge scopul economic. Iar unul dintre mijloacele eficiente este cercetarea retrologică, adică *studierea experienței acumulate*.

Sintetizînd cele arătate mai înainte, rezultă că metodologia retrologică se caracterizează prin următoarele trăsături fundamentale :

1. motivarea cercetării ca urmare a manifestării unei necesități actuale (problematica actuală);
2. studiarea faptelor din trecut în legătură cu problema actuală propusă spre cercetare;
3. selectarea faptelor în funcție de valoarea pe care o prezintă față de problema studiată;
4. valorificarea datelor pornind de la nivelul actual de cunoștințe;
5. cunoașterea aprofundată a stadiului actual de dezvoltare a cercetărilor de specialitate din domeniul din care face parte problema studiată și actualizarea cunoștințelor respective;
6. parcurgerea regresivă a drumului informațional (dinspre trecut spre prezent);
7. valorificarea utilitară (eficace și eficientă) a informațiilor dobîndite.

În esență, în timp ce cercetarea istorică este retrospectivă, regresivă, cronologică și constatativă, cercetarea retrologică este retrospectivă, regresivă, problematică și utilitară.

Ca mod de studiere efectivă a experienței umane, cercetarea retrologică se înscrie cu perspective largi în cercetarea istorică de ansamblu și ca parte a unei politici concrete în domeniul social și economic. O optică nouă în aprecierea experienței trecutului va scuti condamnarea la uitare a experienței prezentului de către viitor. Retrologia este de pe acum noua istorie a viitorului.

Analiza cercetărilor care au loc acum pe plan mondial demonstrează o tot mai mare practicizare a acestora, ele apropiindu-se astfel de comandamentele sociale. Studiul experienței umane acumulate devine tot mai necesar, măcar și pentru motivul că marea majoritate a descoperirilor actuale rămîn neaplicate și este absolut necesar ca ele să fie menținute treze în memoria omenirii. O asemenea misiune revine cercetării retrologice și de aceea am afirmat că retrologia este istoria viitorului, adică prin maniera de abordare a evenimentelor, indiferent cărei perioade aparțin acestea.

Desigur, asupra conceptului se poate interveni cu numeroase retușuri. Avantajul acestei teorii constă tocmai în marea sa capacitate de absorbție. Condiția dezvoltării sale dinamice este confruntarea cu practica și cu cerințele societății în continuă evoluție. Indiferent însă de forma pe care o va lua, retrologia va rămîne viabilă, pentru că practica socială a impus-o ca *sistem de gîndire*.

N O T E

¹ P. Veyne, *Comment on écrit l'histoire*. Ed. du Seuil, Paris, 1971, p. 40.

² H. Sée, *Science et philosophie de l'histoire*. Lib. F. Alcan, Paris, 1933, p. 21.

³ Gh. Ionescu, *Introducere în istorie și științele auxiliare ale istoriei*. Tip. Univ. București, 1976, p. 13.

⁴ N. Edroiu, *Introducere în istorie și științele auxiliare ale istoriei*. Tip. Univ. Cluj-Napoca, 1977, p. 4.

- ⁵ V. Cristian, *Istoriografie generală*. Edit. Didactică și pedagogică, București, 1979, p. 8.
- ⁶ N. Iorga, Nevoia înnoirii cunoștințelor în învățământul secundar (1912), în *Generalități cu privire la studiile istorice*, București, 1944, p. 103.
- ⁷ N. Iorga, *Despre concepția actuală a istoriei și geneza ei*, în *Op. cit.*, p. 10.
- ⁸ *Ibidem*, p. 21.
- ⁹ H. I. Marrou, *Qu'est-ce que l'Histoire?*, în *L'Histoire et ses méthodes*. Paris, 1961, p. 31.
- ¹⁰ Idem, *Comment comprendre le métier d'historien*, *Ibidem*, p. 1468.
- ¹¹ *Ibidem*, p. 1476.
- ¹² *Ibidem*, p. 1488.
- ¹³ V. Pârvan, *Ideii și forme istorice*. Edit. Cartea românească, București, 1920, p. 68.
- ¹⁴ N. Iribagiakov: *Clio în fața judecății filosofiei burgheze*. Edit. politică, București, 1980, p. 241.
- ¹⁵ H. I. Marrou, *Op. cit.*, p. 1479.
- ¹⁶ N. Edroiu; *Op. cit.*, p. 4.
- ¹⁷ *Encyclopédie thématique Weber, Histoire universelle*, tome 9. Bilbao, 1973, p. 14.
- ¹⁸ *Ibidem*, p. 19.
- ¹⁹ V. Pârvan, *Op. cit.*, p. 63.
- ²⁰ R. G. Collingwood, *The Idea of History*, Oxford, 1946, citat după A. Schaff, *Storia e verità*. Ed. Riuniti, Roma, 1977, p. 247.
- ²¹ J. Dewey, *Logic: the theory of inquiry*. New York, 1949, p. 101.
- ²² A. Schaff; *Op. cit.*, p. 233.
- ²³ J. Randall jr., On understanding the history of philosophy, în *The Journal of philosophy*, 1939, 17, p. 462. Citat după A. Schaff.
- ²⁴ M. Eliade, *Incognito la Buchenwald*, în volumul *În curte la Dionis*. Edit. Cartea Românească, București, 1981, p. 473.
- ²⁵ Ch. Beard, *Written history as act of faith*, în *The American historical review*, 1934, 2.
- ²⁶ C. Becker, *Mr. Wells and the New History*, în *Everyman his Own historian. Essays on History and Politics*. N. Y., 1935, p. 170.
- ²⁷ J. Robinson, *The New History*. J.U.P., N. Y., 1912.
- ²⁸ H. Barnes, *The History of the Historiography*. Oklahoma, 1937.
- ²⁹ H. Berr, *Combats pour l'Histoire*. Lib. A. Colin, Paris, 1965, p. VI.
- ³⁰ *Ibidem*, p. 42.
- ³¹ H. I. Marrou, *Op. cit.*, p. 1507.
- ³² Ph. Wolf, *Étude des économies et des sociétés avant l'ère statistique*, în *Encyclopédie thématique Weber*, p. 868.
- ³³ L. Febvre, *Combats pour l'Histoire*, p. 5.
- ³⁴ K. Marx, Fr. Engels, *Opere*, vol. 3, p. 30.
- ³⁵ B. Croce, *Il concetto della storia*. Ed. Gius. Laterza & Figli, Bari, 1954, p. 28.
- ³⁶ *Ibidem*, p. 32.
- ³⁷ Gustave Le Bon, *Bases scientifiques d'une philosophie de l'histoire*. Ed. Flammarion, Paris, 1931, p. 12.
- ³⁸ A. D. Xenopol, *Despre metodă în știință și istorie*. Inst. C. Göbl, București, 1910, p. 7.
- ³⁹ C. Zamfir, *Filosofia istoriei*. Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1981.
- ⁴⁰ A. D. Xenopol: *Op. cit.*, p. 4.
- ⁴¹ G. Bachelard, *L'Actualité de l'histoire des sciences*, în M. Fichaut et M. Pécheux, *Sur l'histoire des sciences*, Ed. Fr. Maspero, Paris, 1969.
- ⁴² T. S. Kuhn, *The Relations between history and philosophy of science*, în T.S.K., *The Essential Tension. Selected Studies in Scientific Tradition and Change*. The Univ. of Chicago Press, Chicago and London, 1977.
- ⁴³ A. D. Xenopol, *Op. cit.*, p. 8.
- ⁴⁴ A. D. Xenopol, *Principiile fundamentale ale istoriei*. Tip. H. Goldner, Iași, 1900, p. 77.
- ⁴⁵ H. I. Marrou, *Op. cit.*, p. 1481.
- ⁴⁶ St. Zeletin, *Istoria socială*. Edit. Pagini agrare și sociale. București, 1925, p. 7.

PROLÉGOMÈNES À UNE HISTOIRE UTILITAIRE

Résumé

Le perfectionnement de la recherche historique est un résultat de la confrontation avec les nécessités de la société en continuel développement. Si dans la société actuelle la science est devenue un facteur de

production, la recherche historique doit aussi tendre vers la même qualité. Des éléments de l'augmentation du degré d'utilité de l'histoire et, par là de son implication dans la vie sociale, peuvent être reconnues dans l'orientation de plus en plus prenante vers les problèmes techniques et économiques, comme suite de la croissance rapide du volume d'informations.

La recherche historique traditionnelle se caractérise par quelques traits communs. Elle peut être : 1. factologique, 2. événementielle, 3. constatative, 4. chronologique, 5. périodique, 6. appréciative, 7. compréhensive, 8. explicative, 9. reconstitutive, 10. rétrospective, 11. régressive et 12. instructive.

Ces dernières décennies, l'on a vu se multiplier les recherches qui, en démarrant d'un certain problème actuel, tentent d'insérer le problème respectif dans la file des informations obtenues pendant une certaine période du passé. Le but suivi consiste à mieux d'éclairer les faits ou événements contemporains et saisir leurs implications. Ce désir d'augmenter le degré d'utilité de la science historique exige encore un établissement fondamental théorique et l'élaboration d'une méthodologie spécifique, efficiente.

Les recherches historiques utilitaires peuvent être groupées dans une discipline séparée, qui a été dénommée *rétrologie*. Elle peut être définie comme *l'étude de l'expérience humaine, en liaison avec les préoccupations actuelles ou d'avenir de l'humanité, dans les domaines économique, technique, scientifique, social ou politique*.

La méthodologie rétrologique se caractérise par les traits fondamentaux suivants : 1. motivation de la recherche par la manifestation d'une nécessité actuelle (= problématique actuelle); 2. étude des faits du passé en liaison avec le problème actuel proposé pour l'investigation; 3. sélection des faits en fonction de la valeur qu'ils présentent devant le problème étudié; 4. mise en valeur des données à partir du niveau actuel de connaissances; 5. connaissance approfondie du stade actuel de développement des recherches de spécialité dans le domaine duquel fait partie le problème et actualisation des connaissances respectives; 6. parcours dégressif du chemin informationnel (du passé vers le présent); 7. mise en valeur utilitaire (efficace et efficiente) des informations acquises.

En essence, pendant que la recherche historique est rétrospective, régressive, chronologique et constatative, la recherche rétrologique est rétrospective, dégressive, problématique et utilitaire.

Comme manière d'étude de l'expérience humaine, la recherche rétrologique s'inscrit avec des larges perspectives dans la recherche historique sociale et économique. Une optique nouvelle dans l'appréciation de l'expérience du passé exemptera la condamnation à l'oubli de l'expérience du présent par le futur. La rétrologie est de maintenant la nouvelle histoire du futur.

METODELE CANTITATIVE ÎN ISTORIE PE AGENDA UNOR REUNIUNI INTERNAȚIONALE

Pe malul lacului Como, la Bellagio, într-o regiune vestită prin frumusețea unică a peisagiilor, lăudate, admirate de Virgiliu și Pliniu cel Tânăr, de Shelley și Stendhal, a avut loc între 7—11 mai 1984, Conferința „Transformarea societății europene”. Conferința a fost organizată sub egida Comisiei Internaționale pentru Aplicarea Metodelor Cantitative în Istorie, prin președintele ei Konrad Jarausch (S.U.A.) și secretarul ei general (Wilhelm Schröder), (R.F.G.) și a beneficiat de ospitalitatea Centrului de Studii și Conferințe Internaționale din Bellagio, al Fundației Rockefeller Villa Serbelloni, în care este așezat Centrul și în care s-au desfășurat lucrările conferinței este ea însăși un monument istoric și un muzeu de un gen special, care atrage vizitatori din toate colțurile lumii.

Prima temă discutată a fost *Creșterea economică*. R. Floud (Anglia) a prezentat comunicarea intitulată *Măsurarea transformării economiilor europene: venitul, sănătatea, bunăstarea*. Venitul național a cărui evoluție a fost studiată în unele țări europene pentru perioade de secole — nu este, după părerea autorului, suficientă pentru caracterizarea creșterii economice. Trebuie să avute în vedere și alte aspecte, precum evoluția stării de sănătate, a lungimii zilei de muncă, a bunăstării în general. Deoarece o serie de studii au demonstrat influența repartiției venitului național asupra înălțimii autorul consideră înălțimea populației ca un indicator ce trebuie luat în considerare atunci când se studiază creșterea economică. Autorul a inițiat și o cercetare a evoluției înălțimii populației, la care participă cercetători din mai multe țări.

G. L. de Brabander (Belgia) a prezentat o comunicare despre *Diferențierea regională a creșterii economice în Belgia (1846—1977)*. Chiar într-o țară mică precum Belgia, a arătat autorul, creșterea economică nu s-a concretizat printr-o dezvoltare paralelă și simultană a tuturor provinciilor. Unele provincii au statat mult timp, pentru ca apoi să se dezvolte rapid iar altele care au început să se dezvolte mai devreme, au rămas mai târziu în urmă. În cercetarea sa, autorul a utilizat așa-numita metodă „salt și repartiție” care împarte creșterea economică realizată în trei componente: creșterea standard, saltul proporțional, saltul diferențial.

A doua temă abordată la conferință a fost *Istoria familiei*. Comunicarea lui E. A. Wringley (Anglia), cunoscut specialist în domeniul demografiei istorice, s-a întemeiat pe o bogată documentație statistică cu privire la evoluția populației unor țări occidentale între 1700—1900, și a analizat această evoluție în mod diferențiat nu numai în funcție de diversele țări, dar și de diversele regiuni ale fiecărei țări.

David Levine (Canada), în comunicarea *Teoretizarea populației instabile* și-a propus să contribuie la elucidarea contextului dezvoltării sociale și economice care a influențat evoluția demografică a Angliei între 1700—1914. În esență, el a arătat cum răspîndirea muncii la domiciliu, a manufacturii, a industriei bazate pe mașini, precum și fazele dezvoltării industriei mașiniste, au influențat evoluția vârstei medii a femeii la căsătorie — și prin intermediul acesteia, creșterea populației. Influența dezvoltării economice și sociale asupra vârstei medii la căsătorie și a comportamentului demografic, în general, s-a exercitat prin intermediul culturii, al ideologiilor.

Martine Segalen (Franța) în comunicarea *Transformarea familiei și utilizările sociale ale rudeniei* s-a referit la noile tendințe de evoluție manifestate după 1970 în țările Europei Occidentale. Căsătoria legală „clasică” este, firește, modalitatea dominantă de formare a cuplurilor. Dar nupțialitatea și fecunditatea sînt în scădere, în timp ce proporția copiilor născuți în afara căsătoriei crește. Apar structuri familiale noi: eterne, de obicei cîntate, în jurul mamei. Ar fi o greșeală să se confunde această situație cu o „criză a familiei”. Relațiile de rudenie continuă să joace un important rol social. 22 % din tinerii francezi și-au găsit primul loc de muncă prin intermediul relațiilor de familie. Făcîrții vîrstnici caută să locuiască în apropierea locuinței copiilor. Agricultorii vîrstnici care au copii la oraș îi ajută cu alimente, iar copiii își petrec week-endul la țară etc. Deși s-a referit în special la implicațiile economice, materiale, ale relațiilor familiare cîntîndu-se, autarca a menționat și studiul referitor la conținutul afectiv al acestor relații și la rolul social al relațiilor de rudenie în secolele trecute.

În cursul discuțiilor J. Dupâquier a formulat părerea că demografia istorică nu a reușit încă să elucideze factorii care au determinat creșterea rapidă a populației europene în perioada revoluției industriale. Pe de altă parte a prezentat un model matematic extrem de simplu care arată în ce măsură scăderea fecundității constatată în ultimii ani în Occident duce la scăderea numărului de rude pe care le poate avea o persoană.

La tema *Elite politice*, Jerzy Topolski (Polonia) a prezentat comunicarea *Structura nobilimii poloneze în secolele 16–17. Câteva constatări noi*. Au fost înfățișate rezultatele unor cercetări cantitative întreprinse în cadrul seminarului condus de autorul comunicării. Pentru a înțelege funcționarea așa-numitului regim al „democrației nobiliare”, care s-a format în Polonia în secolul 16, este necesară studiarea diferențierii economice (de avere și venituri), în sinul nobilimii. În locul registrelor de import financiar pe baza cărora s-a studiat în trecut diferențierea nobilimii poloneze din secolul XVI, s-a trecut în ultimul timp la studiarea registrelor de tip notarial în care se înscrisau tranzacții financiare. De asemenea, s-a adoptat pentru început metoda cercetărilor locale, pe provincii. S-a constatat că numărul localităților din secolul 16 era mai mare decât se credea, de exemplu, în provincia Kalisz, (cu 28 % mai mare). În ansamblul nobilimii, ponderea nobililor mijlocii (care stăpâneau 1–5 așezări) era mai mică decât se credea, iar a nobililor mari (cu peste cinci așezări) era mai mare. Procentele nobilimii mari, mijlocii și mici înregistrau variații importante de la o regiune la alta. În a doua jumătate a secolului XVII registrele fiscale au fost reformate și au început să acopere persoane în loc de moșii. Studiile întreprinse pe baza lor au infirmat vechea idee potrivit căreia nobilii reprezentau o cecime a populației Poloniei din a doua jumătate a secolului XVII. Proportia nobililor în populația poloneză a epocii era de circa 3,4 %.

Comunicarea *Biografie și comportare politică; determinanți ai luării deciziilor parlamentare în Germania, Franța și Anglia în secolul XIX*, de Heinrich Best (R. F. G.), a utilizat rezultate obținute prin folosirea calculatorului electronic și a unei metodologii statistice avansate, incluzând așa numita analiză factorială. Autorul și-a propus să verifice în ce măsură situarea deputaților din Adunarea Națională de la Frankfurt (1848–1849) din Adunarea Națională Franceză (1848–1849) și din Camera Comunelor (1842–1847) la stînga sau la dreapta eșichierului politic a fost determinată de factori ca: originea regională, apartenența sau neapartenența la nobilime sau burghezii, ocupație, vîrsta. Din analiza întreprinsă reiese, după părerea autorului, că factorii social-demografici—apartenența de clasă, profesia, vîrsta, au exercitat o anumită influență asupra orientării politice a deputaților, dar mai importantă a fost influența exercitată de originea regională a deputaților. La sfîrșitul secolului XIX, în parlamentul german influența apartenenței de clasă asupra situației deputaților, la dreapta sau la stînga, a crescut.

V. Liveanu a expus comunicarea elaborată împreună cu Irina Gavrilă, intitulată *Elite politice într-o țară agrară: România în 1866–1916*. Comunicarea reprezintă „produsul secundar” al unei cercetări, întreprinse cu ajutorul calculatorului electronic, privitoare la evoluția moșierimii. Calculatorul a fost utilizat în primul rînd pentru prelucrarea unor informații nenumărate și anume pentru compararea unor liste din diverși ani cuprinzînd mii de nume de mari proprietari, oameni politici, ofițeri, magistrați etc. Comunicarea a analizat evoluția proporției marilor proprietari în rîndurile miniștrilor liberali, pe de o parte, și a miniștrilor conservatori, pe de altă parte. Moșierii au avut o pondere importantă atît în guvernele liberale cît și în cele conservatoare, dar această pondere a fost mai mare în sinul guvernelor conservatoare. În jumătatea de secol scursă după 1866 tendința de evoluție a proporției moșierilor în sinul guvernelor a fost descendentă, tendința de scădere fiind mai pronunțată în cadrul guvernelor liberale. În România ca și în alte țări europene, lupta dintre liberali și conservatori n-a fost numai o luptă între fracțiuni aparținînd unor clase sociale diferite — burghezii, moșierime, dar și o luptă în sinul clasei marilor proprietari, dintre care o parte a sprijinit sau a acceptat transformări pe linia modernizării (capitaliste) a societății românești, pentru care militau liberalii.

În comunicarea prezentată precum și în intervenția la discuția comunicării precedente am subliniat că reprezentanții politici, ai unei clase nu sînt neapărat prin poziția lor social-economică membri ai respectivei clase sociale. Militanții politici reprezintă o clasă sau o fracțiune a unei clase prin aceea că indiferent de propriul lor statut social, politica pe care o promovaseră corespunde intereselor, tendințelor, scopurilor unei anumite clase sau unui anumit grup social.

Ultima temă discutată a fost *Știința de carte populară*.

Comunicarea lui W. B. Stephens (Anglia), a propus: *Un cadru pentru studiul comparativ al științei de carte și a școlarizării în Anglia, 1830–1870*. El a schițat o listă a principalelor categorii de izvoare și un proiect de organizare a cercetării și a fondului de date. Premisa de la care am pornit a fost că pînă în 1840 școlarizarea era numai una din căile posibile pentru dobîndirea științei de carte, sau că în jurul anului 1840 școlarizarea a devenit suficient de răspîndită pentru ca, creșterea proporției copiilor școlarizați să se reflecte în creșterea proporției adulților știutori de carte. La discuții am arătat că o analiză a datelor privitoare

la România începutului secolului XX a indicat o situație deosebită de cea din 1840—1870 din Anglia. Corelația dintre știința de carte a populației rurale și diversele variabile social-economice era mai puternică la noi decât corelația dintre proporția știutorilor de carte rurali și numărul școlilor rurale raportat la populație rurală. A reieșit că situația din Polonia și alte țări era asemănătoare cu cea din România, primilor ani ai secolului XX.

În comunicarea *Știința de carte populară în Scandinavia în jur de 1600—1900*, Egil Johansson a insistat asupra vitalității culturii populare în țările scandinave, relevând dezvoltarea relativ însemnată a școlilor în orașe și rolul jucat de biserică și de învățarea în familie în răspîndirea la sate a științei de a citi (și nu de a scrie). Din comunicare au reieșit totodată largile posibilități ale istoricilor suedezi de a beneficia de accesul la calculatoare electronice. Printre altele, ei pot recurge la calculatoare în mod curent utilizate în procesul de învățămînt din școlile suedeze. În programul conferinței au fost în mod deliberat introduse și comunicări care nu au folosit metode cantitative.

În comunicarea *Știința de carte și valoarea libertății* Edward Stevens, (S.U.A.), specialist în științe juridice, s-a ocupat de importanța științei de carte pentru participarea la încheierea de contracte și la acțiuni în justiție.

W. Schenda, (Elveția), într-o interesantă comunicare, a subliniat, printre altele, rolul sistemelor de răspîndire a științei de carte în susținerea unor sisteme de putere și în promovarea unor sisteme de putere și în promovarea unor sisteme ideologice variate după epoci și țări. Au fost distribuite și comunicările unor cercetători anunțați în program, dar care nu au fost prezenți la conferință: I. Kahk (U.R.S.S.) și G. Désert (Franța).

După terminarea conferinței științifice, a avut loc o ședință a Comisiei Internaționale pentru Aplicarea Metodelor Cantitative în Istorie. Autorul acestor rînduri a participat la ședință în calitate de vicepreședinte al Comisiei. S-a discutat tematica ședințelor pe care Comisia le va organiza la al XVI-lea Congres Internațional de Științe Istorice (Stuttgart 25 august — 1 septembrie 1985), în cele două zile și jumătate rezervate reuniunilor comisiilor și asociațiilor internaționale de specialitate. S-a decis să se organizeze patru ședințe pe următoarele teme:

1. Metodele cantitative în istorie.
2. Microcalculatoarele — noi instrumente de cercetare istorică.
3. Istoria contemporană a inegalității sociale.
4. Trecerea de la societatea agrară la cea industrială.

Cu președinția și organizarea celei de a patra ședințe a fost însărcinat V. Liveanu. După ședința de la Bellagio, s-a ajuns la stabilirea următoarei liste de comunicări pentru ședința cu tema „*Trecerea de la societatea agrară la cea industrială*”.

1. *Studiul transformării societății spaniole între 1850—1950* (Fausto Dopico, Spania).
2. *Transformarea regională și formarea proletariatului urban în Franța regiunea St. Etienne* (Michael Hanaga, S.U.A.).
3. *Spargerea barierelor sociale ca expresie a emergenței societății moderne* (Witold Molik, Krystof Makowski, Polonia).
4. *Nutriție și dezvoltare economică în monarhia habsburgică la sfîrșitul secolului XVIII* (John Komlos, S.U.A.).
5. *Trecerea de la societatea agrară la cea industrială pe pămîntul ceh* (Jaroslav Purs, Cehoslovacia).
6. *Politica monetară, rata schimbului și începutul industrializării în Brazilia* (Ernesto, A. Ruiz, Brazilia).
7. *De la economia agrară la economia mixtă industrial-agrară în Argentina* (Joseph S. Tulchin, S.U.A.).
8. *Trecerea de la societatea agrară la cea industrială — cazul Japoniei* (Mitoshi Yagamuchi, Japonia).

Ca și pentru celelalte ședințe se va desemna și un copreședinte. Congresul de la Stuttgart va oferi istoricilor interesați de aplicarea metodelor cantitative în istorie, ca și colegilor lor interesați de alte probleme, prilejul unor contacte fructuoase, de natură să contribuie la progresul deisciplinei lor și la dezvoltarea colaborării științifice internaționale.

V. Liveanu

SESIUNEA ȘTIINȚIFICĂ NAȚIONALĂ CU TEMA „LUPTA POPORULUI ROMÂN PENTRU UNITATE ȘI INDEPENDENȚĂ NAȚIONALĂ. CONTRIBUȚIA ROMÂNIEI LA ÎNFRÎNGEREA FASCISMULUI”

În ziua de 7 mai 1985 a avut loc la Muzeul de istorie a partidului comunist, a mișcării revoluționare și democratice din România sesiunea științifică națională cu tema: „Lupta poporului român pentru unitate și independență națională. Contribuția României la înfrângerea fascismului”.

La lucrările reuniunii au luat parte Petre Enache, Suzana Gâdea, Ion Ursu, precum și membrii ai C. C. al P.C.R., reprezentanți ai unor instituții centrale și organizații de masă, activiști de partid și de stat, academicieni, profesori, cercetători, oameni ai muncii din între-prinderi bucureștene, participanți la războiul antifascist.

Lucrările sesiunii au fost deschise de Emilian Dobrescu, ministru secretar de stat la Consiliul Național pentru Știință și Tehnologie.

Au urmat comunicările: *Unitatea și independența națională — coordonate fundamentale ale istoriei poporului român* — Ștefan Ștefănescu, directorul Institutului de istorie „N. Iorga”; *Cucerirea independenței de stat a României — factor primordial în lupta pentru făurirea statului național unitar. Concepția tovarășului Nicolae Ceaușescu cu privire la apărarea independenței de stat a României, ideal suprem al întregului popor* — Gheorghe Ioniță, decanul Facultății de istorie—filozofie din București; *Partidul Comunist Român — organizatorul luptei antifasciste a poporului român. Rolul determinant al tovarășului Nicolae Ceaușescu în conducerea marilor demonstrații antifasciste și antirăzboinice din România* — Ion Popescu-Puțuri, directorul Institutului de studii istorice și social-politice; *Partidul Comunist Român, conducătorul luptei poporului român pentru înfăptuirea revoluției de eliberare socială și națională, antifascistă și anti-imperialistă din august 1944. Contribuția poporului și a armatei române la zdrobirea fascismului. Învățămintele istorice ale celui de-al doilea război mondial* — general locotenent Ilie Ceaușescu, adjunct al ministrului apărării naționale și secretar al Consiliului Politic Superior al Armatei; *Partidul Comunist Român, inițiatorul și organizatorul luptei tineretului pentru apărarea independenței naționale a țării, împotriva fascismului și războiului, pentru înfăptuirea revoluției și construcției socialiste în România* — Dinu Drăgan, secretar al C. C. al U. T. C.; *Epoca inaugurată de Congresul al IX-lea al Partidului Comunist Român — epoca celor mai mărețe împliniri din istoria poporului român* — Dumitru Ghișe, prorector la Academia „Ștefan Gheorghiu”; *Rolul României, al președintelui Nicolae Ceaușescu în unirea tuturor forțelor pentru crearea unui climat de pace, cooperare și înțelegere între toate statele lumii* — Aurel Duma, ministru secretar de stat în Ministerul Afacerilor Externe.

În încheierea lucrărilor sesiunii, într-o atmosferă însuflețitoare, de puternică vibrație patriotică, participanții au adresat o telegramă Comitetului Central al Partidului, tovarășului Nicolae Ceaușescu, secretar general al Partidului Comunist Român, președintele Republicii Socialiste România.

SESIUNEA ȘTIINȚIFICĂ A FACULTĂȚII DE ISTORIE-FILOZOFIE, INSTITUTULUI DE ISTORIE „N. IORGA” ȘI INSTITUTULUI DE STUDII SUD-EST EUROPENE CONSACRATĂ ZILEI DE 9 MAI

În ziua de 6 mai 1985 a avut loc sesiunea științifică dedicată aniversării a 40 de ani de la victoria asupra fascismului și Zilei independenței de stat a României organizată de Facultatea de istorie-filozofie, Institutul de istorie „N. Iorga”, Institutul de studii sud-est europene la care au participat cadre didactice, cercetători, studenți.

Deschizând sesiunea prof. univ. dr. Gheorghe I. Ioniță, decanul Facultății de Istorie-filozofie în comunicarea *9 Mai 1877 — 9 Mai 1945 — 9 Mai 1985. Repere istorice și semnificații peste timp* a relevat că această adunare este omagiul adus înaintașilor care s-au jertfit pentru independența României, pentru înfrângerea Germaniei hitleriste în cel de-al doilea război mondial. Sesiunea are menirea de a cunoaște unele din preocupările noastre recente privind cercetarea, scrierea și popularizarea momentelor semnificative 1877—1945—1985. Dezbaterile se vor desfășura la cotele cele mai exigente privind dezvoltarea istoriografiei românești în ultimele două decenii. Cele două aniversări coincid în chip fericit și cu împlinirea a 20 de ani de la Congresul al IX-lea al Partidului Comunist Român — perioada celor mai mari împliniri din istoria patriei. Acum beneficiem de orientările și directivele Congresului al XIII-lea al partidului care au direcționat sarcinile viitorului cincinal 1986—1990 și dezvoltarea de perspectivă pînă în anul 2000.

În comunicarea *Semnificația politică a Plevnei în contextul evenimentelor din anii 1877—1878*, conf. univ. dr. Nicolae Ciachir pe baza unor materiale de arhivă, colecții de documente străine și unele studii turcești demonstrează cum Plevna cetate așezată în cîmp deschis și căreia otomanii îi acordaseră inițial un rol cu totul secundar ca dealtfel și rușii fortificată în grabă a reușit să respingă două atacuri rusești, iar apoi să țină în șah peste trei luni trupele ruso-române și să aibă implicații de ordin politic, în stare să zdruncine echilibrul de forțe european și mai ales hotărârile luate de Convenția de la Londra din 31 martie 1877, cînd marile puteri erau de acord cu Rusia să declare război Imperiului otoman, în caz că acesta nu efectua reforme pentru creștinii balcanici. Intervenția promptă a armatei române la chemarea comandamentului rus a lichidat acest obstacol militar, care prelungit ar fi putut duce la urmări cu totul neprevăzute, atît pentru popoarele balcanice, dar mai ales pentru Rusia țaristă.

Capitalul străin în sud-estul Europei la 1877—1878, temă abordată de Robert Păușan a prezentat succint unele din direcțiile de implantare socotite caracteristice (bănci de emisiune, căi ferate, împrumuturi de stat) și pozițiile dobîndite de capitalul străin înainte și după 1877—1878, pentru a surprinde ce elemente noi au apărut în evoluția acestui fenomen. Este subliniat rolul pe care cîștigarea independenței, respectiv autonomiei de către statele din zonă, precum și alte prevederi ale Tratatului de la Berlin din 1878 l-au avut asupra fenomenului studiat. Pe această bază se consideră că anii 1877—1878 marchează și pe planul prezenței capitalului străin în sud-estul Europei un punct de referință, delimitînd o etapă din penetrația acestuia.

În comunicarea *Noi documente privilegiate la pregătirea de către Germania nazistă a celui de-al doilea război mondial*, dr. Ioan Chiper a arătat că cercetările întreprinse recent la Zentrales Staates Arhiv Potsdam permit să se afirme că în mai-iunie 1938 Hitler a dat noi directive cu privire la pregătirea Germaniei pentru război. Documentele depistate prezintă un deosebit interes și pe planul istoriografiei internaționale permițînd să se afirme că încă din acel moment Hitler a ales anul 1939 pentru a începe acțiunile agresive armate, devansînd substanțial termenele stabilite în 1936—1937.

Acțiunile desfășurate de profesorii: general dr. Carol Davila, Vasile Boerescu și George Costa-Foru pentru obținerea independenței, primul remarcîndu-se pe linia organizării serviciului sanitar în cadrul armatei române și a ambulanțelor militare, iar ceilalți profesori au depus eforturi stăruitoare pentru obținerea independenței României pe cale diplomatică au fost prezentate în comunicarea *Atitudinea unor cadre didactice și a studenților Universității din București față de independență* ținută de lector univ. Ion Gh. Șendrulescu. Vasile Boerescu, în calitate de ministru al Afacerilor Străine și George Costa-Foru, ca ministru de externe și apoi ca agent diplomatic al României la Viena au militat pe lîngă guvernele Puterilor europene garante spre a obține o atitudine binevoitoare din partea acestora, în condițiile în care România s-ar proclama independentă.

Partea doua a comunicării evidențiază entuziasmul studenților Universității din București în legătură cu proclamarea independenței de stat a României la 9 mai 1877 și activitatea desfășurată de grupul celor 14 studenți de la Facultatea de medicină din București în frunte cu C. Stăncescu, Gh. Manicea și Gh. Sabin care s-au înrolat voluntari în războiul de independență, pentru a lucra în ambulanțele militare, comandate de profesorul lor Carol Davila, studentul Gh. Sabin fiind decorat cu medalia „Virtutea militară”.

Au fost urmărite — în comunicarea *Contactele diplomatice dintre marile puteri în anii celui de-al doilea război mondial*, de dr. Ion M. Oprea atît relațiile diplomatice între Anglia, Franța și Uniunea Sovietică în vederea prevenirii agresiunii cît și legăturile dintre U.R.S.S., S.U.A. și Anglia din momentul invadării Uniunii Sovietice pînă la sfîrșitul războiului. Autorul se oprește în special asupra luptei acestor trei mari puteri pentru închegarea coaliției antihitleriste și pentru organizarea lumii postbelice. În vederea înfățișării acestor aspecte ale luptei marilor puteri sînt urmărite negocierile tripartite desfășurate în cadrul unor conferințe internaționale, dar mai cu seamă în cadrul conferinței de la Ialta.

Acordurile de la Ialta și lumea postbelică este titlul comunicării prezentată de Diana Prăvălici, studentă, anul II, secția istorie-filozofie, conducător științific conf. univ. dr. Gh. N. Căzan în care s-a arătat că în urmă cu patruzeci de ani, în perioada de sfîrșit a celui de-al

doilea război mondial, au fost discutate și s-a încercat a fi rezolvate mari probleme în cadrul restrâns a celor trei mari puteri U.R.S.S., S. U. A. și Anglia. Comunicarea s-a referit la marile schimbări petrecute în lume în ultimul sfert de veac, a înfățișat participarea crescândă a țărilor mici și mijlocii la rezolvarea marilor probleme ale omenirii, concepția președintelui Nicolae Ceaușescu cu privire la rolul țărilor mici și mijlocii, neutre și nealiniat în lumea contemporană.

În comunicarea *Lumea sud-est europeană în mai 1945*, dr. Vasile Hurmuz și Constantin Iordan și-au propus să realizeze o secțiune în viața lumii sud-est europene în primăvara anului 1945, să evoce cîteva repere sugestive ale impactului războiului asupra destinului popoarelor din zonă. În acest sens au fost prezentate informații statistice privind pierderile umane, distrugerile materiale și au fost relevate mutațiile profunde intervenite în viața social-politică, în lupta pentru putere, transformările revoluționare care au marcat viața societăților din zonă în ultimele luni ale conflagrației. Această efervescență revoluționară în care forțele de stînga, patriotice democratice și progresiste. În frunte cu comuniștii au avut rolul dominant și catalizator a fost impulsionat de voința națiunilor de a făuri o lume nouă.

Al doilea război mondial și fețele veacului nostru, comunicare susținută de dr. Damian Hurezeanu prezintă felul în care marea conflagrație din 1939—1945 se integrează procesualității istorice din secolul al XX-lea, pe de o parte, iar pe de altă parte tendințele și fenomenele pe care războiul ca atare, le-a impulsionat. Eveniment capital al secolului nostru războiul este configurator de istorie; împreună cu primul război mondial și cu transformările pe care le-a favorizat criza societății în 1914—1918, cele două mari momente ale istoriei europene și universale a contribuit la definirea fizionomiei distincte a lumii veacului al XX-lea. Comunicarea, a făcut, în încheiere, o succintă radiografie a fenomenelor care-și pun pecetea pe istoria universală acum la un deceniu și jumătate de mileniu al treilea.

Conf. univ. dr. Gheorghe N. Căzan a evocat în comunicarea *Contribuția mișcărilor de rezistență din Europa la dobîndirea victoriei asupra fascismului* rolul jucat de luptătorii „frontului invizibil”, sub aspect militar, politic, al propagandei și informațiilor, subliniind faptul că în a doua parte a războiului mișcarea de rezistență a dobîndit în multe țări un caracter de masă. A fost evidențiată importanța revoluției de eliberare socială și națională, antifascistă și antiimperialistă din țară noastră, a insurrecțiilor de la Varșovia, contribuția armatei populare din Iugoslavia la înfrîngerea dușmanului ș. a. În concluzie s-a arătat că procesul revoluționar s-a adîncit în țările Europei centrale și de sud-est, clasa muncitoare devenind clasa conducătoare a societății.

Critica ideologiei neofasciste contemporane, comunicare susținută de lector univ. Mihael Pișcoci a relevat trăsăturile pe care le cunoaște în prezent renașterea și evoluția neonazismului în țările capitaliste din Europa prin disprețul valorilor democrației occidentale, mistificarea adevărului istoric, propaganda violenței agresive, antirasismul, anticomunismul ș.a.m.d. Autorul s-a referit la diferite variante ale rasismului, la criza culturii în vestul Europei, la condițiile care au favorizat și favorizează apariția și acțiunile neonaziste în Occident.

În încheiere, prof. univ. dr. Gheorghe I. Ioniță subliniază nivelul ridicat al comunicărilor științifice prezentat, faptul că există forțele necesare în cadrul Facultății de istorie-filozofie și al institutelor pentru organizarea unor astfel de manifestări care să releve contribuția cadrelor didactice, a cercetătorilor și studenților în evidențierea unor probleme care ne preocupă ceea ce ne permite și pe viitor să organizăm asemenea sesiuni care să valorifice cercetările noastre în anumite domenii ale activității.

Ion Apostol

CONSFĂȚUIREA REDACTORILOR ȘEFI AI REVISTELOR DE ISTORIE DIN UNELE ȚĂRI SOCIALISTE EUROPENE

Consfătuirea a avut loc la Praga în zilele de 27—28 martie 1985, fiind organizată din inițiativa „Revistei cehoslovace de istorie”. Au participat reprezentanții publicațiilor de specialitate din R. P. Bulgaria, R. S. Cehoslovacă, R. D. Germană, R. P. Polonă, R. S. România, R. P. Ungară și U.R.S.S. Din România au participat Ștefan Lache, profesor la Academia „Ștefan Gheorghiu” și Ion Apostol, redactor șef adjunct la „Revista de istorie”.

Din partea celorlalte publicații de istorie au participat: V. Vasiliev („Istoriceski pregled”), R. P. Bulgaria; G. Becker („Zeitschrift für Geschichtswissenschaft”) — R. D. Germană; E. Potkowski și A. Skrzypek („Kwartalnik historyczny”) — R. P. Polonă, V. G. Truhanovskii, I. V. Sozin („Voprosi Istorii”) și G. N. Sevastianov, E. I. Triapițin („Novaja i Novejšaja Istoria”) — U.R.S.S.; F. Mucsi („Századok”) — R. P. Ungaria.

Lucrările Consfătuirii au fost conduse de prof. I. Križek, directorul adjunct al Institutului de istorie de pe lângă Academia de științe a R. S. Cehoslovacia, redactor șef al „Revistei cehoslovace de istorie”.

Programul propus de gazde a cuprins: informări și discuții cu privire la problemele actuale și de perspectivă ale activității publicațiilor de istorie din țările participante; un schimb de păreri asupra posibilității abordării în comun a unor aspecte importante ale istoriografiei contemporane, precum și un schimb de experiență asupra valorificării rezultatelor cercetării științifice și muncii redacționale.

Informările fiecărei delegații s-au referit la preocupările specifice ale publicațiilor de istorie, la profilul și conținutul lor tematic. S-a acordat o atenție deosebită modalităților de reflectare a stadiului de dezvoltare a istoriografiei naționale și universale, rolului revistelor de istorie în activitatea ideologică și politico-educativă. În acest context, reprezentanții gazdelor, ca și cei din U.R.S.S. și Bulgaria, s-au referit la întâlnirea de la Moscova din 6 martie a. c. a secretarilor cu probleme ideologice și de propagandă ai Comitetelor Centrale ale partidelor comuniste și muncitorești din unele țări socialiste. Au fost abordate, de asemenea, probleme privind alcătuirea sumarelor, tirajul publicațiilor, activitatea aparatului redacțional, tehnicile redacționale și editoriale.

În cadrul discuțiilor s-au ridicat probleme legate de modul în care se reflectă în publicațiile respective activitatea istoriografică din alte țări, îndeosebi din țările socialiste europene. Majoritatea vorbitorilor au menționat că în țările lor se fac intense pregătiri pentru apropiatul Congres internațional de științe istorice de la Stuttgart și că acestea își găsesc deja reflectarea în periodicele de specialitate.

În finalul Consfătuirii a avut loc o întâlnire a participanților cu directorul Institutului de istorie al Academiei de științe a R. S. Cehoslovacia, acad. Iaroslav Purs, care după ce și-a exprimat satisfacția pentru organizarea reuniunii de la Praga, a făcut câteva considerații privind sarcinile actuale și de viitor ale istoricilor țării gazdă, a relevat locul științelor sociale, al istoriei în special, în lupta ideologică.

Acad. I. Purs a evidențiat necesitatea promovării prin intermediul cercetării și publicisticii istorice a principiilor internaționalismului proletar, a ideilor păcii și colaborării între popoare, a evocat contribuția Armatei Sovietice și popoarelor U. R. S. S. în înfrângerea fascismului și eliberarea Cehoslovaciei.

Delegația română, pe baza mandatului primit, a prezentat preocupările istoricilor din țara noastră pentru lărgirea colaborării cu colegii lor din țările socialiste și din toate țările lumii, a înfățișat activitatea publicațiilor de specialitate pentru investigarea, scrierea și popularizarea istoriei naționale și universale, precum și sarcinile ce revin frontului istoriografiei din țara noastră în lumina programului ideologic al partidului și orientărilor date de documentele Congresului al XIII-lea al P.C.R., a operei secretarului general al partidului, președintele R. S. România, tovarășul Nicolae Ceaușescu. S-a subliniat că istoricii și publicațiile de profil din România au menirea de a pune în lumină, conform adevărului, bogatele tradiții de luptă a poporului nostru pentru libertate, independență și unitate națională locul și rolul românilor în dezvoltarea istorică din această parte a Europei, contribuția lor la cauza generală a progresului și civilizației.

Odată cu prezentarea publicațiilor din domeniul istoriei s-a evidențiat contribuția lor la valorificarea cercetărilor consacrate unor momente și probleme fundamentale ale istoriei poporului român ca și unor evenimente și aspecte majore ale istoriei universale. A fost marcat progresul înregistrat în studierea relațiilor economice, politice, culturale, diplomatice ale României cu statele vecine, cu alte state și popoare și ca urmare a impulsului dat de desfășurarea celui de-al XV-lea Congres mondial de istorie de la București în 1980 și de pregătirile ce se fac pentru următorul Congres internațional de științe istorice, al XVI-lea, de la Stuttgart.

În final s-a convenit că întâlnirea internațională a redactorilor șefi ai revistelor de istorie din unele țări socialiste europene a prilejuit un util și necesar schimb de păreri, a contribuit la informarea reciprocă, la extinderea contactelor bilaterale în scopul perfecționării activității lor. S-a propus ca, din cînd în cînd, să aibă loc întruniri de acest gen, iar delegatul Bulgariei s-a oferit ca următoarea Consfătuire să se desfășoare la Sofia, nu mai tîrziu de doi ani.

Consfătuirea a dovedit importanța și rolul crescînd al revistelor de istorie nu numai în valorificarea noutăților științifice, revigoarea și redimensionarea acestei științe, dar și contribuția acestora la educația politică și ideologică a maselor, la cunoașterea preocupărilor, la apropierea și înțelegerea între specialiști.

CARTEA ROMÂNEASCĂ ȘI STRĂINĂ DE ISTORIE

* * * *Călători străini despre Țările Române*, vol. VII, volum îngrijit de Maria Holban (redactor responsabil), M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1980, 623 p.

Cunoscuta și apreciată serie documentară *Călători străini despre Țările Române*, una dintre cele mai masive corpusuri de izvoare editate la noi în țară după eliberare, a ajuns la volumul VII. Acest tom masiv, pe lângă introducere generală, autori (călători) și prezentarea lor cuprinde și cinci categorii de anexe: texte originale (memoriile lui De la Croix în limba franceză din 1672) mărturii indirecte, documentare contemporană, descrieri geografice și călătorii imaginare. Cronologic volumul ajunge până la sfârșitul veacului al XVII-lea, adică până la instaurarea dominației habsburgice în Transilvania. Numai în cazul unor misionari catolici avem texte referitoare la perioada premergătoare anilor 1660 (cca 1635 — 1660), grosul relatărilor cuprinde deci deceniile șase, șapte și opt al veacului al XVII-lea. Autorii consacrați acestui serial (la care se adaugă și regretații istorici Ion Totoiu și P. P. Panaitescu care în faza întâia au contribuit la traducerea unor texte) continuă să slujească istoriografia românească cu izvoare de prim rang, care contribuie la elucidarea unor probleme majore privind epoca feudală în cele trei țări române. Desigur aceste izvoare fiind elaborate de călători străini pot fi folosite numai în concordanță cu izvoarele autohtone, căci viziunea misionarilor, diplomaților sau comercianților italieni, polonezi, francezi, ruși sau de alte neamuri este specifică, se concentrează numai la anumite aspecte.

Cele spuse mai sus se referă mai ales la proporția majoră din acest volum, care așa cum am fost obișnuiți și în tomurile anterioare (de ex. II—V) sînt autori catolici și ca atare scriu relatări și dări de seamă despre situația catolicismului din Țara Românească și Moldova deși la sfârșitul veacului al XVII-lea ponderea catolicilor din totalul populației principatelor s-a redus extrem de mult atît în Moldova dar mai ales în Țara Românească. Cu toate acestea numărul delcgațiilor trimiși de Congregatie, Propaganda Fide sau de alte organisme catolice este mare, pe lângă călugări și prelați italieni și bulgari întîlnim și polonezi și chiar reprezentanți ai păturii intelectuale catolice interne din Moldova. Prima rclatare din volum este semnată de minoritul conventual Giovenale Falco încă din 1638 și se referă la Țara Românească. După el urmează misionarul Bartolomeo Basetti din Moldova (1641—1642), observantul bulgar Francisc Soimirovic (Țara Românească, 1646), misionarul Vito Piluzzi din Vignanelio (Moldova 1653, 1663—1673), conventualul Angelo Tassi (Moldova, 1652), observantul bulgar Gabriel Thomasi (Țara Românească, 1660), și Vlas Koïčević (Moldova, 1661), episcopul polon de Bacău, Ștefan Atanase Rudzinski (1653), vicarul apostolic Petru Parčević, secretar al lui Bandini (Moldova, 1671), minoritul conventual Francesco Maria Spera (1670, Țara Românească și Moldova), misionarul Giovanni Battista de Monte Santa Maria (Moldova, 1670), observantul bulgar Anton Stepančić din Chiparovaț (Țara Românească, 1673), conventualul Antonio Rossi (Moldova, 1675) minoritul conventual Antonio Angelini din Campi (Moldova și Țara Românească, 1676—78), noul episcop Iacob Dluski (Moldova, 1682), călugărul conventual Giovanni Battista Volponi din Fiorentino (Moldova și Transilvania, 1685). „Situația misiunilor catolice din Moldova și Transilvania” era întocmită de Vito Piluzzi, iar memoriul anonim despre Moldova (cca. 1685) este opera unui catolic moldovean, poate chiar un secretar al curții voievodale din Iași.

A doua mare categorie de călători o formează solii poloni în trecere spre Poartă care traversează și descriu Bucovina, Moldova și Dobrogea. Dintre relatările marilor soli poloni prezenți în volum anintim pe Ieronim Radziejowski (1667), Francisc Cezimir Wysocki (1667), Ioan Gninski — din 1677—1678, solie pentru ratificarea păcii de la Zurawa și Iacob Sobieski, fiul regelui Ioan Sobieski, care traversează Moldova în anul 1686. Din grupa diplomaților aflați în slujba regelui Poloniei făceau parte Philippe Le Masson du Port, francez stabilit în Polonia și care descrie expediția poloneză din Bucovina din 1673, precum și Tommaso Talenti secretarul italian al regelui Ioan Sobieski (1686). Tot în rindul diplomaților politici se pot încadra La Croix, secretarul marchizului de Nointel la ambasada din Constantinopol, care semnează o relatare despre Dobrogea, Moldova și Țara Românească din anii 1675—1676, însoțită de descrierea dregătorilor românești, deosebit de valoroasă prin numeroase referiri la obiceiurile și tradițiile poporului nostru. Marchizul francez François Gaston de Béthune, cumnatul reginei Poloniei, în calitate de acreditat la curtea poloneză și participant la campania polonă din Moldova semnează scrisoarea—jurnal din 1686.

Pe lângă prezența unui negustor ucrainean călător în Moldova (Fedor Dorohin, 1674) și relatarea drumului prin Transilvania și Țara Românească a solului ardelean Ioan Ovári (1678), noutate constituie la sfârșitul perioadei apariția relatărilor semnate de reprezentanții imperiului habsburgic care după asediul Vienei și recucerirea Budei prezintă un interes crescând pentru spațiul românesc. Un reprezentant erudit al armatei imperiale care în această perioadă avea mulți comandanți francezi și italieni, a fost Federico Veterani care a lăsat o vastă operă istorică și geografică referitoare la Transilvania, Banat și Țara Românească.

Bogăția informațiilor cuprinse în volumul recenzat nu se pot sintetiza în câteva rânduri. Deși de obicei superficial și fugitiv, călătorii străini sesizează multe aspecte semnificative din perioadă domnitorilor Radu Leon, Antonie Vodă din Popești, Gheorghe Duca și Șerban Cantacuzino. Relatările surprind multe aspecte tragice prilejuite de campania turcească contra Cameniței din 1672, devastările tătărăști din anii 1684–85, sau urmările fiscalității apăsătoare practică de Duca Vodă în a treia domnie. Misionarii recunosc majoritatea ortodoxă a populației, dar relatările lor se concentrează asupra brumei de catolici rămași în câteva centre urbane (Bacău, Cotnari, Baia) sau în regiunile rurale din jurul Bacăului și Săbăoanilor până la Ciuberciu situat în ținuturile tătărăști. Cele mai multe date avem despre orașele muntene Tirgoviste și Cîmpulung unde se accentuează în repetate rânduri că limba orașenilor catolici este cea românească. În introducerea semnată de Maria Holban de altfel găsim sintetizată istoria românească a acestor decenii încadrat în Contextul european contemporan și mai ales în viziunea semnatărilor relatărilor de călători care constituie tema volumului de față.

Perioada tratată de volumul analizat (cca 1660–1689) este prezentat aproape exhaustiv. Poate numai includerea în volum a solilor ardeleniști în drum spre Poartă sau notele de călătorie a membrilor emigrației conduse de Emeric Thököly puteau să lărgescă întrucâtva perioada analizată. Este interesant de remarcat că printre capuchehaielele ardeleni în tranzit prin Țara Românească sau Banat au fost și nobili români cum ar fi Gheorghe Brancovici, fratele mitropolitului bălgrădean Sava Brancovici sau membrii familiei Sebesi-Sebeșan. Scrierile emigranților maghiari grupați în jurul lui Thököly au fost editate de Coloman Thaly⁽¹⁾.

Volumul VII al călătorilor străini este excelent redactat și prezintă într-o viziune unică și cu aparat critic detaliat, care face ca această colecție de izvoare să fie utilizată de un larg cerc de cititori. Cele câteva note critice se referă la aparatul critic și au menirea să completeze unele date ce privesc mai ales Transilvania.

Clement Mikes (amintit de ex. la p. 79, 398) a fost o figură centrală a catolicismului din Transilvania. El a avut castel în Zăbala în Trei Scaune și a condus mai multe delegații ardeleni la curtea voievozilor din Țara Românească. După înăbușirea conjurației lui Paul Béli din 1679 primește ca donație castelul lui Béli din Ozun. Soția lui Susana Kálnoki moare la Brașov. El a fost generalul trupelor secuiești și comitetele comitatului Alba. După aprecierea cronicarilor calvini el a fost un zeos catolic, dușman al nobililor reformați. El moare în anul 1686 la casa lui din Șumuleu-Ciuc.⁽²⁾

Francisco Bialis (p. 102, 440) a cărui casa din Șcheli Brașovului a fost cumpărată de Constantin Brîncoveanu, a fost o personalitate marcantă a Transilvaniei din ultimele două decenii de existență independentă. Originar din Genova, a venit în Transilvania prin 1650 și a fost numit căpitanul Șilmleu Silvaniei. El a rămas catolic și a primit cetățenie ardelenă în 1680 și a fost numit Bialis sau Italianul (Olasz). El moare în anul 1693, iar fiul lui, după ce vine ca al lor din Șcheii Brașovului lui Constantin Brîncoveanu se mută la Ilieni în Trei Scaune.⁽³⁾

La descrierea situației despre catolicismul din Transilvania se impun următoarele precizări. În Ciuc (mai precis la Șumuleu Ciuc de lângă Miercurea Ciuc) nu exista episcopie (107), numai o mănăstire franciscană. Afirmatia că în Transilvania n-a rezidat episcop catolic (130) trebuie corectată: se știe că în timpul domniei lui Sigismund Báthori episcopia catolică a fost restabilită, catedrala Sf. Mihail din Alba Iulia a fost luată de la protestanți iar episcopul Dimitrie Náprágyi un timp a fost chiar secretarul lui Mihai Viteazul.⁽⁴⁾ În aceeași relatare mănăstirea „Mikos” din Secuime (130) nu se poate identifica cu Micalău care atunci nici nu exista și de altfel aparținea de comitatul Alba Superior, ci cu cea din satul Călugăreni (Mikháza) din actualul județ Mureș, unde a existat până în sec. al XX-lea. Biserica catolică la Cluj „afară din oraș” trebuie identificat cu Mănăsturul.

Uneori erau necesare câteva precizări geografice. Rusia situată la nord de Moldova trebuie identificată cu „Rusia Roșie” sau Galiția (89), Marea Albă (în turcește Ak Deniz) se identifică nu numai cu Marea Marmara, ci cu Marea Mediterană (183) iar bucovinele din interiorul Moldovei pot fi traduse prin codri.

La notele de călătorie a lui Ioan Ovári (367–369) se mai putea adăuga, că Miercurea Sibiului nu era un sat, ci un târg, Șercaia pe lângă sat mai avea sensul și de pădure — astfel se numeau în izvoarele contemporane codrii dintre Țara Făgărașului și Țara Blrsei. Ținutul situat la nord de Trei Scaune se numește Giurgeu (Gyrgyio) și nu Gheorghieni, care este numele orașului din această depresiune. Primarul Brașovului nu se numea burgmaistru, ci județele sau județul Brașovului, iar gazdele autorului George Gyekali și Mihai Gogosch de fapt sînt identici cu

senatorii sau pîrgarii brașoveni Georg Jeckel III (senator între anii 1673—1688, jude în anii 1700, 1707 și 1708, mor în 1708) și Michel Gockesch (decedat în 1692)⁽⁶⁾. Solia a petrecut noaptea în orașul Rîșnov și nu în Cetate, care se găsește deasupra orașului. Prima stație din Bulgaria dincolo de Ruscuc era „Giurgiu cel Negru” (Fekete Gyorgyo) care este numele consacrat în limbajul contemporan al soliilor ardeleni al localității Cerven Voda. Această localitate apare printre altele și în descrierea lui Jacques Bongars din 1585 (... „am trecut la Rusciuk, tirg și castel pe celălalt mal al Dunării... am dormit la Cerno Waivoda”) sau în relatarea lui Paolo Giorgi din 1598 (albanezi care locuiau la Cerven Voda)⁽⁶⁾.

Contele Corniș (p. 389) care l-a reținut pe Volpone în anul 1685 în Transilvania (și care în indice este redat prin contele Corbiș! p. 591). este identic cu Sigismund Kornis (1677—1731) nobil catolic cu întinse moșii care între anii 1713—1731 a fost guvernatorul Transilvaniei.⁽⁷⁾

Aceste cîteva completări la note desigur nu schimbă valoarea excepțională a volumului, care a și devenit un instrument de lucru de prim rang care se ocupă cu această perioadă.

Paul Binder

NOTE

¹ Thaly Kálmán, *Késmárki Thököly Imre naploi*, I-II, Bp, 1873

² Történelmi Lapok 1874, 108—109; Történelmi Tár 1906, 486—487

³ Kis Bálint, *Az ilyefalvi Bídli család*, Turul 1897, 144; Nicolae Iorga, *Documente Hurmuzaki*, XV/2, 1478—79, 1481 (Brincoveanu despre casele cumpărate de el la Brașov „de la feciorii Franțescului căpitan”)

⁴ Mihai Vileazul. *Culegere de studii*. Redactori coordonatori Paul Cernovodeanu și Constanța Rezachevici, București, 1975, p. 18

⁵ Friedrich Stenner, *Die Beamten der Stadt Brassó (Kronstadt) von Anfang der städtischen Verwaltung bis auf die Gegenwart*, Kronstadt, 1916, p. 73, 50

⁶ *Călători străini despre țările române*, vol. III, București, 1971, p. 163, 406.

⁷ Rolf Kutschera, *Guvernaorii Transilvaniei 1691—1714*, Sibiu, 1943, p. 25—27

VENIAMIN CIOBANU, *La granița a trei imperii*, Edit. Junimea, Iași, 1985, 203 p.

Afirmat ca unul din cei mai de seamă cercetători ai veacului al XVIII-lea, Veniamin Ciobanu prezintă în această carte adîncile frămîntări politice și ideologice care au marcat istoria românească din ultimele trei decenii ale secolului. Mai bine zis, autorul pune în evidență valoarea de simbol dobîndită în acea vreme de capitala Moldovei, pentru lupta iscusită și dîră desfășurată neîncetat de români pe calea emancipării politice și a propășirii naționale.

Lucrarea se înscrie în limitele tematice și cronologice ale unei alte cărți a lui Ven. Ciobanu (*Jurnal ieșean la sfîrșit de veac 1775—1800*), Edit. Junimea, 1980, 175 p.), fără a fi însă o nouă ediție a acesteia, ci o continuare a ei „pe un plan mai extins și mai aprofundat”. Desigur, redimensionarea temei „a fost posibilă și chiar impusă” atît de marea abundență și varietate a surselor de epocă, cît și de cuprinderea în baza documentară a unor noi lucrări și izvoare (între acestea din urmă fiind și informații inedite descoperite de autor în arhivele franceze). Iar decizia Editurii Junimea de a tipări o nouă carte cu același subiect, la un interval de timp relativ scurt, a fost determinată desigur de succesul de care s-a bucurat *Jurnal ieșean*, atît în rîndurile specialiștilor, cît și ale publicării cititor (întregul tiraj al cărții s-a epuizat îndată după apariție). Marea însemnătate a temei și semnătura autorizată a lui Ven. Ciobanu reprezintă garanții de reușită și pentru *La granița a trei imperii*.

Într-adevăr, această nouă carte este complementară celeia pe care el a publicat-o cu cinci ani în urmă. Tabloul zugrăvit în *Jurnal ieșean* este supus unei analize minuțioase, cu schimbarea neconținută a sursei de lumină; planurile sînt reorganizate, iar elementele componente sînt întregite, rețușate sau nuanțate. Cu alte cuvinte, Ven. Ciobanu a rescris lucrarea, de la început pînă la sfîrșit, avînd în vedere atît acumulările înregistrate între timp, cît și conținutul cărții sale precedente.

La granița a trei imperii este alcătuită dintr-o scurtă *Introducere* și trei capitole consistente, la care se adaugă rezumate în limbile franceză și germană, precum și un binevenit *Indice* de nume.

În primul capitol, intitulat sugestiv *Marea nedreptate*, este reluată discuția științifică privind circumstanțele și implicațiile politice ale ocupării nordului Moldovei de către habsburgi. Autorul adîncește și lărgeste analiza problemii, dezvăluind dimensiunile ei internaționale și naționale. Răpirea Bucovinei a reprezentat un caz tipic de politică anexionistă bazată pe forță

și arbitrar, promovată de marile puteri aflate atunci în plină ascensiune. Actul a stat în strînsă legătură cu chestiunea împărțirii Poloniei și cu atitudinea curții de la Viena față de românii din Transilvania. Autorul reia în acest sens ipoteza mai veche potrivit căreia acest rapt teritorial în dauna Moldovei a fost motivat nu atât de mobiluri economico-strategice, cît de cele politice. În acest act, vădit injust, habsburgii au căutat să implice și Rusia, pentru a o împiedica astfel să susțină, fie și indirect, opoziția românească față de politica imperială de unire forțată a bisericii ortodoxe din Transilvania cu Roma. Dar, contrar așteptărilor Vienei, această *mare nedreptate* fiind resimțită cu durere în întreg spațiul românesc, a contribuit la dezvoltarea conștiinței naționale a tuturor românilor și, în perspectiva timpului, la pregătirea și desăvîrșirea Marii Uniri din 1918.

În cel de al doilea capitol, intitulat *Sfidînd primejdii*, autorul realizează veritabile tablouri de viață cotidiană, temă atât de interesantă și, ca atare, atât de mult practică în străinătate și, din păcate, încă atât de puțin tratată la noi. Dată fiind poziția sa, situată la confluența hotarelor a trei imperii vecine și la întretăierea a numeroase drumuri internaționale, capitala Moldovei a cunoscut în acea vreme o viață plină de culoare și mișcare, dar și de dramatism. Invazii armate, conferințe internaționale, calamități naturale, serbări și legături galante, întrevederi secrete, abuzuri consulare, spionaj și contraspionaj ș. a. sînt înfățișate de autor ca într-o scenă în care prim-planurile se schimbă neconștient, pe fundalul — la început doar conturat, apoi tot mai bine luminat — crescîndei opoziții autohtone împotriva tuturor uneltirilor, planurilor și acțiunilor care ignorau dorința românească de emancipare și propășire. Această voință a constituit de fapt și forța care a conferit eficiență rezistenței lașilor în fața vicisitudinilor acelor vremuri.

Procesul de transformări înnoitoare din societatea românească reprezintă obiectul ultimului capitol al cărții, intitulat *Intenții și realizări*. Autorul înregistrează penetrația și efectele ideilor progresiste, îndeosebi de sorginte franceză, în lumea pestriță a lașilor. Boieri luminați și străini liberali au contribuit, prin concepțiile și proiectele lor, nu numai la „accelerarea procesului de clarificare a pozițiilor păturilor sociale angajate în lupta împotriva regimului turco-fanariot perimat”, ci și la cultivarea aspirațiilor de aliniere la mutațiile structurale ce aveau loc atunci în multe părți ale Europei. Datorită condițiilor concrete existente, foarte puține din *intenții* au devenit *realizări* durabile. Ele s-au integrat însă, ca elemente semnificative, în procesul larg al transformărilor novatoare de mental, contribuind la sădirea și dezvoltarea conștiinței naționale românești.

Demersul științific întreprins de Ven. Ciobanu este atât de încheșat și atât de clar, încît formularea unor încheieri cu caracter general ar fi fost, într-adevăr, inutilă. Cartea, în întregimea ei, pune în evidență cu tărie concluzia esențială că menținerea neîntreruptă a ființei politice și dezvoltarea conștiinței naționale ale românilor în acele vremuri de grea cumpănă s-au datorat în primul rînd străduințelor lor proprii, rolului de factor politic activ pe care au știut ei să-l joace în apărarea și afirmarea intereselor lor fundamentale.

Tahsin Gemil

GHEORGHE POPA, MARIA GEORGESCU, *Documente privind istoria orașului Alexandria. 1883—1982*, București, 1984, 432 p.

Recentul volum apărut sub egida Direcției Generale a Arhivelor Statului și Filiala Arhivelor Statului județul Teleorman, rod al muncii pasionate desfășurate de Gheorghe Popa și Maria Georgescu, *Documente privind istoria orașului Alexandria. 1883—1982*, vine să îmbogățească zestrea colecțiilor de documente publicate cu atîtă perseverență și pricepere de D.G.A.S. Încadrîndu-se într-un amplu plan de valorificare a fondurilor arhivelor prin publicarea culegerilor de documente, care, într-adevăr, constituie „adevărate pietre de temelie pe care se înalță edificiul lucrărilor de interpretare” — cum bine se subliniază în prefață — volumul care face obiectul acestei sumare prezentări constituie o reușită deplină a arhiviștilor teleormăneni, cu atît mai mult cu cît este vorba, după cîte cunoaștem, de prima lucrare de acest gen elaborată de Filiala din Alexandria a Arhivelor Statului.

Volumul cuprinde 331 documente din perioada 1883—1982. Dintre acestea, nu mai puțin de 291 vîd pentru prima dată lumina tiparului, fapt ce nu-i poate lăsa desigur, indiferenți pe specialiști — cărora în primul rînd le este adresat —, dar nici pe ceilalți iubitori ai istoriei acestor meleaguri. Un alt merit al autorilor este acela că ei nu s-au mulțumit doar cu cercetarea fondurilor aflate la Filiala Arhivelor Statului a județului Teleorman și arhivele unor instituții, întreprinderi și organizații locale, ci au depistat documente referitoare la istoria orașului Alexandria păstrate la D.G.A.S. și alte filiale ale Arhivelor Statului (municipiul București și județul Dîmbovița).

Înainte de a trece la prezentarea documentelor nu putem să nu subliniem *Introducerea* (p. 7–17) semnată de Gheorghe Popa, care, în numai câteva pagini, reușește să demonstreze, cu argumente științifice, că vatra orașului, înființat abia la 1835, a fost locuită *neîntrerupt* încă din paleolitic!

Un prim grupaj de 69 documente prezintă evoluția orașului până la preajma revoluției de la 1848, dintre care menționăm: tabelul cu străzile din Alexandria și motivarea numerelor date (doc. 6), situația sanitară în primii ani ai existenței orașului, construcțiile edilitare, lupta alexandrenilor pentru apărarea drepturilor lor, hrisovul emis de Alexandru Ghica privind întemeierea orașului Alexandria (doc. 37), statutul de organizare și conviețuire a locuitorilor orașului Alexandria ((doc. 39), înființarea de școli publice etc.

În continuare sînt prezentate o serie de documente care înfățișează participarea entuziasată a locuitorilor orașului la marile evenimente de la mijlocul secolului trecut: revoluția de la 1848, Unirea Principatelor și Războiul de Independență.

Alte documente prezintă dezvoltarea orașului în ultimul pătrar al secolului al XIX-lea și primii cincisprezece ani ai celui următor. Sînt reliefate progresele deosebite, întregite în domeniul edilitar: sistematizarea orașului, extinderea grădinii publice, asfaltarea străzilor și trotuarelor, construcții de noi localuri de școli (numai în anii 1896–1897) s-au ridicat patru școli primare și un atelier, construcția unei săli de spectacole, a unei uzine electrice, a catedralei pictată de marele artist Ștefan Luchian. Numeroase documente înfățișează interesul pe care-l prezenta pentru locuitorii orașului Alexandria soarta fraților lor aflați sub stăpînire străină, ei ridicîndu-și de nenumărate ori glasul împotriva persecuțiilor la care erau supuși transilvănenii de către autoritățile maghiare. Demne de semnalat sînt și documentele care prezintă începuturile mișcării socialiste și socialiste din localitate sau cel ce informează despre tipărirea a trei ziare — „Spre ideal”, „Glasul sateanului” și „Îndreptarea” — în primăvara anului 1907, care, prin faptul că se adresau în mod expres țărănimii, nu au fost străine de amploarea răscoalei țărănilor din Teleorman.

Cîteva documente din perioada primului război mondial prezintă măsurile punitive luate împotriva locuitorilor de autoritățile militare de ocupație, în mod deosebit remarcîndu-se raportul Primăriei Alexandria, înaintat la 25 ianuarie 1919 Ministerului de Interne în care e descrisă ocuparea orașului și pagubele provocate de invadatori (doc. 216).

Un alt grupaj de 64 documente înfățișează dezvoltarea orașului în perioada 1919–1944. Acesta oferă prețioase informații referitoare la reforma agrară din 1921, construcția unui teatru și a unui aeroport, dezvoltarea social-economică (doc. 268), manifestațiile organizate în 1935 cu prilejul sărbătoririi centenarului înființării orașului (doc. 248, 262, 253 și 256) la care a fost invitat să participe și ilustrul istoric Nicolae Iorga. Un document impresionant prin tragismul său este raportul Primăriei Alexandria înaintat Ministerului Sănătății „în numele orașului cel mai lovit de tuberculoză” (doc. 254).

Un ultim grupaj de 47 documente prezintă amploarea dezvoltării orașului Alexandria în anii puterii populare. Dintre acestea ținem să semnalăm tabelul cu întreprinderile naționalizate din orașul Alexandria (doc. 305), informarea întocmită de Întreprinderea de gospodărie orășenească privind realizările edilitare în anii regimului democrat-popular (doc. 323), analiza făcută de Secția raională de recrutare și repartizare a forțelor de muncă din care rezultă nevoia dezvoltării industriei în orașul Alexandria (doc. 324) și expunerea de motive la proiectul planului de dezvoltare economico-socială a orașului Alexandria pe anul 1975 (doc. 330).

În încheiere, nu putem să nu subliniem rigurozitatea științifică dovedită de autori la selectarea și publicarea acestor documente, precum și la întocmirea glosarului și indicelui general. Dacă la acestea mai adăugăm calitatea facsimilelor și fotografiilor, alături de excelențele condiții grafice în care a apărut lucrarea, considerăm că acest volum de documente constituie un util instrument de lucru.

Paula Lupu

ANTONIUS FEKETE-NAGY, VICTOR KENÉZ, LADISLAUS SOLYMOSI, GEISA ÉRSZEGI, *Monumenta Rusticorum in Hungaria Rebellionum Anno MDXIV*, Akademiai Kiadó, Budapest, 1979 (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II, Fontes, 12), 728 p. + 38 planșe + 1 hartă).

Așteptată de multă vreme de specialiști, apariția Diplomatiariatului privind războiul țărănesc din 1514, condus de Gheorghe Doja¹, constituie un eveniment editorial de o deosebită însemnătate. El completează în mod fericit baza informațională a monografiei de reale

calități dedicată războiului țărănesc semnată de Barta Gábor², ale cărei trimiteri se fac la documentele cuprinse în M.R.H.R. Ambele volume — monografia și diplomatariul — constituie un pios omagiu al posterității evenimentului de mare răsunet din 1514, dar totodată și activității de cercetare asidue a regretatului istoric Antal Fekete Nagy, ale cărui manuscrise s-au aflat la baza ambelor lucrări. Aduse la zi, elaborate la nivelul exigențelor istoriografiei contemporane, cele două volume constituie lucrări fundamentale și de nelipsit, de acum încolo pentru istorici.

MRHR se remarcă prin două calități fundamentale care îi conferă o semnificație aparte: el dorește să fie un corpus integral al actelor și documentelor — nu și al izvoarelor narative — privind războiul țărănesc cunoscute până în momentul editării, totodată editorii s-au străduit să alcătuiască o ediție deosebită a izvoarelor documentare din epoca feudală. Lista impresionantă a arhivelor și bibliotecilor dintr-o serie de țări ale Europei în care se păstrează originalele pieselor cuprinse în M.R.H.R., respectiv lista publicațiilor în care au apărut o parte dintre documente, precum și modalitatea lor de publicare exemplară stau mărturie a uriașului volum de muncă înmagazinat în acest diplomatariu. Prin redactarea în limba latină nu numai a introducerii, dar și al întregului aparat critic al anexelor, el este accesibil tuturor medievistilor. Interesul față de MRHR este potențat de faptul că războiul țărănesc condus de Gheorghe Doja — în virtutea ariei sale de desfășurare — privește deopotrivă istoria Ungariei, României, Cehoslovaciei și Iugoslaviei, fiind un episod comun al istoriei și al luptei duse împotriva exploatarei și a nedreptății sociale.

Preocuparea de a realiza un corpus cât mai cuprinzător al actelor și documentelor privind războiul țărănesc din 1514 s-a concretizat în publicarea a 425 de documente plus unul în anexă — o mărturie timpurie, din 1507, despre Gheorghe Doja. Din totalul de 426 de documente 270 — adică peste jumătate — sînt inedite. Dintre acestea 58 erau cunoscute doar din regeste sau publicări fragmentare, 212 fiind inedite, necunoscute până acum specialiștilor. În timp, izvoarele cuprinse în MRHR acoperă perioada dintre 17 iunie 1513 și 20 februarie 1548. Dacă primele documente privesc numirea cardinalului Tamás Bakócz în funcție de legat papal „a latere”), însărcinat cu organizarea cruciadei împotriva turcilor, majoritatea documentelor privesc desfășurarea propriu-zisă și urmările războiului țărănesc. Ultimele piese conțin referiri tirzii la evenimente din 1514, fiind declarațiile unor martori care în depozițiile lor folosesc drept terminus post quem momentul războiului țărănesc. Grosul documentelor este, desigur, din anul 1514 (211), urmat de încă 3—6 ani din care s-a păstrat un număr mai însemnat de documente privitoare la războiul țărănesc din 1514 (47 din 1515, 38 din 1516, 20 din 1517, 20 din 1519, 29 din 1520), pentru ca să scadă la cîteva, apoi doar la cîte un document anual în deceniul al 4-lea al sec. al XVI-lea.

Prin caracterul său voit cât mai exhaustiv MRHR oferă o imagine complexă, foarte detaliată, chiar, în care aspecte generale și particulare ale evenimentelor din 1514, reflectarea lor la nivelul diferitelor secțiuni ale societății se îmbină într-un tot unitar, într-o largă frescă a războiului țărănesc, conturînd, de fapt, întreaga problematică legată de ea. Deciziile și măsurile forurilor de competență, cit și scrisorile particulare care relatează cele întîmplare permit urmărirea pas cu pas — uneori asemenea unor rapoarte zilnice — evoluția evenimentelor și a reacțiilor pe care le provocau aidoma unui scenariu ce cuprinde indicațiile regizorale de rigoare cele mai amănunțite. Multitudinea de aspecte pe care ni le relatează piesele volumului permit pătrunderea în miezul problemelor și totodată, surprinderea unor aspecte lăuntrice sau chiar mai puțin evidente.

Diplomatariul cuprinde izvoare interne și externe, fie oficiale, fie neoficiale (particulare), emise, deci, de o instituție sau de o persoană care ocupa o anume funcție în sistemul instituțional feudal, respectiv de o persoană particulară. Acest fapt explică nu numai numărul mare de piese din MRHR, dar și multitudinea lor ca gen diplomatic. Deși, indiscutabil, marea majoritate a pieselor o constituie documentele și actele oficiale, pe lângă ele întîlnim, însă și izvoare de genul registrelor sau protocoalelor locurilor de adevărire, liste sau registre de socoteli, conșcripții, audieri și depoziții ale martorilor sau participanților la evenimente, formulare de cancelarie etc. Printre izvoarele redactate de particulari găsim piese aparținînd genului epistolar, scrisori și relatări dintre cele mai variate, comentarii, cronologii, însemnări în cărți etc.

După emițenți în MRHR ocupă un loc important documentele regale, căci alături de Bakócz, regele se va situa în centrul evenimentelor. Cele 80 de documente emise de cancelaria lui Vladislav al II-lea și cele 59 emise de aceea a lui Ludovic al II-lea (de la regele Ioan al II-lea Zápolya s-au păstrat două documente) oglindesc măsurile generale și speciale luate de suveran pentru pornirea armatei, cruciate, iar apoi pentru zăgăzuirea revoltei. Din documente reiese că au fost folosite toate mijloacele posibile, o gamă foarte largă de măsuri — de la promisiuni și chiar răgămînti, pînă la măsuri și decizii drastice or împăciuitoare, sau acte de recompensare care satisfăceau pornirile hrăpărețe ale nobililor care chiar în situația cu totul specială doreau să se achite sau să se răzbune în temeiul unei „datorii morale:” sau să se răzbune pentru faptele personale, cu atît mai mult, cu cît în acea perioadă separarea și controlul puterilor în stat încă nu se realiza. Alături de rege printr „acționari” se perindă toți demnitarii superiori ai țării — palatinul, judele curții regale, camerierul regal, seful tezaurariatului, voievodul și vicevoievodul

Transilvaniei ca și alți reprezentanți ai păturilor superioare. Alături de aceștia, acționând în virtutea aceluiași spirit de autoapărare, intră în acțiune comitatele și orașele regatului în frunte cu aparatul lor de conducere, castelani și pircălabi, comandanți ai forțelor nobiliare (de ex. Johannes Laaskody de Zygeth summus capitaneus, Benedictus Zekel de Hwzth ac Dan de Wanchaffalwa capitanei comitatus terre Marosiensis (!) — adică Maramorosiensis). Primatul Ungariei, cardinalul Tamás Bakócz emite sau figurează într-o serie de documente privind proclamarea și organizarea armatei cruciate, iar apoi revocarea cruciadei și elaborarea măsurilor de reprimare a răscoalei. Rolul și atitudinea structurilor și instituțiilor bisericești — nu însă și a majorității clerului, mai ales inferior, care lupta în rîndurile răsculașilor — se reflectă în actele emise de episcopi, conventuri, prepoziți, canonici, plebani, or în cele ale vicarului custodie franciscane sau chiar a unor simpli călugări. Este evidentă atitudinea lor și atunci cînd îi întîlnim în listele nobililor înarmați, or a aceluia care au suferit pierderi în cursul războiului țărănesc. Semnificative sînt și relatările unor diplomați italieni sau alte personalități, mai multi sau mai puțin marcante din alte țări, care au trăit în acea perioadă în preajma curții regale, ori a răsculașilor. Mirarea și groaza, uluirea sau resemnarea răzbate din scrisorile unor particulari sau a unor oameni simpli. În actele „oficiale” obligativitatea executării ordinele se îmbină cu un fior de teamă sau chiar de expectativă, în unele cazuri reacția aceluia care în ciuda poziției sociale cu greu cîștigăte nu-și pot uita confrății de odinioară, justetea doleanțelor lor. Deși puține ca număr față de totalul de documente din MRHR, un loc deosebit ocupă cele 4 documente care provin de la răsculași, constituind izvoare de o deosebită importanță prin faptul că reflectă nemijlocit, chiar dacă fragmentar, mentalitatea și ideile răsculașilor. Descoperirea și valorificarea complexă a unui formular de cancelarie franciscan de către Jenő Szűcs⁸ și introducerea acelor documente în MRHR, aruncă o imagine cu totul nouă asupra rolului pe care l-a avut ordinul franciscan prin intermediul mănăstirilor și a membrilor lor, în pregătirea, proclamarea și organizarea cruciadei, apoi a desfășurării ulterioare a evenimentelor în fundamentarea ideologică a răscoalei. În acest sens este semnificativ rolul gardianului franciscan de la Oradea cîț și al acestuia din Orăștie. Desigur vor mai apare noi documente referitoare la războiul țărănesc, fapt care, însă, nu va schimba în esență valoarea și importanța fundamentală a MRHR.

În virtutea principiilor care au stat în fața editorilor MRHR este prima și, desigur, cea mai completă colecție de izvoare documentare privind desfășurarea și urmările războiului țărănesc în Transilvania, Banat, Partium și Maramureș. Numeric circa o treime — 140 de documente — privesc în mod direct teritoriul României. Dintre ele au fost cunoscute pînă acum doar 40. Restul se publică pentru prima oară (Dintre cele ce privesc voievodatul Transilvaniei sînt inedite 31 de documente, iar din cele ce vizează restul teritoriilor — 69). Ținînd însă cont de actele care privesc desfășurarea generală a războiului țărănesc și înfrîngerea lui, precum și de cele referitoare la persoana, faptele și sfîrșitul lui Gheorghe Doja, originar din Secuime, numărul și proporția documentelor care interesează istoriografia română este cu mult mai mare. Pe lîngă informațiile mai bogate despre luptele purtate de oastea lui Doja (în comitatele Arad, Zărand, Cenad, Timiș) și despre cetele conduse de Mészáros (în părțile Bihorului, Chioarului, Clujului) sau de Albert Nagy, János Nagy ori János Székely în voievodatul Transilvaniei), găsim știri noi și relativ multe cu privire la alte regiuni (comitatele Alba, Hunedoara, Maramureș, Satu Mare, Ugocsa etc.), fiind consemnate pe lîngă acțiunile diverse ale răsculașilor, uneori și numele conducătorilor lor. Documentele privitoare la participarea românilor la evenimentele din 1514 dovedesc ridicarea și lupta lor împotriva asuprii și nedreptății alături de ceilalți locuitori ai țării. În virtutea aceluiași realități sociale, reacția nu putea fi decît unitară, căci conviețuirea seculară și soarta comună a impus în mod logic ridicarea la luptă a tuturor celor asupriți. Din comitatele Timiș și Zărand pînă în Maramureș și Transilvania propriu-zisă răscoala poartă amprenta aceluiași trăsături, fie că este vorba de acțiunile țărănilor, fie de cele ale nobililor. La români se remarcă însă viața comunitară puternică, atît în cadrul ridicării iobagilor lui Gheorghe de Brandenburg în părțile Hunedorei (doc. 385, 285) cît și în frămîntările micii nobilimii.

Fără de a avea spațiu suficient pentru a trece în revistă toate mențiunile și informațiile din volum care privesc în mod direct pe români, ne rezumăm la punctarea doar a citorva, spre a semnala importanța deosebită a acestui diplomatarium pentru istoria României. Astfel, este bine cunoscut că evenimentele din 1514 au servit drept pretext unor nobili de a se răzbuna pe alții din aceeași tagmă acaparîndu-le proprietățile. Un conflict tipic de acest gen, este cel dintre margrafatul Gheorghe de Brandenburg — moștenitorul posesiunilor familiale ale lui Matia Corvinul în comitatele Arad, Zărand, Hunedoara (marele domeniu al cetății) și voievodul Transilvaniei, Ioan Zápolya (doc. 205), ori Ioan Ravazdy (doc. 205) sau alte conflicte ca de exemplu cel dintre locuitorii orașului Brașov și Prejmer pe de o parte de Pál Béldi de Budlia pe de alta (doc. 240). Fenomenul de acaparare a unor noi proprietăți sub pretextul participării la războiul țărănesc, îl exemplifică încercările întreprinse de marele camelier al Camerei și comitele sării, Gabriel Perényi (doc. 154, 177), de Nicolaus Barillovici de Gorița (doc. 187, 215, 251, 252) sau de către Ștefan Verbőczy (doc. 197, 269) în vederea depozitării unor nobilimaramureșeni. Acestor acțiuni vădit dușmănoase și denigratoare li s-au opus prin protest cei interesați (printre alții Petrus de Zlathyna, Johannes de Waynak, Johannes de Crychffalwa, respectiv, Lazarus

Feyr și Jacobus Merche în numele nobililor români), cu ocazia încercării de a fi introduși respectivii în proprietățile donate de rege. Este semnificativ pentru atmosfera și zvonurile care circulau în legătură cu inițiatorul cruciadei, raportul conventului de la Cluj-Mănăstur despre faptul că la încercarea de a-i introduce pe Bakócz în posesiunea domeniului Hunedoara, zălogită lui în schimbul datorilor lui Gheorghe de Brandenburg, castelanul cetății Hunedoara, Petru Patócsi se opune sub pretextul că primatul fiind vinovat de cele întâmplate ar fi fost proscris de către dieta țării (doc. 223). Din alte piese se evidențiază măsurile militare întreprinse de nobili — de exemplu Ioan Drágffy — de a înăbuși răscoala (doc. 119) sau aspecte economice ale măsurilor întreprinse de membrii clasei exploatare, de ex. de către episcopul Transilvaniei, Ferenc Várdai, (doc. 28, 235, 237, 244, 381). La 11 mai, acesta cere provizoriului său să-i trimită de urgență 1000 de florini, sau „chiar mai puțin” (doc. 28). În șirul documentelor inedite plină la apariția MRHR se remarcă și acela din care rezultă că martorul căderii cetăților Lipova și Șoimuș, Mathias Künisch, cunoscut și din alte piese ale diplomatiului, fiind găsit vinovat este destituit din preceptoratul unei biserici din Győr (doc. 182). Sînt demne de menționat două date referitoare la Moldova. Una (doc. 202), cuprinsă de fapt în hotărârile dietei de la Buda din 19 noiembrie 1514, consemnează că mulți răsculați s-au refugiat peste hotare, printre altele în Moldova. Iar în alta este o scrisoare a lui Bakócz, adresându-se unui cardinal, se referă la situația politică de atunci a Moldovei. Însemnările cronologice dintr-un registru brașovean (doc. 238), cuprind, pe lângă menționarea lui Gheorghe Doja, câteva date prețioase cu privire la istoria Țării Românești și a Moldovei. Se cuvin a mai fi remarcate câteva piese inedite iar altele editate de la începutul MRHR, privind numirea lui Bakócz, legat papal. Importanța lor constă nu numai în clarificarea rolului papei și a curiei papale în pregătirea curcieldi antiotomane, dar și în aceea că din ele rezultă clar că se preconiza ca din aria de acțiune (jurisdicție) a legatului papal să facă parte și Țara Românească (doc. 2, 7, 19, 22, 166), fapt ce ridică odată mai mult problema ecoului și a semnificației războiului țărănesc în Țara Românească.

Pe lângă volumul informațional deosebit de bogat al actelor și documentelor cuprinse în MRHR, merită o atenție cu totul deosebită modalitatea de editare a lor. Scopul pe care și l-au propus editorii — și pe care l-au expus încă în 1972 cu ocazia publicării unui grupaj din documentele privind anul 1514⁴ — credem că l-au atins cu prisosință. Aplicarea consecventă și riguroasă a unor principii care satisfac cele mai înalte exigențe ale criticii textuale permit utilizarea pieselor din volum nu numai ca izvoare propriu-zise privitoare la războiul țărănesc, dar totodată, și ca mărturii ale practicii scrisului medieval, inclusiv al sistemului instituțional în care au luat naștere. Regestele și descrierea arheografică foarte amănunțită a fiecărui document în parte, permit utilizarea, verificarea și confruntarea lor, respectiv a informațiilor cuprinse. În ciuda unor greutăți — fiind nevoiți în unele cazuri să folosească doar fotocopii, nu și originalele — editorii au reușit să realizeze o ediție foarte îngrijită a textelor și să corecteze greșelile din edițiile anterioare sau chiar cele din documentele însăși. Publicarea exemplară a actelor, permite, astfel, nu numai stabilirea precisă a textului propriu-zis al documentului, dar uneori și deosebirile pe care le prezintă fiecare variantă în parte sau — în cazul în care s-au păstrat conceptele — chiar fazele de redactare a documentelor. Editarea în prealabil a variantelor păstrate și folosirea sistemului notelor de subsol ce indică la nivelul cuvintelor deosebirile de la o variantă la alta, eventualele formulări greșite din izvoare, modificări, esențiale uneori, a textului de la destinatar la altul, toate ajută la pătrunderea în tainele redactării documentelor respective. Urmărirea caracteristicilor interne ale documentelor este facilitată prin folosirea unui întreg sistem de mijloace tipografice deosebit de utile.

Valorificarea cu randament maxim a pieselor cuprinse în volum este asigurată printr-o serie de anexe care ușurează obținerea unor anumite informații sau urmărirea anumitor aspecte legate de războiul țărănesc din 1514 fie în sens restrîns, fie într-un sens mai larg coroborat cu lista izvoarelor cuprinse în volum. Urmărirea sincronică și sinoptică a evenimentelor după arii și zone geografice, este asigurată de un indice cronologic de la 5 mai 1513, pînă la 3 aprilie 1535 — care însumează în ordinea lor cronologică toate datele, respectiv acțiunile sau actele, care sînt menționate în documente. Indicele de nume proprii (toponimice, hidronimice și nume de persoane) cuprinde în cele 58 de pagini, peste 300 de termeni ce privesc istoria României, numărul lor real — avînd în vedere frecvența lor în documente — fiind în realitate mult mai mare. Toponimele sau hidronimele pot fi regăsite, fie sub forma lor din epoca respectivă, fie în forma lor actuală, așezările ce au avut vreun rol în cursul evenimentelor din 1514 figurînd și în harta anexă la volum. Trimiterile din indicele de nume proprii se fac la numărul de ordine al documentului și doar în cazurile cînd textul depășește câteva pagini, se recurge și la indicarea paginii. În cazul numerelor de persoane se menționează statutul social — rangul sau funcția — persoanei respective cumulativ, dar totuși în succesiune cronologică. Nobilii sau persoanele cu două sau trei nume figurează la prenumele lor; personalitățile istorice figurează în dreptul numelui încetățenit în istoriografie, iar nobilii avînd prenumele nobilar format din toponimicul ce desemna posesia lor familiară, figurează în dreptul acestuia. Deținătorii unor funcții civile sau ecleziastice legate de o anumită unitate teritorial-administrativă (comitat, oraș sau dieceză), figurează la toponimicul respectiv. Sub toponimicul acesta întîlnim deci tot personalul legat de unitatea teritorială -

administrativă respectivă, instituțiile politico-administrative, juridice, economice, sociale și cultural-bisericești. Tot aici întâlnim și persoanele care — prin proprietățile lor sau legăturile de altă natură — erau legați de acest toponimic și prenumele lor. Indicele de cuvinte cehesti, germane, italiene și ungurești, servesc deopotrivă atât istoricilor, cât și lingviștilor, după cum în celele termenilor latini — cel mai întins de altfel — pe lângă aceste calități prezintă și un alt avantaj, anume consemnarea și a unor grupuri de cuvinte sau expresii din limba latină a cancelariilor, constituind prin cele 44 pagini ale sale un adevărat dicționar al practicii scrisului în limba latină.

Acestui aparat auxiliar foarte utili se mai adaugă câteva anexe — fotocopii — pentru cei interesați a cunoaște bine mediul instituțional în care s-au născut documente, anume practica scrisului din cadrul acestora, respectiv sigiliile folosite de acestea. Sînt reproduse astfel sub formă de fotocopii din 56 de documente fragmente tipice, mai ales în ceea ce privește caracteristicile externe ale documentelor.

Fără să schimbe în esență, valoarea științifică a diplomatarului, se cuvine să atragem atenția asupra citorva scăpări de factură bibliografică, privind descrierea arheografică a unor documente. Probabil datorită întârzierii apariției MRHR — 1979, în loc de 1972, anul comemorării a 500 de ani de la nașterea lui Gheorghe Doja — a trecut neobservat faptul că patru documente incluse în volum (nr. 63, 65, 70, 96), inedite în momentul pregătirii corpului, au fost publicate între zimp de Costin Feneșan⁵. Printre documentele publicate de Feneșan, se află și cel din 3 iunie 1514, emis la Caransebeș de voievodul Ioan Zápolya, care în virtutea contextului istoric în care a fost emis, chiar dacă nu conține referiri expressis verbis, la evenimintele în curs — se referă la convocarea congregației celor trei stări ale Transilvaniei — poate fi pus în legătură cu pericolul extinderii și pătrunderii răscoalei în voievodat, prin urmare trebuia să fie inclus în MRHR. Totodată, ținem să semnalăm că alte patru documente cuprinse în volum, păstrate în Staatsarchiv din Nürnberg, au fost publicate în 1964 în revista „Studii”.

În lista arhivelor cercetate — probabil dintr-o scăpare — Arhivele Statului din Arad — Archivum Comitatus Orodensis — este echivalat în mod greșit cu Arhivele Statului din județul Oradea.

Din cele expuse, rezultă cu prisosință calitățile diplomatarului privind războiul țărănesc din 1514. Numărul foarte mare de documente inedite care au lărgit sensibil baza informațională a acestui eveniment, cit și aparatul critic complex, face din MRHR un instrument de lucru de nelipsit pentru cei care cercetează războiul țărănesc condus de Gheorghe Doja.

Pentru acestea considerente, cit și pentru multitudinea de date noi scoase la iveală privind istoria României, MRHR este demnă de toată atenția medievistilor noștri.

Carol Vekov

N O T E

¹ În continuare MRHR.

² Barta Gábor, Fekete Nagy Antal, *Parasztháború 1514—ben* (Război țărănesc în 1514), Budapest, 1973.

³ Szűcs Jenő, *A ferenccs observancia és az 1514. évi parasztháború Egy kódex tanúsága* (Franciscanii observanți și războiul țărănesc din 1514. Mărturiile unui codice) în „Levéltári Közlemények” 43 (1972), nr. 2 p. 213 și de același autor, *Dózsa parasztháborújának ideológiai* (Ideologia războiului țărănesc ale lui Dózsa), în „Nemzet és történelem” (Națiune și istorie), Budapest, 1974, p. 601—668.

⁴ Érszegi Géza, Kenéz Győző, Solzmosi László, *Az 1514-es magyarországi parasztháborúra vonatkozó források a Zichy—Család levelháraból* (Izvoarele din arhiva familiei Zichy privind războiul țărănesc din 1514), în „Századok”, 1972, nr. 4—5, p. 1013—1042.

⁵ C. Feneșan, *Participarea Brașovului la înăbușirea răscoalei țărănești din 1514 în Transilvania*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie din Cluj-Napoca, 1976 (XIX), p. 283—290. (texte 287—290).

IAKIM ZAPASKO, IAROSLAV ISAEVICI, *Pamjatki knižkovogo mistetstva.*

Katalog starodrukiv, vidanih na Ucraini (Monumentele artei cărților.

Catalogul tipăriturilor vechi, apărute în Ucraina), vol. I (1574—1700), Lvov, Edit. „Viša škola” de pe lângă Universitatea din Lvov, 1981, 136 p.

Prezentul catalog exhaustiv al cărților apărute în centrele care se află astăzi pe teritoriul R.S.S. Ucrainene este un instrument de lucru de primă importanță pentru toți cercetătorii culturii vechi. Autorii, vădind o certă erudiție, ce răzbătea și din lucrările lor ante-

rioare, au pornit de la o concepție metodologică asemănătoare celei care stă la baza *Bibliografiei vechi românești*. Volumul conține evidența tuturor tipăriturilor din perioada 1574 (data tipăririi primei cărți, un *Apostol*) și pînă la sfîrșitul anului 1700, în total 762 de titluri, în limbile slavă bisericească, ucraineană, greacă, latină, polonă, armeană, ebraică, cehă și română.

Ordinea prezentării este cea cronologică. În cadrul articolului închinat fiecărei tipărituri se dau informații complete, după ultimele norme bibliologice. Consemnăm un interes deosebit al autorilor pentru descrierea grafică a tipăriturii, prin înregistrarea tuturor detaliilor tehnice și a ilustrației. Se dau informații despre gravuri, frontispicii, inițiale și finaluri, este identificat, pe cît posibil, gravorul și tipograful. Paragraful ultim din prezentare cuprinde identificarea depozitelor din Europa în care se păstrează exemplare din tipăritura respectivă și este citată bibliografia lucrărilor care au analizat cartea.

În acea perioadă au funcționat 34 de tipografii, din care 9 tipografii în Lvov, iar din totalul de 34, 25 de tipografii au fost răspîndite în 17 localități. Numai în perioada 1574—1648 au fost tipărite 12.700 foi. Cele mai importante tipografii din Ucraina au fost cele ale „Frațimii Stavropighiale” a Adormirii din Lvov (dintre anii 1591—1788) și cea a Lavrei Pecerska din Kiev (din perioada 1616 pînă în sec. al XIX-lea). Cea mai veche tipografie a fost a lui Ivan Feodorov, cel care la 1574—1576 a tipărit la Lvov *Apostolul* și apoi un *Abeccedar*. Între 1578—1612 a funcționat la Ostrog o tipografie a principilor de acolo. Alte tipografii au activat la Streatin lîngă Rogatin și la Krilos lîngă Halici, ca și cea a lui Feodor și Ghedeon Balabani (1604—1696). La Lvov a funcționat și tipografia lui Mihail Sliozka (1638—1667), la Kiev și tipografia lui Timofei Verbičhi (1624—1628), care a fost continuată de Spiridon Soboli (1628—1630), iar la Uniev, tipografia Mănăstirii Adormirea (între 1648—1770). Numărul cărților tipărite la Lavra Pecerska din Kiev se ridică la 196 de ediții, a tipografiei „Frațimii Stavropighiale” din Lvov la 87 de ediții, a tipografiei Mănăstirea Adormirea din Uniev la 32 de ediții.

Unul dintre cei mai talentați tipografi a fost Mihail Sliozka, care își tăia singur literele, era și legător al cărților și tot el le și difuza. În afară de ediții în limba ucraineană, M. Sliozka a tipărit cărți în limbile latină și polonă, în total 53 de ediții. Bogata ornamentație artistică a edițiilor lui M. Sliozka au un caracter original și paginația este realizată cu măiestrie.

Maestrii din Streatin au împodobit cărțile pe care le tipăreau în limba ucraineană cu ornamente de mare artă, în care s-au integrat organic elemente ale Renașterii care au căpătat în acea perioadă o largă răspîndire în Ucraina, alături de elemente din creația populară ucraineană. Stilul frontispiciilor și al inițialelor s-a schimbat radical.

Este caracteristic faptul, așa după cum reiese din prezentul catalog, că tipografiile din Ucraina peregrinau, funcționînd în diferite centre. Abia de la mijlocul sec. al XVII-lea s-au întărit tipografiile mănăstirești, care și-au înmulțit producția, în scopul luptei împotriva propagandei catolice.

Tematica tipăriturilor cuprinde: astrologii, hagiografii, literatură antică tradusă, literatură patristică, bucoavne, gramatici, compoziții dramatice pe teme istorice și publicații de documente — într-un total de 34 de titluri. Ele sînt depășite doar de panegirice în 139 de ediții; de opere polemice și epistole în 50 de ediții. Cazanii au apărut într-un număr de 29 ediții, retorici, dicționare și dispute-teze în 17 ediții, 8 titluri de scrieri filosofice iar cărți pe teme juridice, calendare, catehisme, programe de expoziții în cite 7 titluri și lucrări pedagogice — 6 titluri. De remarcă interesul în epocă pentru tematica istorică, de învățături morale, juridice, panegirice, dar și pentru opere polemice.

Toate edițiile au fost ornamentate în total de către 79 de gravori dintre care Ilie a lucrat 61 de plăci, Nicodin Zubrițkii 14, Gheorghe Ierodion 15 plăci, Pamvo Berinda 3 plăci și cu inițialele Tt sînt 21 de plăci. Dintre toate gravurile se evidențiază cele ale lui Ilie, iar cea mai împodobită carte este *Patericul* apărut la Lavra Pecerska din Kiev la 1661. Cartea era destinată lecturii în grup, de aceea gravorul a reprezentat imagini cu scene din viața eroului povestirii. Pe lîngă scenele de grup sînt introduse multe elemente decorative, dar și elemente realiste din mediul înconjurător. Sînt reproduse scene de muncă cu unelte corespunzătoare, săpatul pămîntului, copierea cărților, coptul plinii ș.a. Maniera gravurilor din această tipăritură este asemănătoare celor occidentale din sec. al XV-lea. Ornamentarea paginii de titlu cu gravuri care încadrează titlul este total diferită de ornamentarea manuscriselor și ajunge la apogeu în tipăriturile ucrainene din sec. al XVII-lea. În total, în sec. XVI—XVII-lea au fost folosite aprox. 2400 de plăci de ornamente și ilustrații. Considerăm că dintre ele o grupă reprezentativă o constituie gravurile *Acatistelor*, din mai multe ediții succesive de format mic, cu scene de cult iar o altă grupă ar forma-o edițiile *Patericului*, de format mare, ilustrate cu scene cu conținut istoric și realist.

Autorii, dovedind o foarte bogată documentare, și descoperind și exemplare unice care se află în arhive, au explicat motivul pentru care cea dintîi tipografie a fost întemeiată la Lvov, mare centru comercial, unde o mare populație a luat parte activă

la lupta împotriva ofensivei feudalilor la drepturile oraşenilor, împotriva propagandei catolicilor şi pentru dezvoltarea şi afirmarea culturii ucrainene, a creat premisele favorabile creării tipografiei. Ivan Feodorov, primul tipograf, a fost ajutat băneşte de către negustori luminaţi şi de către reprezentanţi ai clerului, şi de aceea în prima carte tipărită, *Apostolul* din 1574—1576, este gravată stema oraşului Lvov alături de stema personală a tipografului. Cărţile au fost tipărite cu caractere chirilice, apoi cu cele latine, mai ales textele în limba polonă. A funcţionat, de asemenea, şi o tipografie în limba armeană, care a tipărit o psaltire în 1616 şi un *Molitvelnic*, 1649.

Pentru cultura românească sînt deosebit de interesante informaţiile care se dau despre legătura dintre tipografia de la Kiev şi cea din Moscova, consecutive unirii Ucrainei cu Rusia în 1654. Ca urmare, Mitropolia Kievului trece de sub jurisdicţia Patriarhiei de Constantinopol sub jurisdicţia Moscovei, la 1686. Datorită acestui fapt, Patriarhia Moscovei cerea introducerea în tipăriturile Lavrei de la Kiev a numelor „marilor autocaři şi țari”. Petru Movilă a intenţionat să tipărească o nouă ediţie a Bibliei, pentru care vasileul Ilie a realizat 400 de gravuri pentru ilustrarea ei, dar tipărirea nu s-a mai efectuat.

Catalogul pe care îl prezentăm conţine informaţii noi privitoare la activitatea cărturească a marelui Petru Movilă, român ajuns Mitropolit al Kievului. Tipărituri încă necunoscute în literatura românească de specialitate, completări la unele tipărituri semnalate anterior şi adăsurii la ediţii cunoscute sînt citeva dintre datele pe care le pune la îndemîna cercetătorilor inventarierea completă a publicaţiilor ieşite din teasurile kievene sau leovene. Activitatea anterioară numirii ca Mitropolit al lui Petru Movilă îi aduc din partea conducerii Tipografiei de la Kiev un *Euforion* tipărit chiar în ziua instalării sale.

Prezentăm o clasificare a tipăriturilor care au legătură cu Petru Movilă, așa după cum reiese din prezentul catalog:

1. Scrieri proprii — a) Predici: catalog nr. 230, *Krest Hrista Spasitelja*... Kiev, Tip. Lavrei, nu mai devreme de 1 iunie 1632 (conţine predica rostită în Lavra Pecerska din Kiev în Duminica Crucii); cat. nr. 344, *Mowa duhovna*... Kiev, Tip. Lavrei, 1645 (conţine predica la căsătoria lui Janusz Radziwil cu Maria, fiica voievodului Vasile Lupu).

b) Înainte cuvîntări: catalog nr. 188, *Nomocanon*, 1629; cat. nr. 252, *Anthologion*, 1636; cat. nr. 256, *Evangelhie învîțătoare*, 1637; cat. nr. 273, *Slujebnic* (care poartă şi autograful lui Petru Movilă), 1639; cat. nr. 282, *Triod*, 1640; cat. nr. 354, *Trebnic*, 1646.

c) Versuri închinat la stema Movileştilor: cat. nr. 270, *Apostol*, Tip. M. Sliozka, Lvov, 1639 şi cat. nr. 354, *Trebnic*, Tip. Lavra, Kiev, 1646. Şi multe alte tipărituri conţin gravuri cu stema lui Petru Movilă, cf. cat. nr. 228, *Evhariştion*, Tip. Lavrei, Kiev, 1632; cat. nr. 235 *Eufonia*, Tip. Lavrei, Kiev, 1633; cat. nr. 250, *Patericon*, Tip. Lavrei, 1635; cat. nr. 251, *Acatistul Adormirii*, Tip. Lavrei, Kiev, 1636; cat. nr. 324, *Psaltire*, Tip. Lavrei, Kiev, 1643—1644. Şi alte exemplare identificate poartă autograful lui Petru Movilă, cf. cat. nr. 323, *Oçtoih*, Tip. Frăţimii, Lvov, 1643.

2. Scrieri în colaborare, toate reprezentînd „mărturisiri de credinţă” aprobate de Sinodul de la Iaşi, 1642. Petru Movilă a editat patru ediţii, sub formă de catehism prescurtat, despre articolele credinţei: cat. nr. 333 şi nr. 334 *Săbranie korotkoe*... Tip. Lavrei, 1645 în limba ucraineană şi cat. nr. 345 şi nr. 346, *Zebranie krótkiey*... Tip. Lavrei, Kiev, 1645, în limba polonă. O altă ediţie, din 1646, a apărut la Tip. lui Arsenie Żeliborskiĭ, în Lvov, cat. nr. 350, *Zobranie korotkoe*...

Lui Petru Movilă îi este atribuită o scriere *Lithos abo kamien z procyy*... Tip. Lavrei, Kiev, 1644, 424 p. în care se dau răspunsuri la atacurile catolicilor referitoare la dogmatica şi ritualurile bisericii ortodoxe.

3. Scrieri ale altora dedicate lui Petru Movilă; majoritatea sînt texte de proslăvire a activităţii sale: cat. nr. 228, *Evhariştion abo vďajnost'*... Petru Moghile, 1632, este un text alcătuit de către 22 de studenţi; cat. nr. 235, *Eufonia veselobrmjacaja*... 1633, a fost alcătuită de către tipograful Lavrei; cat. nr. 240, *Mnemosyne slawy prac u trudow*... 1633, panegiric în limba polonă, în cinstea întemeietorului Colegiului din Kiev, versurile îi sînt dedicate de către 11 studenţi. Panegiricul lui Joseph Kalimon a fost alcătuit în limba latină, cat. nr. 292, *Sol post occasum oriens*... 1641, cu ocazia vizitei pe care a făcut-o Petru Movilă Colegiului kievean. Şi Theodor Baiewski îi dedică versuri la stema sa în limba latină şi polonă. Textul prozei începe cu adresarea; Felix cometa post natalem diem... Petre Mohila (cat. nr. 337, *Sancti Petri metropolitae Kijovenss thaumaturgi Rossiae*... Petrus Mohila... patroni sui iconismus, 1645). Petru Movilă moare la 1 ianuarie 1647. Joseph Kalimon, student la filosofie, alcătuieste un text în versuri, panegiric lui Petru Movilă, cu explicaţia emblemelor legate de înhumarea aceluia şi tipăreşte cartea la 9 martie 1647 (cat. nr. 366, *Zal ponowiony po pogrzebie*... Piotra Mohily, 23 foi). Ar fi deosebit de preţios şi pentru cultura românească veche cunoaşterea integrală a textului acestor panegirice.

Sînt înregistrate în catalog şi cele două tipărituri în limba română apărute la tipografia Mănăstirii Adormirea din Unieiev, *Acatistul*, 1673 şi *Psaltirea în versuri*, 1673 a Mitropolitului Dosoftei al Moldovei.

Autorii și-au extins cercetările și la arhive și, astfel, au dat la iveală o versiune necunoscută încă a versurilor pe care tipograful de la Pecerska Lavra le-au alcătuit cu prilejul vizitei la Kiev a voievodului Moldovei Moise Movilă, aprox. la 1633 (cat. nr. 241, *Slowaz typography Pieczarskiey zebrane...*)

Cercetarea unui număr sporit de exemplare din aceeași ediție a scos la iveală faptul că părți din tiraj erau dedicate unor personalități diferite, d. ex.: cat. nr. 302, *Penticostar*, Tip. M. Sliozka, Lvov, 1642 este dedicat lui Petru Movilă, lui Adam Kisel', voievodului Țării Românești Matei Basarab și voievodului Moldovei Vasile Lupu. În literatura de specialitate românească este cunoscută numai dedicația către Matei Basarab. Folosim acest prilej pentru a semnala dedicația către Vasile Lupu, necunoscută încă.

Un alt exemplu îl furnizează *Octoiul* apărut în Tip. Frățimii, Lvov, 1630 (cat. nr. 205). Tipograful A. Skol'skij dedică părți din tiraj lui Alexandru Balaban, Caterina Jarmolinska, Mitropolitului Petru Movilă, voievozilor Moldovei Miron Barnovski și Moise Movilă de altfel diferă și ca paginaj, unele exemplare au 272 p., altele 352 p. Sperăm să fie înregistrate în literatura românească de specialitate aceste două semnalări ale noastre, care dovedesc prestigiul voievozilor români și interesul lor pentru susținerea tiparului.

Catalogul este un model de artă tipografică; bogat ilustrat cu gravuri, fiecare articol este însoțit de reproducerea foilor de titlu, și pagini semnificative din cărțile descrise, multe în culori. Observăm totuși că s-au strecurat câteva neconcordanțe: la numerotarea gravurilor tipografia a așezat nr. 228 în loc de nr. 234, nr. 234 în loc de 235 și nr. 235 în loc de 228.

Așteptăm cu deosebit interes apariția vol. al II-lea, din care partea I (1701—1744) a fost de altfel anunțată că va vedea lumina tiparului în cursul acestui an.

Paul Mihail

EMANUELE GRECO, MARIO TORELLI, *Storia dell'urbanistica. Il mondo greco*, Editori Laterza, Roma-Bari, 1983, 393 p.

După cum spunea undeva reputatul specialist în arhitectură greacă Roland Martin, structura arhitecturală a orașelor grecești reflectă structura lor politică. O istorie a structurilor urbanistice grecești este deci, prin ea însăși, o perspectivă ce depășește aspectele tehnice, arhitecturale. Este și cazul acestei cărți de sinteză. Se precizează astfel în introducere că urbanistica se interesează și de componentele ideologice, sociologice și economice, amintindu-se, totodată, că demersul antropologic a demonstrat că orice societate își are propria organizare și reprezentare a spațiului. În continuare, sînt trecute în revistă „studiile moderne de urbanistică greacă”. Primele lucrări au apărut în prima jumătate a sec. XX, fiind semnate de F. Haverfield, A. von Gerkan, P. Lavedan, J. Hugueney; ele subliniază importanța trecerii de la orașul neregulat la cel planificat geometric, în sec. V. O etapă fundamentală în istoria acestor studii a marcat-o opera sus-amintitului savant R. Martin, care publică, între altele, *L'urbanisme dans la Grèce antique* în 1956, în același an în care apărea o altă lucrare de mare însemnătate — cea a lui F. Castagnoli despre planul lui Hippodamos. Sînt menționate contribuțiile semnate de J. P. Vernant, P. Vidal-Naquet, M. Detienne, P. Lévêque, ca și ciclul de studii inițiate de urbanistul grec Doxiadis, începînd cu cel semnat de A. Toynebee. Este evident că în aceste rînduri nu am făcut decît o sumară selecție a bibliografiei problemei, prezentate critic în cartea celor doi autori.

Primul capitol (p. 37—63) se ocupă de „L'età micenea”, acea „vîrstă a eroilor” prezentată în mentalitatea epocii arhaice și clasice, prin legende și monumentele ce se raportează la ea. În jurul mormintelor vechilor eroi se dezvoltă agorele orașelor; tradițiile religioase miceniene condiționează viitoarea dezvoltare urbană prin transformarea vechilor locuri de cult în centre religioase ale polis-ului sau în sanctuare extramurane. După o succintă prezentare a structurilor economico-sociale miceniene, sînt descrise marile palate minoice (Knossos, Phaistos, Mallia) și apoi miceniene (Pilos, Tyrint). Se arată că structurile așezării de tip micenian reflectă starea de fapt politică, în sensul că în jurul palatului se polarizează diferite clădiri legate într-o măsură sau alta de activitatea palatială. Gradul de apropiere de punctul central indică și nivelul pe scara socială al proprietarilor clădirilor respective.

Așa-numitul „Dark Age” al istoriei grecești din sec. XI—IX î.e.n. este tratat în cel de-al doilea capitol, „La nascita della polis” (p. 65—93). Pe lîngă schițarea cadrului istoric general, autorii menționează că procesul de apariție a polisului își are originile în epoca Protogeometrică (sec. X), în ariile în care se dezvoltă această cultură, adică în Attica, Argos, Corint, Euboea, Ionia. Procesul este reflectat de episoade ale poemelor homerice. Este însă greu de fixat un moment pentru care putem vorbi de nașterea polisului. Datele arheologice nu ne pot oferi un astfel de terminus post quem, deoarece procesul de constituire nu a fost

doar unul de natură doar materială, ci și spirituală, evoluția urbanistică fiind legată și de ideologia religioasă și de aspectele ei politice. Astfel, cultul mormintelor de eroi are un sensibil impact asupra structurării vieții citadine. Rezultat al acumulărilor și transformărilor de natură social-economică ale începutului epocii arhaice, polisul s-a format, desigur, și ca un element de apărare și agresiune — ceea ce este specific îndeosebi pentru Ionia.

Un însemnat domeniu de studiu în urbanistică este oferit de „Le città greche coloniali” (cap. IV, p. 149—232), a căror specificitate rezidă în faptul că, spre deosebire de metropole, ele au fost aşezări cu o structură regulată. Nu vom insista aici asupra aspectelor legate de condiţiile istorice şi cauzele colonizării, amintite în carte. Ne vom opri doar asupra observaţiei că de cele mai multe ori există un decalaj între data întemeierii aşezării şi momentul întocmirii planificării urbanistice, decalaj care pare a fi în general de două-trei generaţii. Căci există o diferenţiere între împărţirea iniţială a pământului, făcută la fondare, şi sistematizarea ulterioară. De asemenea, nu se mai poate vorbi astăzi de o contemporaneitate între conceperea planului urban şi împărţirea teritoriului rural. În cadrul capitolului sînt descrise cu proponderenţă coloniile italiice, dar sînt prezentate şi coloniile nord-africane, precum şi cele pontice, între care Histria, în privinţa căreia bibliografia şi tratarea ar fi putut fi mai amplă (este citată numai o comunicare a acad. E. Condurachi la Taranto, dar nu şi volumele seriei Histria).

Următorul capitol se ocupă de „Le città greche nell'età classica (p. 251—311), epoca în care elaborarea formei urbane ajunge la cel mai înalt nivel de desăvârșire. Planul ortogonal hippodamic este aplicat în multe cazuri, atât în reconstruirea unor orașe distruse, cât

și în ridicarea de noi cartiere. Desigur că primul oraș tratat este Miletul refăcut după 479 după un plan de perspectivă, care totuși nu-i aparține lui Hippodamos, după cum arată cercetările. Celălalt important oraș planificat este, cum se știe, Pireul, a cărui situație antică e de fapt aproape necunoscută, fiind complet suprapus de orașul modern; se poate reconstitui însă rețeaua stradală. În cursul sec. V, principiile sistematizării ortogonale pătrund în diferite orașe grecești, între care se pot menționa Olint, Thurior, Heraclea, Naxos, Rhodos. O caracteristică a sec. IV este evoluția structurilor defensive ale orașului, construindu-se fortificații și în teritoriu. O altă transformare în chora o constituie apariția unor ferme, ceea ce a dus la o creștere a populației ce locuia efectiv acolo.

Ultimul capitol, al șaptelea, tratează „La città elenistica” (p. 331—373). Interculturalitatea greco-orientală ce a urmat cuceririlor lui Alexandru și-a pus amprenta și pe structurile urbane. Factura regatelor elenistice, includerea atitor barbari în grexitate erau factori incompatibili cu organizarea de tipul polisului clasic. Orașul se transformă deoarece în aceste state a avut loc un amestec al modului de producție sclavagist (al polisului) și cel tributual, întemeiat pe comunități sătești și pe autoritatea despotică. Orașul este acum centrat în jurul palatului instalat pe akropole. Spre deosebire de epoca anterioară, în elenism nu există un model standard de oraș; structurile arhitectonice legate de viața politică sau asociativă nu sînt invariabil prezente. Totuși, ceva general există, și anume folosirea planului hipodamic, ca și dispunerea teatroidă, acolo unde este cazul. Funcționalitatea agorei se transformă, ea pierzîndu-și rolul politic, în detrimentul celui comercial. Gimnaziul devine și el un loc mai ales de discuții intelectuale. Sincretismul religios, impactul cultelor orientale se reflectă și în plan urbanistic; sanctuarele acestora sînt plasate de obicei în arii marginale. Sînt prezentate în lucrare orașele Pergam, Antiochia, Seleucia, Assos, Laodiceea, Damasc, Dura Europos, etc. Cartea se încheie cu considerații asupra difuziunii în spațiu a orașului elenistic și a supraviețuirii sale în epoca romană.

Alexandru Madgearu

„REVISTA DE ISTORIE” publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, din domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile: Probleme ale istoriografiei contemporane, Cronica vieții științifice, Cartea românească și străină de istorie, în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sunt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sunt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici, dactilografiate la două rânduri, trimerile infrapaginale fiind numerotate în continuare. De asemenea, documentele vor fi dactilografiate, iar pentru cele în limbi străine se va anexa traducerea, ilustrațiile vor fi plasate la sfârșitul textului.

Numele autorilor va fi precedat de inițială, titlurile revistelor citate în bibliografie vor fi prescurtate conform uzanțelor internaționale.

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor. Manuscrisele nepublicate nu se restituie.

Correspondența privind manuscrisele, schimbul de publicații se vor trimite pe adresa Comitetului de redacție, B-dul Aviatorilor, nr 1, București — 71247.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

- REVISTA DE ISTORIE
- REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
- STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHIE ȘI ARHEOLOGIE
- DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
- REVUE DES ÉTUDES SUD-EST-EUROPÉENNES
- STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
 - SERIA ARTA PLASTICĂ
 - SERIA TEATRU—MUZICĂ—CINEMATOGRAFIE
- REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
 - SÉRIE BEAUX ARTS
 - SÉRIE THEATRE-MUSIQUE-CINÉMA

DIN SUMARUL NUMERELOR VIITOARE

Sarmații și relațiile lor cu geto-dacii

Reevaluarea concepției despre om, natură și societate în evul mediu.

Politica osmană față de gurile Dunării în secolul XV.

Radu Mihnea Corvin domn al Moldovei și Țării Românești.

Pretendentul Neagu „Vodă”, fiul lui „Basarab voevod” (1633—1644).

Relațiile lui Francisc al II-lea Rakoezi cu Spania.

Inițierea consulatelor franceze în țările române și impactul asupra spiritului public românesc.

Poziția Marii Britanii la Congresul de pace de la Viena (1814—1815).

Trăsături liberale ale revoluției române de la 1848.

Politica economică a Partidului Național Liberal în deceniul de după cucerirea independenței.

Oameni de știință în viața politică a României.

Aspecte ale genezei „noului activism” al popoarelor asuprite din Ungaria (1900—1905).

România și țările balcanice în perioada 1900—1911.

Considerații privind social-democrația germană 1869—1914.

„Noaptea cuțitelor lungi” în viziunea diplomației românești și americane.

Relațiile culturale dintre România și Marea Britanie (1929—1939).

Curenți social-economice românești în perioada interbelică : doctrina economică a țăranismului.

Aspecte ale procesului de creare a Frontului Național Unit Anti-japonez al poporului chinez.

Locarno 1925 : o încercare de consolidare a securității în Europa.

Istoricul Cartei Națiunilor Unite.

RM ISSO 567 — 630

